શ્રીભાગવત મહાપુરાણ

પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી. (કચ્છ)

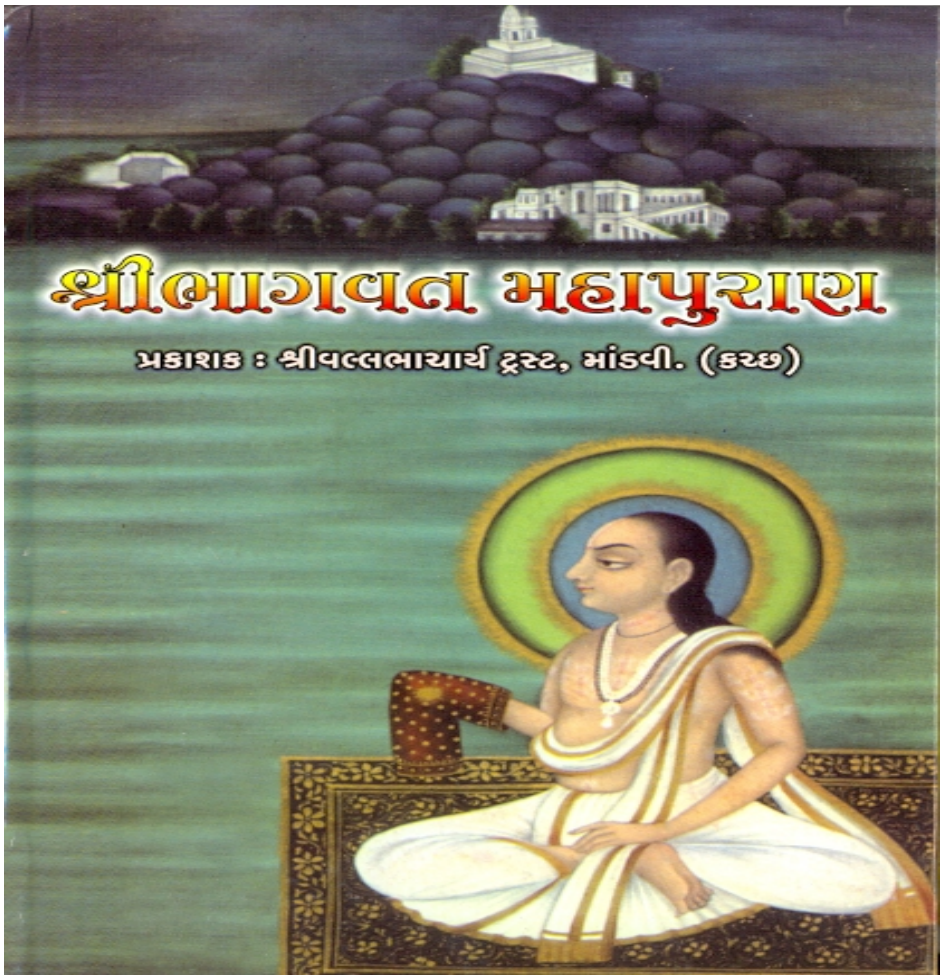
શ્રીભાગવત મહાપુરાણ
પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી. (કચ્છ)

દ્વાદશ સ્કંધ આશ્રયલીલા વામ શ્રીહસ્ત અ.13

પ્રકરણ.1 લોકાશ્રય (1-2) 2

વામહસ્ત- અધ્યાય1 2

અધ્યાય-2 13

પ્રકરણ 2-વેદાશ્રય 17

અધ્યાય3 ભગવાન્નું કીર્તન કલિદોષ નિવૃત્તિનો એકજ ઉપાય છે 17

અધ્યાય 4 ચાર જાતના પ્રલયની કથા 22

પ્રકરણ 3-ભગવદ્ આશ્રય 26

અધ્યાય 5 પરીક્ષિતને મૃત્યુનો ભય દૂર થયો 26

અધ્યાય 6 પરીક્ષિતની પરમ ગતિ 30

અધ્યાય 7 અથર્વવેદની શાખાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ 39

પ્રકરણ 4-શબ્દાશ્રય 42

અધ્યાય 8 માર્કંડેયજીની તપસ્યા તથા વરદાન ની પ્રાપ્તિ 42

અધ્યાય 9 ભગવાને માર્કંડેયજીને પ્રલયજળમાં દેખાડેલી પોતાની માયા 47

અધ્યાય 10 માર્કંડેયજીને શિવજીએ ભક્તિ આપી 51

અધ્યાય 11 56

અધ્યાય 12 શ્રીભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષય સુચી 61

અધ્યાય 13 વિભિન્ન પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા અને શ્રીમદ્ ભાગવતનો મહિમા 68

પ્રકરણ.1 લોકાશ્રય (1-2)

દ્વાદશસ્કંધ

આશ્રયલીલા

વામહસ્ત- અધ્યાય1

દ્વાદશ સ્કંધમાં તેર અધ્યાયથી ભગવાનના આશ્રયરૂપ લીલાનું વર્ણન કરે છે. તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં કલિના દોષથી દુષ્ટ થયેલ મગધદેશના રાજાઓનું વર્ણન વૈરાગ્ય થવામાટે કહેવામાં આવે છે જેનાથી આશ્રય દૃઢ થાય.

દ્વાદશ સ્કંધના પૂર્વસ્કંધ સાથે સંગતિ મેળવવામાટે "દશમસ્ય વિશુદ્ધ્યર્થં નવાનામિહ લક્ષણમ્" એને યાદ કરીને એ કહે છે કે એકત્રીસ અધ્યાયથી સાધન સહિત નવમી લીલા કહી તેનાથી શુદ્ધ આશ્રય તેર અધ્યાયથી બારમાં સ્કંધમાં કહે છે તેથી કાર્ય-કારણ અથવા બોધ્ય-બોધક ભાવ સંગતિ છે. એમાં આશ્રયનું લક્ષણ સામાન્ય રીતે "વ્યતિરેકાન્વયૌ યસ્ય જાગ્રત્સ્વપ્ન-સુષુપ્તિષુ" 12।19 થી કહ્યું એટલે જેના ભાવથી જાગ્રત્ આદિનો ભાવ અને જેના અભાવથી એ ત્રણ અવસ્થાનો અભાવ એ આશ્રય કહ્યો. દ્વિતીય લક્ષણ "પદાર્થેષુ યથા દ્રવ્યં" 12।20 થી કહ્યું તેથી જગતનું વિવર્ત ઉપાદાન બ્રહ્મ એ જ આશ્રય છે. એ આશ્રય આ સ્કંધમાં પાંચ પ્રકારે કહ્યો છે. એમાં અન્વય-વ્યતિરેકથી પાંચ અને બીજી રીતે બે પ્રકારે કહ્યો છે. અહીં તો તેથી પણ કંઈક વિશેષ છે. સર્ગાદિ નવ લક્ષણથી લક્ષ્ય એક આશ્રય. "આભાસશ્ચ નિરોધશ્ચ" એમાં કહેલો જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેનાથી થાય છે તે બીજો બ્રહ્મમીમાંસામાં જન્માદ્યધિકરણમાં જે આશ્રય કહ્યો છે તે જ અહીં "જન્માદસ્ય યતોન્વયાત્" થી કહ્યો છે. તેથી ભગવાન્ ઉપાદાન અને કર્તા છે એમ સિદ્ધ કર્યું. "આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિતયદ્રષ્ટા" એ ત્રીજું લક્ષણ છે. એનું અહીં અત્યન્ત વિવિક્તપણું બતાવવામાટે એને 'સર્વાન્તર' કહ્યો. લોકાસન ચરણરૂપ ચતુર્થ અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનો આશ્રય છે અને તેનો પણ આશ્રય આ છે એ તેનું અપૂર્વપણું (ઉત્તમતા) બતાવવામાટે શ્રીભાગવત્ 2।। માં "સ આત્મા સ્વાશ્રયાશ્રય:" માં આશ્રયનો પણ આશ્રય કહ્યો છે. એમ ન કહેવું હોત તો "સ આત્મા" શબ્દોથી જ ચતુર્થ પરમાત્માનો અર્થ આવી જતો હોવાથી 'સ્વાશ્રયાશ્રય' શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં ન આવત. તેથી વેત્તૃત્વ જીવમાં છે, અન્તરાત્મામાં છે. તે બધાની નિવૃત્તિમાટે 'સ્વાશ્રયાશ્રય:' એવું વિશેષણ આપ્યું છે. એ સર્વાન્તર છે. એનું વર્ણન આનન્દમયાધિકરણમાં શ્રુતિથી સિદ્ધ કર્યું છે તેથી પાંચ પ્રકારનો આશ્રય કહ્યો છે. તેથી દ્વિતીયસ્કંધ શ્રીસુબોધિનીજીમાં "ઇદં ભગવતો રૂપં ભગવાનેવ વા" "બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્" એમ શ્રુતિ કહે છે. "ઉત્તમ: પુરુષસ્ત્વન્ય: પરમાત્મેત્યુદાહૃત:" એમ ગીતા કહે છે. એ ંચઢથી ભગવાનને આશ્રય કહે છે. લોકમાં રક્ષક 'આશ્રય' કહેવાય છે. તે પ્રસિદ્ધિને લઈને મુખ્ય ઉપજીવ્ય અર્થાત્ રક્ષક કે આશ્રય શ્રીકૃષ્ણ છે એમ આ સ્કંધમાં કહ્યું છે. એ શ્રીકૃષ્ણ

શબ્દરસ રૂપ અને અર્થરસ રૂપ 5ણ છે એ આગળ છ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ થશે. ત્યાં શંકા થાય કે પૂર્વે બે લક્ષણ કહ્યાં તેથી આશ્રય સમજાશે તો લોકસિદ્ધ કહેવાની શી જરૂર છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે લોકમાં શબ્દ અને અર્થ સાથે જ હોય છે, તેથી લોકસિદ્ધને આગળ કરીને એનો નિર્ણય કર્યો છે. કેટલાક લોકસિદ્ધને આગળ કરીને નિર્ણય કરે છે જ્યારે કેટલાક કેવળ ભગવાનને ભાવથી ભજે છે.

એમાં વેદસિદ્ધરૂપ અહીં કહે છે કે જેનાં નવ લક્ષણ છે તેવો આશ્રય છે. એ આશ્રય બાર પ્રકારનો છે. એનાથી અધિક પુરુષોત્તમ છે. તે સર્વાશ્રય શ્રીકૃષ્ણ છે એમ સમજવામાટે આશ્રયલીલાનાં તેર અધ્યાય છે. એમાં અહીં ત્રણ અધ્યાયથી પ્રથમ પ્રકરણ કહે છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણને આશ્રય કહ્યા છે. તેથી જ "વચોવિભૂતિર્ન તુ પારમાર્થ્યમ્" એ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ વિના કાંઈ આશ્રય નથી એમ કહ્યું છે. લોકમાં યશને વિસ્તારીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થયેલ રાજાઓની આ કથાઓ વિજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ને માટે કહેવામાં આવી છે. એ પરમાર્થ વસ્તુ નથી એટલે એવાની કથા સાંભળતાં ભગવાનનો મહિમા જાણવામાં આવે ત્યારે સંસારની અસારતા જણાતાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ભગવાન્ આશ્રયરૂપ થાય છે એટલામાટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોઈ આશ્રય નથી એમ નક્કી થયું. તેથી સર્વોપજીવ્ય સર્વાધાર શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

એ આશ્રયનું સ્વરૂપ શું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "યસ્તૂત્તમશ્લોકગુણાનુવાદઃ" ત્યાંથી લઈ "કૃષ્ણે અમલાં ભક્તિમભીપ્સમાનઃ" સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણ કહ્યા છે. એ ધર્મવિશિષ્ટ છે તે જ સર્વાશ્રય છે એ વાત ત્રણે અધ્યાયમાં અનુસ્યૂત છે. એ બતાવે છે કે પ્રાકૃત જનને તો જે અવલમ્બન આપે તે એનો આશ્રય ગણાય છે. એનાથી ઉત્તમને ધર્મ આશ્રય રૂપ હોય છે. એ લોક અને ધર્મ નાશ પામ્યાની વાત બે અધ્યાયથી કહી છે એટલે લોક કે ધર્મ ન રહ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જ આશ્રયરૂપ રહ્યા. કલિમાં કેવળ શૂદ્ર વર્ણ રહ્યો છે તે શોકથી દ્રવિત છે. અસૂર્ય વર્ણ હોઈને એ દુષ્ટ છે તેથી એ તત્કૃત ધર્મ આશ્રયરૂપ થઈ શકે નહિ. વળી ધર્મમાં દમ્ભ, લોભ, કામ આદિનો પ્રવેશ થતાં એ ધર્મ પણ આશ્રિત-રક્ષક રહ્યો નથી. વળી "કથા ઇમાસ્તે કથિતાઃ" ઇત્યાદિમાં વિભૂતિ કહી તે નિરંકુશ આધારરૂપ થઈ શકે નહિ ત્યારે રાજાએ "કલિના દોષો કેમ દૂર થાય?" એમ શ્રીશુકદેવજીને પૂછ્યું ત્યારે એમણે "પુંસાં કલિકૃતાન્ દોષાન્" ઇત્યાદિથી ઉત્તર આપતાં શ્રીકૃષ્ણને જ આશ્રયરૂપ કહ્યા છે. એમના આશ્રયમાં (સેવા) પૂજા વગેરે કહ્યાં છે. કલિયુગના પૂર્વાર્ધમાં એમનો આશ્રય કરવો અને ઉત્તરાર્ધમાં કલ્કિ અવતાર થશે તે આશ્રયરૂપ થશે. એમાં કૃપા કરવામાં ભગવાન્ વિલમ્બ કરે તો એમાં જીવના દોષ બાધક છે એમ સમજવું, ભગવાનની દયા નથી એમ સમજવાનું નથી. તેથી નવ સર્ગાદિ લક્ષણથી દશમો આશ્રય કરવો એ ત્રણ અધ્યાયનો તાત્પર્ય છે. એમ પહેલું પ્રકરણ કહ્યું. હવે બીજા પ્રકરણમાં જગદાશ્રય કહે છે. જેમ પૃથ્વીમાંથી ઘડા વગેરે થાય છે તેમ ભગવાન્માંથી જગત્ થાય છે. તે એમાં જ લીન થાય છે. માયિક પદાર્થ પણ એને લીધે જ દેખાય છે. એમાં અહીં સૃષ્ટિ ભગવદ્રૂપ અને માયિકી એમ બે પ્રકારની થાય છે. "આભાસશ્ચ નિરોધશ્ચ" જેનાથી થાય છે

એમ કહ્યું છે. કાલની ગતિ અને યુગનું માન તૃતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે. કલ્પ અને લય નું સ્વરૂપ અહીં કહે છે. પછી ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ કેવી છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રાકૃતિક, આત્યન્તિક, નૈમિત્તિક અને નિત્ય પ્રલયનાં સ્વરૂપો કહે છે. ક્રિયાશક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે તે અગિયારમા સ્કંધમાં યોગીશ્વર અન્તરિક્ષના મુખે કહેવામાં આવી છે. પણ પૂરી રીતે પ્રલયનો પ્રકાર ત્યાં કહ્યો નથી. તેથી એ ક્રિયાશક્તિને સારી રીતે અહીં કહે છે. એમાં પ્રથમ આત્યન્તિક પ્રલયને બાર શ્લોકથી કહે છે. ત્યાં પહેલાં સાંખ્યવાદીનો મત ખોટો છે એમ સિદ્ધ કરવા બુદ્ધિ વગેરે અહન્તાથી પ્રતીત થાય છે તે અવસ્તુરૂપ છે એમાં અનુમાન કહે છે : આત્મરૂપે જ્ઞાન થાય છે એ અહં-મમત્વથી પ્રતીત થતાં બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો ને લઈને થાયછે, કેમકે એ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાર્થની વૃત્તિરૂપ છે, શુક્તિ-રજતવૃત્તિક તદાશ્રય જ્ઞાનની જેમ, જે આવું ના હોય તે તેવું ન હોય, જેમ ઘડો. વળી બીજી રીતે એનું અવસ્તુત્વ સિદ્ધ કરે છે : બુદ્ધિ તેમજ ઇન્દ્રિયાર્થો આદિ અને અન્ત વાળા તથા દૃશ્ય હોવાથી પોતાના સ્વરૂપથી અવસ્તુરૂપ છે, આત્મરૂપ જ્ઞાનથી દેખાય છે તેની સાથે હોય ત્યારે એ એની સાથે રહે ત્યાં સુધી વસ્તુભૂત રહે, પોતાની મેળે એ વસ્તુરૂપ થઈ ન શકે, જ્યોતિથી દેખાતા જ્યોતિથી જુદા ન પડતા દીપચક્ષુની જેમ. એક દીવાની સામે બેસી આંખનાં ઉપલાં પોપચાંને આંગળીથી ચોક્કસ રીતે દબાવવામાં આવે તો બે દીવા દેખાય છે. ખરી રીતે દીવો એક જ છે. બીજો દીવો અવસ્તુ છે, બીજો દીવો છે જ નહિ, પણ અમુક પરિસ્થિતિમાં દેખાય છે. એવી જ રીતે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો બીજા દીવાની જેમ સ્વરૂપથી અવસ્તુ રૂપ જ છે. એ જ કહે છે કે "ન સ્યુરન્યતમાદૃતાત્" એમ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ આદિનું જુદું અસત્ત્વ સિદ્ધ કર્યું. બુદ્ધિનું અસત્ત્વ ઠર્યું ત્યારે એની અવસ્થારૂપ જાગ્રત આદિ ભૂમિકાનું અસત્ત્વ સાધે છે કે જાગ્રત આદિ અવસ્થા અને એનો આત્મામાં હું જાગું છું એવો અધ્યાસ તો માત્ર આત્મામાં થાય છે. અહીં શંકા કરે છે કે તમે પણ આત્મામાં અધ્યાસને સ્વીકારો છો તો કોઈ જગ્યાએ જે વસ્તુ સ્વરૂપથી સિદ્ધ હોય તેનો અન્યત્ર અધ્યાસ થાય તો તમે બુદ્ધિ આદિનો આત્મમાં અધ્યાસ કહ્યો તે બુદ્ધિ આદિ આત્મામાં અધ્યસ્ત થયાં તે પહેલાં હોવાં જોઈએ; પ્રથમ તો ભગવાન્ સિવાય બીજું કાંઈ પણ નહોતું તેથી એનો અધ્યાસ અહીં કેમ સમ્ભવે? આ શંકાને નિર્મૂળ કરવા બુદ્ધિ આદિની સત્તા સિદ્ધ કરવા વિશ્વની ઉત્પત્તિને કહે છે. "યથેતિ..." વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ દેખાતાં નથી તેથી એ કદાચિત થાય છે એમ કહી શકાય? ત્યાં કહે છે : "અવયવ્યુદયાપ્યયાત્" અહીં અવયવ એટલે અંશ લેવો, અવયવનો અર્થ કારણ ન કરવો. તેથી વિશ્વ ક્યારેક આદિ-અન્તવાળું હોય છે કેમ કે એ અવયવ (કારણ) સહિત છે, જેમ આકાશમાં મેઘ છે. જે અવયવ સહિત હોય તે અનિત્ય હોય એવી વ્યાપ્તિ છે. આંશિક નાશ દેખાય છે તેથી વિશ્વ પણ અનિત્ય છે તેથી પ્રાકૃતપ્રલયમાં પણ યુક્તિ કહી. તેથી જલધરની પેઠે અનિત્ય છે તો પણ સત્ય છે અને એ બ્રહ્મમાં રહે છે. તેથી બુદ્ધિ વગેરે પણ પ્રપંચની સાથે ભગવાન્માં રહે છે. એનો અનુભવ થયા પછી એનો અન્યત્ર આરોપ કરવો સુશક્ય છે. બુદ્ધિ આદિ અહન્તા-મમતાથી આત્મામાં અધ્યસ્ત થાય તે માયા માત્ર છે એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. ત્યારે તો

હવે તમારા મતમાં વિશ્વ બ્રહ્મમાં રહે છે તે જુદું જ સિદ્ધ થયું; બુદ્ધિ આદિ અનિત્ય છે, નિત્ય આત્માથી અભિન્ન છે, ત્યારે તમારો મત સાંખ્ય મતથી કયાં જુદો પડે છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે "સત્યં હિ અવયવ: પ્રોક્ત:" અહીં 'અવયવ' શબ્દ કારણના અર્થમાં લેવો. સત્ય એ સર્વ અવયવીના કારણરૂપ છે, તેથી પ્રકૃતિ-પુરુષનું પણ એ કારણ છે. શ્રુતિ બ્રહ્મને સર્વનું કારણ કહે છે. એની પછીના પદાર્થો બીજા જુદા હોય તો પણ એ જુદા નથી તેથી સાંખ્યથી અમારું બ્રહ્મ સર્વકારણ હોવાથી જુદું છે. સાંખ્યમાં તો પ્રકૃતિ-પુરુષ સર્વ કારણ છે. તો તે "ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિ:" છે. અમારે એવું બ્રહ્મ છે. પ્રકૃતિપુરુષ એનું પ્રથમ કાર્ય છે. શ્રુતિ બ્રહ્મને કારણ ભલે કહે પણ એ બ્રહ્મથી વિશ્વ થાય એ બુદ્ધિમાં ઊતરતું નથી એમ કહે તો ત્યાં તર્ક કહે છે કે જો પ્રકૃતિ-પુરુષ સર્વકારણ અને મૂલ્યરૂપે હોય તો યોગીઓને બ્રહ્મભાવ થાય છે ત્યારે એને પ્રકૃતિ-પુરુષ પણ બ્રહ્મની જેમ અનુભવમાં આવવા જોઈએ, પણ એ તો બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે, પ્રકૃતિ પુરુષને જોતા નથી, તેથી પ્રકૃતિ પુરુષ પર નથી પણ સત્ય જ પર છે. આજે એ પણ બ્રહ્મના અન્વય-વ્યતિરેક જણાય છે. સત્ સર્વનું કારણ છે તેથી સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે. માટે જેમ સૂતરનો તાર વસ્ત્ર બન્યા પહેલાં પણ હતો, વસ્ત્રની અવસ્થામાં પણ છે અને વસ્ત્ર ફાટી જવા છતાં પણ રહેશે તેમ સર્વના અભાવમાં પણ એ જ પ્રતીત છે, માટે જે તેવું હોય તે સત્ય હોય. જે એવું ન હોય તે સત્ય ન હોય. અહીં 'સત્'પદથી સત્ય બ્રહ્મ જ લેવું, પ્રધાન ન લેવું. એનો ઈક્ષત્યધિકરણમાં વિચાર કર્યો છે. એ જડ હોઈને જગતનું કારણ ન થઈ શકે એ વાત ત્યાં સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીને એવી પ્રતીતિ ભલે થાય, સાંખ્યવેત્તાને એવી પ્રતીતિ થતી નથી તેથી "યતો વા ઇમાનિ" એ શ્રુતિનો અર્થ બીજી રીતે કરવો જોઈએ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે સાંખ્યનો એ ભ્રમ છે. એ જ બતાવે છે : "યત્ સામાન્યવિશેષાભ્યામ્" સાંખ્યનું પ્રધાન સર્વનું કારણ અને મહતત્ત્વ એનું કાર્ય તેથી કાર્ય-કારણભાવવાળું છે તે ભ્રમ છે. કેમકે એ અન્યોન્યાશ્રય રૂપ છે. સાંખ્યમાં પ્રધાનને કેવળ કારણપણું છે. એનું સ્વરૂપ કાર્યથી જણાય છે, પ્રત્યક્ષ કે શ્રુતિથી એનું સ્વરૂપ જણાતું નથી. "સ્થૂલાત્ પંચતન્માત્રસ્ય બાહ્યાભ્યન્તરાભ્યાં તૈ: અહંકારસ્ય તેન અન્ત:કરણસ્ય તત: પ્રકૃતે:" એ સૂત્રથી એમ સિદ્ધ થાય છે. એના મતમાં "પ્રત્યક્ષાનુમાનશબ્દા: પ્રમાણાનિ" એ સૂત્રથી ત્રણ જ પ્રમાણ છે. એમાં અપ્રત્યક્ષ અને અશાબ્દ એવા મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્યથી પ્રધાનનું સ્વરૂપ અને કારણતા સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રત્યક્ષ અને શબ્દથી અન્યોન્ય આશ્રયવાળું એનું અનુમાન નકામું છે. તેથી પ્રધાનની પ્રતીતિ ભ્રમરૂપ છે. એમ જ શ્રીધરસ્વામીએ પણ માયાવાદી મતને અનુસરીને બ્રહ્મનું કારણપણું અત્યન્ત સત્ય નથી એમ કહી અવધિત્વ, વ્યાપકત્વ, ગુણ-ગુણિભાવ અને વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ પણ અન્યોન્ય આશ્રયની પકડમાંથી મુક્ત નથી. તેમનામાં પણ અન્યોન્ય આશ્રય છે તેથી બ્રહ્મકારણતા અવાસ્તવ કહી એ બરાબર નથી. કાર્યને કારણ સાપેક્ષતા છે પણ કારણ તો નિરપેક્ષ છે. તેથી કારણસ્વરૂપમાં કાંઈ બાધ નથી. કાર્યસ્વરૂપને કારણ સાપેક્ષતા છે. પણ એ પાછળથી થાય છે તેથી અન્યોન્ય આશ્રય દોષ એમાં નથી, તેથી એ પણ નિર્બાધ છે.

કાળવિશેષના સ્વરૂપને લઈને થતા કારણ-કાર્ય ભાવની પ્રતીતિ અન્યોન્ય આશ્રય દોષગ્રસ્ત હોવાથી અસિદ્ધ છે એમ ન કહેવું કેમકે એ અસિદ્ધિ પણ ત્રણ સ્વરૂપસાપેક્ષ હોવાથી એમને અન્યોન્ય આશ્રયત્વ નથી. એ જ કહે છે કે "સર્વમાદ્યન્તવદ્વસ્તુ યત્" અહીં એટલું સમજવું કે સાંખ્યના મતમાં "દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ" એ સૂત્રથી એના મતમાં સૂર્યાદિપરિસ્પન્દોપાધિરૂપ કાલજન્ય છે. એ ગુણોનો ક્ષોભ ન કરી શકે તેથી એના મતમાં મહત્ત્વોત્પત્તિ જ દુર્ઘટ છે. સર્વના અંકુરભૂત મહતત્ત્વ તે પણ આદિઅન્તવાળું હોવાથી એની પછી થનારો કાળ પણ એ વખતે ક્યાંથી હોય? એ ન હોય તો એનું પ્રધાનપણું ભ્રમરૂપ જ થશે. 6.ભલે પ્રધાન સિદ્ધ ન થયો, પણ સ્વભાવમાંથી જ નીપજતા પ્રધાન (પ્રકૃતિ) ને પુરુષ જુએ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો તે પ્રત્યક્ષમાંથી જ પરિણમ્યું છે એમ સિદ્ધ થઈ ગયું અને અનુમાન તેને દૃઢ કરે છે. એમ કહે એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે "વિકારઃ ખ્યાયમાનોઽપિ પ્રત્યગાત્માનમન્તરા" એમ વિકારને (મહત્તત્ત્વને) પ્રત્યગાત્મા (જીવાત્મા) પ્રત્યક્ષ કરે, પણ એમના મતમાં પ્રત્યગાત્મા જ નથી તો એને કોણ પ્રયત્ક્ષ કરે? અહીં સમજવાનું છે કે જો સ્વભાવથી જ પરિણામ પામે તો સદા એમ થાય, તો પછી મહત્તત્ત્વ અને પ્રધાનને કાર્યકારણભાવ ન થાય. પ્રધાન પણ સર્વાશે સ્વભાવનું પરિણામ થાય તો એનું પ્રકૃતિપણું જ ન રહે. તેથી પરિણામ આંશિક અનિત્ય થવું જોઈએ. એમ થાય તો એ કેવળ સ્વભાવથી એમ ન થાય. ત્યારે બીજું તો કોઈ એ વખતે નથી તેથી પ્રધાન (પ્રકૃતિ) ને પ્રત્યગાત્મા ઈક્ષણ કરે તો જ એમ થાય. તેથી પત્યગાત્માથી જ એમ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. ત્યારે પોતાનાથી જુદું પ્રધાન પ્રત્યગાત્મા જુએ છે એમ તો કોઈ કહેતું નથી, તેથી ભગવાન્ એવી ઈક્ષા કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યારે તો વિકાર સ્વરૂપથી અવસ્તુભૂત પ્રત્યગાત્મદૃશ્ય છે ત્યારે એ દેખાય છે, નહિ તો દીવાની પેઠે નહિ, એવા અનુમાનથી વિકારમાત્ર ભ્રમરૂપ ઠરે છે. જો ભ્રમરૂપ વિકાર હોય તો ખ્યાલ નહિ થાય કેમકે યથાર્થ અનુભવ વિના ખ્યાતિ થતી નથી. ત્યાં કહે છે "અણુરપિ સ્યાચ્ચેચ્ચિત્સમઃ ચિત્સર્વ" મૂળ ચિદાત્મક હોય તો જ શ્રુતિમાં કહ્યાં પ્રમાણે એની ખ્યાતિ થાય, કેવળ જડની ખ્યાતિ ન થાય. અહીં મૂળમાં સમઃ સર્વશબ્દનો પર્યાય છે, તેથી મૂળ ચૈતન્યરૂપમાં એ વિકાર છે, તેથી એની ખ્યાતિમાં બાધક નથી. એનેમાટે દૃષ્ટાન્ત આપે છે : આત્મવત્ જેમ બહુ સ્યાં એવી ઇચ્છા કરી ત્યારે અગ્નિ વિસ્ફૂલિંગની જેમ વિભાગ થતાં અનેક આત્મા (જીવ) થયા તેમજ પ્રજાયેય એમ ઇચ્છા કરી તેથી કરોળિયાના મુખમાંથી તન્તુ નીકળે છે તેમ ભગવાન્માંથી તન્તુની પેઠે પ્રપંચ થયો. 7.ત્યારે તો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થતાં અનેકત્વ થયું એમ કહો! ત્યાં કહે છે: "ન હિ સત્યસ્ય નાનાત્વમ્" એમ વિભાગ થતાં પણ બ્રહ્મમાં નાનાત્વ થતું નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન રહિત સાંખ્યવાદી નાનાત્વ એમાં માને તો એ છિદ્રના જેવું છે, જેવી રીતે નિરવયવ આકાશના ઘડા વગેરેની ઉપાધિથી વિભાગ પડ્યા એવું માત્ર દેખાય છે, ખરેખર વિભાગ પડતા હોતા નથી, એવી રીતે પોતાની ઇચ્છાથી અનેકરૂપ ધારણ કરતું બ્રહ્મ, બ્રહ્મના સ્વરૂપને નહિ જાણનારાઓને અનેક રૂપે દેખાય છે, ખરેખર એમ થતું નથી, કેમકે વિભાજક ક્રિયાનો ત્યાં અભાવ છે. વિભાજકના અભાવમાં સ્વરૂપમાં કોઈ ભેદક પદાર્થ નથી. કદાચ વ્યુચારણ

શ્રુતિથી ઉપાધિની પહેલાં વિભાજક ક્રિયા હતી એમ માનો તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે "જ્યોતિષોર્વાતયોરિવ,'' હો. જેમ વિભાજક સ્વક્રિયાના ભેદથી દીપક ચક્ષુના ભેદથી જુદો દેખાય છતાં એ જુદો નથી, જેમ વાયુ અનેક દેશમાં વાય છે છતાં તે સ્વરૂપથી જુદો પડતો નથી, તેમ બ્રહ્મ સ્વક્રિયાવડે વિભક્ત થાય છે તો પણ એમાં અનેકતા નથી એમ અભેદ માત્રમાં એ દૃષ્ટાન્ત છે. 8. ઉપરનાં બનને દૃષ્ટાન્તમાં અંશના ભેદથી સ્વરૂપનો ભેદ થાય છે એમ જ સિદ્ધ થાય છે તેથી બીજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. "યથા હિરણ્યમિતિ'' સુવર્ણ અનેક વખતે અનેક આકૃતિ સ્વીકારી અનેક રીતે વ્યવહારમાં આવે છે છતાં એમાં ભેદ ગણાતો નથી, તેવું જ બ્રહ્મનું સમજવું. એમાં આટલો ફરક સમજવો કે સુવર્ણમાં બીજાની કૃતિવડે વિભાગ થાય છે ત્યારે બ્રહ્મમાં સ્વેચ્છાથી થાય છે. મૂલ વસ્તુ તો અનેક નથી પણ એક જ છે એ સિદ્ધાન્ત તો સુવર્ણ તથા બ્રહ્મમાં સરખો જ છે એ જ વાત એકાદશસ્કંધમાં ભગવાને "યથા સુવર્ણં સુકૃતં પુરસ્તાત્'' એ શ્લોકથી ઉદ્ધવજીને કહી છે. તેથી પહેલાં કહેલાં દૃષ્ટાન્તો ઉપાધિવાદ, ભેદવાદ, વિશિષ્ટા દ્વૈતવાદના એકદેશિત્વનાં બોધક છે અર્થાત્ તે વાદોમાં સત્યનો અંશ જ છે, પૂરું સત્ય નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી જ તે વાદો ભગવાને કહ્યા નથી. 9. એમ આશ્રયનાં નિરધારમાં બ્રહ્મવાદનો નિર્ણય કરીને આત્યન્તિક લય સમજાવવામાટે બન્ધ અને મોક્ષનો પ્રકાર "યથા ધનોર્ક પ્રભવો'' ઇત્યાદિથી કહે છે. આત્યન્તિકનું સ્વરૂપ કહેતાં "યદૈવમેતેન વિવેકહેતિના'' એમ કહેવાથી શુદ્ધ બ્રહ્મવાદરૂપી હથિયારથી માયાનો નાશ કરવાનું કહ્યું તેથી સાંખ્યોક્ત મોક્ષ નિત્યાનિત્ય વિવેક જન્ય બન્ધ છેદ કરીને બ્રહ્મભાવમાં પર્યવસાન પામતો ન હોવાથી એ આત્યન્તિક પ્રલયવાચ્ય થઈ શકતો નથી એમ પણ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. આગળ નિત્ય પ્રલય કાલની અવસ્થાના ભેદથી કહ્યો છે. એ સ્પષ્ટ હોવાથી એનો અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી. હવે નૈમિત્તિક અને પ્રાકૃતિક પ્રલય પ્રતિસંક્રમ રૂપ છે. આત્યન્તિક પ્રલયમાં સુવર્ણનું દૃષ્ટાન્ત બતાવ્યું છે તેથી નાનાત્વનું નિવારણ કર્યું છે. "અચ્યુતાત્માનુભવોવતિષ્ઠતે'' એમ કહેવાથી રૂપાન્તરની એમાં કાંઈ જરૂર નથી એમ પણ બતાવ્યું. નિત્યપ્રલયમાં કાલ ભગવત્ ચેષ્ટારૂપ છે તેમાં ચેષ્ટારૂપકૃતિ છે. એમ ચાર પ્રકારની ક્રિયા શક્તિ તે ક્રિયાનો આશ્રય સમજાવવા કહી છે. એ જ વાત "લીલાકથાસ્તે કથિતાઃ'' ઇત્યાદિથી શ્રીશુકદેવજીએ નિરૂપણ કરી છે. અહીં 12।23 થી 34 સુધીના બાર શ્લોકોનો શુદ્ધ અદ્વૈતરૂપાર્થ કહી બતાવ્યો છે. પ્રાકૃતિક પ્રલયમાં પુરુષ અને અવ્યક્તની સ્થિતિ કહીને આત્યન્તિકમાં નાનાત્વની નિવૃત્તિ કહી છે. તેથી સુબાલોપનિષદ્માં કહેલી પ્રલય ક્રિયાને દૃઢ કરી છે. એ ઉપનિષદમાં પૃથ્વીથી પ્રકૃતિ સુધીનો લય કહીને અવ્યક્ત અક્ષરમાં, અક્ષર તમમાં લય પામે છે, તમ પરદેમાં એકરૂપ થાય છે, પછી "દિવ્યો દેવ એકો નારાયણઃ'' એમ કહ્યું છે ત્યાં અક્ષર સુધીમાં લય શબ્દ વાપર્યો છે. તમસથી પરમાં એકી ભાવ કહ્યો છે. એમાં લય અને એકી ભાવ એમ બે શબ્દ જુદા વાપર્યા છે. તેથી વિભાગાભાવ-એકી ભાવ રૂપ સ્વરૂપભેદ કહ્યો તેથી પણ બ્રહ્મવાદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી આત્યન્તિક પ્રલયને સૃષ્ટ્યાદિત્રિતય ક્રિયા વિલક્ષણ એ ત્રણ ક્રિયા રૂપગણું બતાવ્યું છે. તેથી બ્રહ્મના લક્ષણમાં પણ ન્યૂનતા નથી. વળી

એ આશ્રયને કહેનાર છે તેથી આશ્રય પણ એક ભગવદ્લીલા છે. તેથી એમાં શંકાને અવકાશ નથી એમ ચોથો અધ્યાય કહ્યો. પાંચમાનો વિચાર કરે છે. શ્રીશુકદેવજી સ્વયં બ્રહ્મભૂત છે, પુરાણોક્ત ભગવાન્નું અહીં વારંવાર વર્ણન કરે છે. એમાં આગળ અભેદબોધક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે તેથી ભગવાનની જ્ઞાન શક્તિ આ પ્રકરણના બીજા અધ્યાયમાં કહી છે. અહીં તો આશ્રય કહેવો એ પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે ત્યાં જ્ઞાન કહેવાની શી જરૂર છે? એ શંકા થાય, ત્યાં કહે છે કે વૈદિક આશ્રય એ જ કહેવાય, કેમકે વેદમાં "જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્" જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે એમ કહ્યું છે. તેથી આત્યન્તિકની પ્રાપ્તિને માટે જ્ઞાન કહ્યું છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે જ્ઞાનથી જ કૈવલ્ય (મોક્ષ) સિદ્ધ થાય તો આશ્રયની શી જરૂર છે? ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં પૂજા પ્રકાર વૈદિક અને તાન્ત્રિક રીતે ભગવદ્ આરાધનમાટે કહ્યો છે. "ઉભાભ્યાં વેદતન્ત્રાભ્યાં મહ્યં તૂભયસિદ્ધયે" ત્યાં બનને રીતે ભગવત્પ્રાપ્તિનું કથન છે. એ બનનેવડે આશ્રય થયો અને વાણીનો એમાં લય થયો ત્યારે રાજાને ફળ પ્રાપ્ત થયું એમ સમજવામાટે જ્ઞાન અને આશ્રય એ બે કહ્યાં છે, એમાં પણ જ્ઞાન પ્રથમ કહ્યું તેથી એ જ્ઞાન જ શ્રીશુકદેવજીને અભિપ્રેત છે. એમ ન હોય તો ક્ષમાપ્તિમાં "એતત્તેભિહિત કૃત્સ્નો બ્રહ્મવાદસ્ય સંગ્રહ:" એમ ઉપસંહાર ન કરત. તેથી ક્રિયાશ્રયના વિચારમાં પણ પૂર્વોક્ત રીતે જ્ઞાન મુખ્ય છે. "ભવદ્ભિ: અમૃતં પ્રાપ્તં નારાયણ ભુજાશ્રયૈ:" ત્યાં આશ્રય શબ્દ સાધનરૂપ કહ્યો છે, અહીં આશ્રય ફલરૂપ કહ્યો છે. તેથી આશ્રય બે પ્રકારનો છે સાધનરૂપ અને ફલરૂપ. જ્ઞાનાત્મક સાધન પણ વૈદિક અને તાન્ત્રિકના ભેદથી બે પ્રકારનું છે તેથી જે સિદ્ધાન્ત સમજાવવાનો છે તેનો વિચાર કરી આ બે પ્રકરણમાં ત્રણ બાબત કહેવામાં આવી છે. હવે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જ્ઞાનાશ્રય કહે છે એમાં જ "ત્રિતયં તત્ર યો વેદ સ સાધનપરો ભવેત્" (કા.24) એમ કહ્યું છે. આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણને જાણે તે શ્રીશુકદેવજી વગેરેની તુલ્ય સાધન પરાયણ થાય. "વાક્યાન્વયાધિકરણ" માં કહેલી રીતિ પ્રમાણે ભક્તિ થતાં મુખ્ય અધિકારી થાય છે. તેથી એ થઈને શ્રવણ વગેરે સાધનો કરે છે. એવાને માટે વિભૂતિના આશ્રયનો પક્ષ છે. એવો ભાવ બધા મુક્તોને થતો નથી, પણ "અક્ષરધિયામ્" સૂત્રમાં કહેલા, ઔપસદ ન્યાયથી ભગવાન્ જેને એવા ભાવનું દાન કરે તેને જ એવો ભાવ થાય છે. "ભગવાન્ ભજતાં મુકુન્દો મુક્તિ દદાતિ કર્હિચિત્ સ્મ ન ભક્તિયોગમ્" એમ શ્રીભાગવત્ 5।18 માં કહેવાનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે. "ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનૌ હિ તદ્દર્શનાત્" વ્યાસસૂત્રમાં ઈશ્વર અને જીવ ની સ્થિતિ એક જ હૃદયગુહામાં બતાવી છે તેનો અર્થ પણ એ જ છે. ભગવાનની જેમના ઉપર કૃપા નથી તેવા જ્ઞાનમાર્ગીઓ માટે જ્ઞાન એ સાધન છે. એમ અર્ધો અધ્યાય પૂર્વ પ્રકરણશેષ છે તે આ પ્રકરણમાં છે, પછી દોઢ અધ્યાયથી શૌનકના પ્રશ્ન ઉપરથી વેદ શાખા કહી છે. પહેલા અધ્યાયથી ઋક્ શાખા કહ્યા પછી "શ્રુત્વૈવં છન્દસાં વ્યાસં સર્વ પાપૈ: પ્રમુચ્યતે" એમ ફલ કહ્યું છે તેવું યજુ:સામનું પણ સમજવું, કેમકે વેદત્વ સર્વમાં સમાન છે એમ દોઢ અધ્યાયથી ત્રીજું પ્રકરણ કહ્યું. હવે છ અધ્યાયથી બે પ્રકરણમાં પ્રથમ ભક્તિમાં ત્રણ અધ્યાયથી કર્માદિયુક્ત ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ કહી છે, તેમાં માર્કંડેયની ઉપાસનામાર્ગાનુસારિણી ભક્તિ છે. ભગવાને

એને તપ કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે માર્કંડેયે કર્યું, પરન્તુ ભક્તિથી એ ભગવાન્ પધાર્યા ન હોતા તેથી ત્યાં પધારીને તિરોહિત થયા. જ્ઞાનમાર્ગ ક્લેશથી સિદ્ધ થાય છે, એમ બીજા અધ્યાયથી કહ્યું. અહીં શિવજીનો સંવાદ વગેરે શામાટે કહ્યો? મહાદેવજી ભક્તિવાળા છે તેણે એને માયા બતાવી છે. ભક્તને ક્લેશ થાય એ જ અહીં માયા છે. તેથી પ્રતિ સંક્રમને કેટલાક માયિક કહે છે. તે અવિદ્વાન છે એમ કહ્યું છે. એ બોધ ન કરવામાટે શિવસંવાદ કહ્યો છે. એથી એમ કહ્યું કે માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક ભગવદ્ શરણાગતિ કરવા સર્વ અપેક્ષા છોડીને ભક્તિ કરવી. એકાન્ત ભક્તિમાં પર્યટન કરવું, એ કર્મમાર્ગ અનુસાર ભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું. આશ્રયરૂપ ભક્તિ આ ત્રણથી જુદી છે, તે સ્વતન્ત્ર ભક્તિ કહેવાય છે. હવે પાંચમું ત્રણ અધ્યાયનું ભાગવતાશ્રય નામનું પ્રકરણ છે. સૂર્યથી કાલની અપેક્ષા રાખીને પુરુષનું આરાધન કરવું, એ કથાનું આધિદૈવિક રૂપ છે. અહીં બે એનાં અંગ છે એ "અથેમમર્થ પૃચ્છામ:" ઇત્યાદિ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા અધ્યાયમાં કેવળ કથા જ કહી છે, ત્રીજામાં 'શ્રીમદ્ ભાગવત્' પુસ્તકનું દાન, દાનનું તથા પાઠનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે તેથી પ્રથમ આધિદૈવિક ભાગવત્ ઉત્તમ ફલ આપનાર, બીજું આધ્યાત્મિક ભાગવત્ સત્ કીર્તિ આપનાર, ત્રીજું આધિભૌતિક ભાગવત્ કામિત ફલ આપનાર કહ્યું છે. તેથી અહીં એકમાત્ર શ્રીભાગવત્ નો જ દૃઢ આશ્રય કરવામાં આવે તો તે ગંગાજીની જેમ પાઠ કરનારની શુદ્ધિ સમ્પાદન કરી આપે છે, શ્રીહરિની જેમ સાયુજ્ય મુક્તિનું દાન કરી દે છે અને શમ્ભુની જેમ ભક્તિનું દાન કરી પુન: સ્વયં ફલ પ્રાપ્તિ કરાવી દેશે; કારણ કે આ શ્રીભાગવત્ પુરાણોમાં શ્રેષ્ઠ અને વૈષ્ણવોનું ધન છે. આમાં પરમહંસોના પ્રાપ્ય વિશુદ્ધ જ્ઞાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ સહિત નિવૃત્તિમાર્ગને પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક તેના શ્રવણ, પઠન, અને મનનમાં તત્પર રહે છે તે મુક્ત થઈ જાય છે. આ રસ સ્વર્ગ અથવા સત્યલોકમાં નથી, કૈલાસ કે વૈકુંઠમાં પણ નથી. (શ્રીભાગવત્ માહાત્મ્ય પદ્મ પુરાણ અધ્યાય 61,82) આ જ સિદ્ધાન્ત "નિમ્નગાનાં યથા ગંગા દેવાનામચ્યુતો યથા। વૈષ્ણવનાં યથા શમ્ભુ: પુરાણાનામ્ ઇદં તથા॥" શ્રીભાગવત્ 12।। જેમ નદીઓમાં ગંગાજી, દેવતાઓમાં વિષ્ણુ અને વૈષ્ણવોમાં મહાદેવજી સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે પુરાણોમાં શ્રીમદ્ ભાગવત્ સર્વશ્રેષ્ઠ છે" માં દૃષ્ટાન્તદ્વારા દૃઢ કર્યો છે. તેથી આ પ્રકારનું "બર્હાપીડં" શ્લોકમાં "ગીતકીર્તિ:" શબ્દથી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આવું શ્રીમદ્ ભાગવત્નું સ્વરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણનું જ બીજું શબ્દાત્મક સ્વરૂપ, સમસ્ત વેદોનો પણ વેદ, સૂત્રોનું પણ સૂત્ર, ગીતાની પણ ગીતા છે, પણ તેને અનેક પ્રકારની ભ્રાન્તિ અને તમસરૂપી કપાટની પાછળ પૂરાઈ ગયેલું જોઈ પ્રભુને બિલકુલ સન્તોષ થયો નહિ. સતી સ્ત્રી જેમ પોતાનું હાર્દ પતિ આગળ જ પ્રકટ કરે તેવી જ રીતે સરસ્વતી પોતાના નિગૂઢ રહસ્યો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સાક્ષાત્ મુખારવિન્દ વાક્પતિ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીદ્વારા પ્રગટ કરે. ઓરડામાં બધી વસ્તુઓ હોય પણ રાતે દીવો ન હોય તો કોઈ વસ્તુ મળે નહિ તેવી રીતે શ્રીમદ્ ભાગવત્રૂપી દિવ્ય મહાલયમાંના રત્નો સ્પષ્ટ દેખાય તેટલામાટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર અને આપને અભીષ્ટ, શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ

તત્ત્વાર્થદીપ (નિબન્ધ) પ્રકટ કર્યો અહીં પાંચમું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે. એની સાથે શ્રીમદ્ભાગવત્ પણ આશ્રય બતાવીને સમ્પૂર્ણ થાય છે.

પ્રકરણ1 લોકાશ્રય - અધ્યાય1

માગધ રાજાઓનો વંશ

સ્વધામાનુગતે કૃષ્ણે યદુવંશવિભૂષણે ॥ કસ્ય વંશોઽભવત્ પૃથ્વ્યામેતદાચક્ષ્વ મે મુને ॥1॥

પરીક્ષિત રાજા બોલ્યા : હે શ્રીશુકદેવ મુનિ! યદુકુલના ભૂષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામ પધાર્યા પછી કોનો વંશ પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્ત્યો તથા હવે કોનું રાજ્ય થશે તે આપ કૃપા કરીને મને કહો ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : બૃહદ્રથ રાજાના વંશમાં જે છેલ્લો પુરઞ્જય અથવા રિપુઞ્જય નામનો રાજા થશે એમ નવમા સ્કંધમાં કહ્યું છે, તેનો શુનક નામનો મન્ત્રી થશે. તે રાજાને મારીને પ્રદ્યોત નામના પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપશે. પ્રદ્યોતનો પાલક નામનો પુત્ર થશે ॥2॥

એનો પુત્ર વિશાખયૂપ થશે. એનો રાજક નામનો પુત્ર થશે. એનો પુત્ર નન્દિવર્ધન થશે. એમ આ વંશના પાંચ રાજાઓ પ્રદ્યોતન નામથી ઓળખાશે ॥3॥

પ્રદ્યોતના વંશના એ પાંચ રાજાઓ એકસો આડત્રીસ વર્ષ સુધી આ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ત્યારપછી શિશુનાગ નામનો રાજા થશે. એનો કાકવર્ણ નામનો પુત્ર થશે. એનો પુત્ર ક્ષેમધર્મા થશે. એનો પુત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો રાજા થશે ॥4॥

એનો પુત્ર વિધિસાર તથા વિધિસારનો અજાતશત્રુ નામનો પુત્ર રાજા થશે. પછી દર્ભક થશે. દર્ભકનો અજય નામનો પુત્ર થશે ॥5॥

અજયનો પુત્ર નન્દિવર્ધન થશે, એનો પુત્ર મહાનન્દિ થશે. શિશુનાગના વંશમાં આ દશ રાજાઓ થશે ॥6॥

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! એ ઉપર ગણાવેલા દશ રાજાઓ કલિયુગમાં ત્રણસો અને સાઠ વર્ષ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે ॥7॥

હે પ્રિય પરીક્ષિત! મહાનન્દિની શૂદ્ર પત્નીના ગર્ભથી નન્દ નામનો પુત્ર થશે. તે બહુ બલવાન થશે. મહાનન્દિ 'મહાપદ્મ' નામની નિધિનો અથવા મહાપદ્મ (સો અબજ) સૈનિકોનો સ્વામી હોવાથી તેને લોકો 'મહાપદ્મ' પણ કહેશે. તે ક્ષત્રિય રાજાઓના વિનાશને નોતરશે. ત્યારથી જ રાજાઓ ઘણું કરીને શૂદ્ર અને અધાર્મિક થઈ જશે ॥8-9॥

તે મહાપદ્મ પૃથ્વીનો એક છત્ર શાસક થશે. તેના શાસનનું ઉલ્લંઘન કોઈપણ કરી શકશે નહિ. ક્ષત્રિયોના વિનાશનું તે કારણ હોવાથી દૃષ્ટિથી તો તેને બીજા પરશુરામજી જ સમજવા જોઈએ ॥10॥

તેના ક્ષુમાલ્ય વગેરે આઠ પુત્રો થશે. તેઓ બધા રાજા થશે અને સો વર્ષ સુધી આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે ॥11॥

કૌટિલ્ય, ચાણક્ય તથા વાત્સ્યાયન નામથી પ્રસિદ્ધ એક વિશ્વાસઘાતી બ્રાહ્મણ નવનન્દ (નન્દ તથા તેના આઠ પુત્રો) ને મારી નાખશે. તેમના નાશ પછી કલિયુગમાં મૌર્યવંશી રાજાઓ પૃથ્વી

ઉપર રાજ્ય કરશે * ॥12॥
વિશેષ : વિશ્વાસઘાત એ મહાપાપ છે તે દર્શાવતી નીચેની કથા રસપ્રદ થશે-એક વખત ભોજરાજાની આજ્ઞાથી તેની પટ્ટરાણી ભાનુમતીનું ચિત્ર કાલિદાસે બનાવી રાજાને આપ્યું. ચિત્રમાં રાજાએ જોયું કે જાંઘ ઉપર તલ બતાવવામાં આવ્યો છે. રાજાએ નક્કી કર્યું કે સદાયે ઢંકાયેલ રહેતા અંગ ઉપર તલ છે એ કાલિદાસને કેમ ખબર પડે? ચોક્કસ કાલિદાસને મારી રાણી ભાનુમતિ સાથે અનુચિત પરિચય હોવો જોઈએ. ભોજે કાલિદાસને તત્કાલ દેશવટો આપ્યો. હવે એક વખત એવું બન્યું કે રાજા શિકારે ગયો. વિષમ વનમાં ડરનો માર્યો તે એક વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયો તે વૃક્ષ ઉપર એક વાનર પહેલેથી હતો જ. વાનરે રાજાને આવકાર આપી તેની સાથે મૈત્રી કરી. તેમાં વિશ્વાસ મૂકી રાજા ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો. પછી કપિવિરોધી સિંહે ત્યાં આવી વાનરને કહ્યું, "આ રાજા મને સોંપી દે જેથી હું તેની સાથેનો મારો જૂનો હિસાબ (જૂનું વેર) પતાવી દઉં" વાનરે કહ્યું, "રાજાએ મારું શરણ લીધું છે. શરણાગતનો ત્યાગ એ મહાન દોષ છે માટે હું નહિ સોપું" તે જ સિંહે ફરી આવી રાજાને કહ્યું, "આ વાનર મને સોંપી દે, નહિ તો તું ઝાડ ઉપરથી ઊતરીશ કે તરત હું તને ખાઈ જઈશ" રાજાએ આ સાંભળીને વાનરને વૃક્ષ ઉપરથી ધક્કો માયાર્.ે વાનરે પડતાં-પડતાં વચમાં આવતી એક ડાળ પકડી લીધી અને રાજાને શાપ આપ્યો, "તને કોઢ નીકળશે" રાજા રડી પડ્યો, માફી માગી. વાનરે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે "વિ-સે-મે-રા" આ ચાર અક્ષરોનો અર્થ તું સાંભળીશ ત્યારે તું નીરોગી થઈ જઈશ. રાજાએ ઘેર આવી મન્ત્રીમંડળ બોલાવ્યું અને તેને વનમાં બનેલું વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું અને ચાર અક્ષરોનો અર્થ પૂછ્યો. કોઈપણ મન્ત્રી, પિંડત કે વિદ્વાન આનો અર્થ કરી શક્યો નહિ. હવે કાલિદાસ ત્યાં ધારાનગરીમાં જ એક પિંડતને ત્યાં સ્ત્રીવેશમાં રહ્યા હતાં. તેમના જાણવામાં આ વાત આવી. કાલિદાસે પોતાના પિતાના કરેલા પિંડતને કહ્યું કે તમે દરબારમાં કહેજો કે આનો અર્થ મારી પુત્રી કહી આપશે. તેને બોલાવી આપ નામદાર પૂછો.તેથી રાજાએ તેની પુત્રી (સ્ત્રી વેષધારી કાલિદાસ) ને રાજાના દરબારમાં બોલાવડાવી. તેણે દરેક અક્ષરનો અલગ-અલગ અર્થ નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યો :
"1.વિશ્વાસપ્રતિ પનનેષુ યે ચ વિશ્વાસ ઘાતકા:। તે યાન્તિ નરકં ઘોરં તાડિતા યમકિંકરૈ: ॥
વિશ્વાસ મૂકી શરણે આવેલાની સાથે જે વિશ્વાસ ઘાત કરે છે તેમને યમના દૂતો માર મારે છે અને તેઓ ઘોર નરકમાં પડે છે.
2. સેતુબન્ધે સમુદ્રે ચ ગંગાસાગર સંગમે। સ્નાત્વા પાપવિમુક્ત: સ્યાન્મિત્રદ્રોહકરં વિના॥
સેતુબન્ધ, સમુદ્ર તથા ગંગાસાગરના સંગમમાં મિત્ર દ્રોહી સિવાયનો ગમે તેવો પાપી પુરુષ પણ પાપમાંથી છૂટી જાય છે.
3. મેરુતુલ્યાન્ મહાપાપાન્ કૃત્વા સંગે સતાં નર:। મુચ્યતે ન હિ સન્દેહો મિત્રદ્રોહી ન મુચ્યતે॥
મેરુ પર્વત જેવડાં મહાપાપ કરીને પુરુષ ભગવદીયોના સંગથી મુક્ત થઈ જાય છે એમાં કોઈ શંકા નથી પણ મિત્રદ્રોહી પાપમુક્ત થતો નથી.

4. રાજન્ ભો: શૃણુ મદ્વાક્યં યદિ કલ્યાણમ્ ઇચ્છસિ। દેહિ દાનમ્ સુવિપ્રેભ્યસ્તત: શ્રેયો ભવિષ્યતિ॥ રાજન્! કલ્યાણની કામના હોય તો મારું વચન સાંભળો, (અને) સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને દાન આપો. તેથી આપનું શ્રેય થશે" આ સાંભળી ભોજ રાજા સાજા-તાજા થઈ ગયા. તેમણે પૂછ્યું,
"ગૃહે વસસિ ભો દેવિ વનં ક્વાપિ ન ગચ્છસિ। પંચાસ્યકપિમદ્વૃત્તં કથં જાનાસિ સુન્દરિ" હે દેવી! તમે ઘરમાં રહો છો, વનમાં ક્યાંય જતાં નથી, છતાં હે સુન્દરી! સિંહ, વાનર અને મારી વચ્ચે બનેલી ઘટના તમે કેવી રીતે જાણી?" તેણે કહ્યું. "દેવદ્વિજ પ્રસાદેન કંઠે વસતિ શારદા। સર્વ જાનામિ ભો રાજન્ ભાનુમત્યાસ્તિલં યથા" હે રાજન્! દેવો અને બ્રાહ્મણોની કૃપાથી મારા કંઠમાં સાક્ષાત્ શારદા (સરસ્વતી) વાસ કરે છે. તેથી જેવી રીતે ભાનુમતી રાણીના અંગ ઉપરના તલની મને જાણ થઈ તેવી રીતે હું બધું જાણું છું" રાજાએ કાલિદાસને ઓળખી લીધા અને તેને પ્રસન્ન કરી ધામધૂમથી રાજનગરીમાં પધરાવી ગયા. દ્ર બૃહત્ ભોજ પ્રબન્ધ.
એ જ કૌટિલ્ય નામનો બ્રાહ્મણ ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યને રાજગાદી ઉપર સ્થાપન કરશે. એ મૌર્યવંશનો પહેલો રાજા થશે. એનો પુત્ર વારિસાર (બિમ્બિસાર) અને તેનો પુત્ર અશોકવર્ધન થશે ॥13॥

એ અશોકવર્ધનનો પુત્ર સુયશા થશે. એ સુયશાનો પુત્ર સંગત અને તેનો પુત્ર શાલિશૂક થશે. શાલિશૂકનો પુત્ર સોમશર્મા થશે ॥14॥
સોમશર્માનો પુત્ર શતધન્વા અને શતધન્વાનો પુત્ર બૃહદ્રથ થશે. હે કુરુવંશ વિભૂષણ પરીક્ષિત! એ દશ રાજાઓ મૌર્યવંશમાં થશે. એ દશ રાજાઓ એકસો સાડત્રીસ વર્ષ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે ॥15॥
પુષ્પમિત્ર શૃંગ એ બૃહદ્રથનો સેનાપતિ થશે. તે પોતાના સ્વામીને મારી નાખીને સ્વયં રાજા બની બેસશે. પુષ્પમિત્રનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર અને તેનો પુત્ર સુજ્યેષ્ઠ થશે ॥16॥
સુજ્યેષ્ઠનો પુત્ર વસુમિત્ર, એનો પુત્ર ભદ્રક, ભદ્રકનો પુલિન્દ, એનો પુત્ર ઘોષ અને ઘોષનો પુત્ર વજ્રિમત્ર થશે ॥17॥
એનો પુત્ર ભાગવત્ અને ભાગવત્નો પુત્ર દેવભૂતિ થશે. હે નૃપ! શૃંગવંશના એ દસ રાજાઓ એકસો બાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે ॥18॥
હે પરીક્ષિત! શૃંગવંશી નર પતિઓનો રાજ્યકાલ સમાપ્ત થતાં આ પૃથ્વી કણ્વવંશી નરપતિઓના હાથમાં ચાલી જશે. કણ્વવંશી રાજાઓ તેમના પહેલાંના રાજાઓ કરતાં ઓછા ગુણવાળા થશે. શૃંગવંશનો છેલ્લો રાજા દેવભૂતિ બહુ જ કામી થશે. તેને તેનો મન્ત્રી કણ્વવંશી વસુદેવ મારી નાખશે અને પોતાના બુદ્ધિ બલથી પોતે રાજ્ય કરશે. વસુદેવનો પુત્ર ભૂમિત્ર, ભૂમિત્રનો નારાયણ અને તેનો પુત્ર સુશર્મા થશે. સુશર્મા બહુ જ યશસ્વી થશે ॥19-20॥
કણ્વવંશના આ ચાર રાજાઓ કણ્વાયન નામે ઓળખાશે અને કલિયુગમાં ત્રણસો પીસ્તાળીશ વર્ષ સુધી તેઓ પૃથ્વીને ભોગવશે ॥21॥
કણ્વવંશી સુશર્માનો એક બલી નામનો શૂદ્ર સેવક થશે. તે અન્ધ્ર જાતનો અને મહાદુષ્ટ થશે. તે શુશર્માને મારી નાખી કેટલોક સમય પોતે પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરશે ॥22॥
ત્યાર પછી તેનો ભાઈ કૃષ્ણ રાજા થશે. કૃષ્ણનો પુત્ર શ્રીશાન્તકર્ણ અને તેનો પુત્ર પૌર્ણમાસ થશે ॥23॥
પૌર્ષમાસનો લમ્બોદર અને લમ્બોદરનો પુત્ર ચિબિલક થશે. ચિબિલકનો મેઘસ્વાતિ, તેનો અટમાન, અટમાનનો અનિષ્ટકર્મા, તેનો હાલેય, હાલેયનો તલક, તલકનો પુરીષભીરુ અને તેનો પુત્ર સુનન્દન થશે ॥24-25॥
હે પરીક્ષિત! સુનન્દનનો પુત્ર ચકોર થશે. ચકોરને આઠ પુત્રો થશે જે બધા ‘બહુ’ કહેવાશે. એમાં સૌથી નાનાનું નામ શિવસ્વાતિ હશે. તે બહુ બહાદુર થશે અને શત્રુઓનું દમન કરશે. શિવસ્વાતિનો ગોમતીપુત્ર અને તેનો પુત્ર પુરીમાન થશે ॥26॥
એનો પુત્ર મેદાશિરા, એનો પુત્ર શિવસ્કન્ધદ, એનો યજ્ઞશ્રી, યજ્ઞશ્રીનો વિજય અને વિજયનો પુત્ર ચન્દ્રવિજ્ઞ થશે ॥27॥
ચન્દ્રવિજ્ઞનો પુત્ર લોમધિ બહુ જ પ્રસિદ્ધ થશે. હે કુરુનન્દન! આ ત્રીસ રાજાઓ ચારસો છપ્પન વર્ષ પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવશે ॥28॥

હે પરીક્ષિત! ત્યાર પછી અવભૂતિ નામની નગરીના સાત અહીર જાતના, દસ ગર્દભી નામના અને સોળ કંગ જાતિના રાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. આ બધાય ખૂબ લોભી હશે ॥29॥
ત્યાર પછી આઠ યવન અને ચૌદ તુર્કો રાજ્ય કરશે. ત્યાર પછી દક્ષ ગુરુંડ અને અગિયાર મૌન રાજાઓ થશે ॥30॥
મૌન રાજાઓ સિવાયના આ બધા એક હજાર નવાણું વર્ષો સુધી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે અને અગિયાર મૌન રાજાઓ પૃથ્વીનું શાસન ત્રણસો વર્ષ સુધી કરશે. જ્યારે તેમનો રાજ્યકાલ સમાપ્ત થશે ત્યારે કિલકિલા નામની નગરીમાં ભૂતનન્દ નામનો રાજા થશે. ભૂતનન્દનો વંગિરિ, વંગિરિનો ભાઈ શિશુનન્દિ રાજા થશે. એનો યશોનન્દિ અને તેના પછી પ્રવીરક રાજા થશે. એ બધા રાજાઓ એકસો છ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે ॥31-33॥
એ નન્દાદિના તેર પુત્ર બાહ્લિક કહેવાશે. એ પછી એક પુષ્પમિત્ર નામનો રાજા થશે. તેનો પુત્ર દુર્મિત્ર થશે ॥34॥
સાત આન્ધ્ર, સાત કૌસલ, વિદૂર અને નિષધ તે-તે દેશના નામથી પ્રખ્યાત રાજાઓ એક જ વખતે જુદા-જુદા ખંડના રાજાઓ થશે. તે બાહ્લિક તેર રાજાઓના જ વંશ જ થશે ॥35॥
મગધ દેશના માગધ રાજાના વંશમાં વિશ્વસ્ફૂર્જિ નામનો રાજા થશે. પ્રતાપમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે આગળ આવી ગયેલા પુરુઞ્જયથી જુદો બીજો પુરુઞ્જય કહેવાશે. એ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોને દૂર કરીને પુલિન્દ, યદુ અને મદ્રક નામના નવા વર્ણો કરશે ॥36॥
એ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોને નષ્ટ કરી પ્રજાને શૂદ્ર જેવી બનાવી દેશે. એ પરાક્રમવાળો થશે અને ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી પદ્માવતી નામની નગરીમાં રહી ગંગાદ્વારથી લઈને પ્રયાગ સુધીના દેશનું પાલન કરશે ॥37॥
જેમ-જેમ ઘોર કલિયુગ આવતો જશે તેમ-તેમ સૌરાષ્ટ્ર, અવન્તીદેશ માલવદેશ, શૂરસેન દેશ, આબુ પર્વતની આસપાસના દેશોમાં રહેતા બ્રાહ્મણો સંસ્કાર વગરના વ્રાત્યો થશે અને ત્યાંના રાજાઓ શૂદ્રપ્રાય થઈ જશે ॥38॥
સિન્ધુ નદીના કિનારાનો દેશ ચન્દ્રભાગાનો તટવર્તી પ્રદેશ, કુન્તી નામનો દેશ અને કાશ્મીર દેશને બ્રહ્મતેજથી રહિત શૂદ્ર, વ્રાત્ય અને મ્લેચ્છો ભોગવશે ॥39॥
એ બધા જ રાજાઓ આચાર વિચારમાં મ્લેચ્છો જેવા હશે. તેઓ બધા એકી સાથે જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરશે. તે બધા જ જુઠ્ઠા, અધાર્મિક, પ્રજાનું શોષણ કરનારા અને થોડું આપનારા થશે. તેઓ નાની-નાની વાતોમાં પણ ગુસ્સે થઈ જનારા હશે ॥40॥
તે દુષ્ટ લોકો સ્ત્રી, બાળકો, ગાયો અને બ્રાહ્મણોને મારતાં પણ અચકાશે નહિ. બીજાની સ્ત્રી અને ધન પડાવી લેવા સદા તત્પર રહેશે. તેમને વધતાં કે ઘટતાં સમય લાગશે નહિ. તેઓ ક્ષણમાં રુષ્ટ અને ક્ષણમાં તુષ્ટ થશે. તેમની શક્તિ અને ઉમર ઓછી હશે ॥41॥
તેમનામાં પરમ્પરાગત સંસ્કાર નહિ હોય. તેઓ પોતાના કર્તવ્ય કર્મનું પાલન નહિ કરે. રજોગુણ અને તમોગુણથી તેઓ અન્ધ બની જશે. રાજાના વેષમાં તેઓ મલેચ્છ જ હશે. તેઓ લૂટફાટ કરી પોતાની પ્રજાનું લોહી ચૂસશે ॥42॥

તન્નાથાસ્તે જનપદાસ્તચ્છીલાચારવાદિન: ॥ અન્યોન્યતો રાજભિશ્ચ ક્ષયં યાસ્યન્તિ પીડિતા: ॥43॥

જ્યારે તેવા લોકોનું શાસન થશે ત્યારે દેશની પ્રજામાં પણ એવા જ સ્વભાવ, આચરણ અને ભાષણની વૃદ્ધિ થઈ જશે. રાજાઓ તો તેમનું શોષણ કરશે જ, તેઓ એકબીજાને પણ ત્રાસ આપશે અને છેવટે બધા જ નષ્ટ થઈ જશે ॥43॥

ઇતિ શ્રીભાગવત્ દ્વાદશસ્કંધમાં (પ્રથમ લોકાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) "માગધ રાજાઓનો વંશ" નામનો પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય-2

ततश्चानुदिनं धर्म: सत्यं शौंच दया क्षमा।
कालेन बलिना राजन् नंक्ष्यत्यायुर्बलं स्मृति: ॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજા! સમય બહુ બળવાન છે. જેમ-જેમ ઘોર કલિયુગ આવતો હશે તેમ-તેમ ઉત્તરોત્તર ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા, આયુષ્ય, બલ અને સ્મરણ શક્તિનો લોપ થતો જશે ॥1॥
કલિયુગમાં પૈસાવડે જ કુળનો ઉત્કર્ષ અને આચારનો ઉત્કર્ષ ગણાશે. ઉત્તમકુળ અને ઉત્તમ આચરણવાળા પાસે ધન નહિ હોય તો એને કોઈ ઉત્તમ ગણશે નહિ. તેમજ ધર્મ ન્યાયની વ્યવસ્થામાં બળ જ શ્રેષ્ઠ ગણાશે. જેને પીઠ બળ નહિ હોય તેનો ધર્મમાં તેમજ ન્યાયાલયમાં પરાજય થશે ॥2॥
વિવાહ સમ્બન્ધને માટે કુલ, શીલ, યોગ્યતા વગેરેની ઓળખાણ જેવું કંઈ રહેશે જ નહિ. માત્ર યુવક-યુવતીની પરસ્પર રુચિથી જ સમ્બન્ધ થઈ જશે. વ્યવહારની નિપુણતા સચ્ચાઈ અને ઈમાનદારી માં નહિ રહે. જે જેટલું વધારે છલ-કપટ કરી શકશે તે તેટલો જ વ્યવહાર કુશળ ગણાશે. સ્ત્રી અને પુરુષ ની ઉત્તમતાનો આધાર શીલ-સંયમ ન રહેતાં માત્ર રતિકૌશલ જ રહેશે. બ્રાહ્મણની ઓળખ તેના ગુણ સ્વભાવથી નહિ પરન્તુ યજ્ઞોપવીતથી જ થશે ॥3॥
વસ્ત્ર, દંડ, કમંડલુ વગેરેથી જ બ્રહ્મચારી, સન્ન્યાસી વગેરે આશ્રમીઓની ઓળખાણ થશે અને એક બીજાના ચિહ્ન સ્વીકારી લેવાં એ જ એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્વરૂપ રહેશે. જે લાંચ રુશવત આપવામાં કે ધન ખર્ચવામાં પાછો પડશે તેને અદાલતોમાં બરાબર ન્યાય નહિ મળી શકે. બોલવા ચાલવામાં જે જેટલો વધારે ચાલાક હશે તે તેટલો જ મોટો પિંડત મનાશે ॥4॥
દરિદ્ર જ નીચ ગણાશે. જે જેટલો વધારે દમ્ભ અને પાખંડ કરી શકશે તે તેટલો જ મોટો સાધુ ગણાશે. વિવાહ-લગ્નને માટે એક બીજાની સમ્મતિ જ પૂરતી ગણાશે, શાસ્ત્રીય વિધિ વિધાન, સંસ્કાર આદિની કોઈ જરૂર જણાશે નહિ. સાબુ વગેરેથી દેહનો મેલ દૂર કરવો એને જ સ્નાન કહેવામાં આવશે, તીર્થાદિમાં નાહવું એ સ્નાન નહિ કહેવાય ॥5॥
લોકો દૂરનાં જળાશયને તીર્થ માનશે અને ઘર આંગણાનાં તીર્થ-ગંગાજી, ગોમતીજી, માતા, પિતા વગેરેની ઉપેક્ષા કરશે. માથા ઉપર મોટા વાળ રાખવા એ જ શારીરિક સૌન્દર્યનું ચિહ્ન ગણાશે કારણ કે ઘરેણાં તો રહેશે નહિ. પોતાનું પેટ ભરવું એ જ જીવનનો સૌથી મોટો પુરુષાર્થ હશે. જે જેટલી અકડાઈથી વાત કરી શકશે તે તેટલો જ સત્યવાદી ગણાશે. સાચું બોલનારને કોઈ સત્ય વક્તા કહેશે નહિ ॥6॥
કુટુમ્બને પોષશે તે જ ડાહ્યો ગણાશે. યશને માટે લોકો ધર્મ કરશે ॥7॥
એવી દુષ્ટ પ્રજાથી આ પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ જશે ત્યારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર માંથી જે બળવાળો થશે તે જ રાજા બની બેસશે ॥8॥

રાજાઓ લોભિયા, નિર્દય અને ચોર થશે. એ પ્રજાનાં દ્રવ્ય અને સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જશે ત્યારે એ પ્રજાઓ પર્વત અને વનોમાં ભાગી જશે. શાક, મૂલ, માંસ, મધ, ફલ, પુષ્પ, બીજ, ગોટલી વગેરેનો આહાર કરી લોકો જીવન નિર્વાહ કરશે ॥9॥
ક્યારેક દુકાળ પડશે તો ક્યારેક રાજ્યના ભારે કરવેરા આવશે, ક્યારેક અસહ્ય ઠંડી પડશે તો ક્યારેક વળી હિમ પડશે, ક્યારેક આંધી તોફાનો થશે, ક્યારેક સખત ગરમી પડશે અને ક્યારેક નદીઓમાં ઘોડા પુર આવશે. આ ઉત્પાદો અને આપસના સંઘર્ષથી પ્રજા બચાવો! બચાવો! (ત્રાહિ, ત્રાહિ) એવા પોકારો કરતી નષ્ટ થઈ જશે ॥10॥
લોકો ભૂખ, તરસ અને અનેક પ્રકારની ચિન્તાઓથી ઘેરાઈ જશે. રોગોથી તો એમનો છુટકારો જ નહિ થાય. મનુષ્યોનું કલિયુગમાં આયુષ્ય વધારેમાં વધારે વીસથી ત્રીસ વર્ષનું રહેશે ॥11॥
હે પરીક્ષિત! કલિકાલના દોષોને લીધે પ્રાણીઓનાં અને મનુષ્યોનાં શરીર ઠીંગણાં, ક્ષીણ અને રોગોનાં ઘર થવા માંડશે. વર્ણો અને આશ્રમોના ધર્મો બતાવનાર વેદમાર્ગ નષ્ટ પ્રાય થઈ જશે ॥12॥
ધર્મમાં પાખંડની પ્રધાનતા થઈ જશે. રાજાઓ ડાકુ લૂંટારા જેવા થઈ જશે. મનુષ્યો ચોરી, જૂઠ અને નિરપરાધ હિંસા વગેરે અનેક પ્રકારનાં કુકર્મોથી પેટ ભરતા થઈ જશે ॥13॥
ચારેય વર્ણના લોકો શૂદ્ર જેવા થઈ જશે. ગાયો બકરી જેવડી નાની-નાની તથા ઓછું દૂધ આપનારી થઈ જશે. વાનપ્રસ્થી અને સન્ન્યાસી વગેરે વિરક્ત આશ્રમવાળા પણ ઘરગૃહસ્થીનો જમેલો જમાવી ગૃહસ્થોના જેવો વ્યવહાર કરવા લાગશે. જેમની સાથે વિવાહનો સમ્બન્ધ છે (સાસુ, સસરા, સાળા, સાળી) તેમને જ સાચાં સગાં માનવામાં આવશે ॥14॥
ધાન્ય, જવ, ઘઉં વગેરે અનાજનાં ડૂંડાં નાનાં-નાનાં થઈ જશે. વૃક્ષોમાં અધિકાંશ ખીજડાના જેવાં નાનાં અને કાંટાળાં વૃક્ષો જ રહી જશે. વાદળોમાં વીજળી તો બહુ ચમકશે પરન્તુ વરસાદ ઓછો થશે. ગૃહસ્થોનાં ઘર અતિથિ સત્કાર યા વેદધ્વનિ વિહોણાં થઈ જવાથી અથવા જનસંખ્યા ઘટી જવાથી સૂનાં-સૂનાં થઈ જશે ॥15॥
હે પરીક્ષિત! વધારે શું કહું? અતિથિ સત્કાર વિહોણો, ખળ ધર્મવાળો અને દુ:સહ ચેષ્ટાવાળો કલિયુગ આવશે. લોકો પ્રાય: ગૃહસ્થીનો ભાર વેંઢારનારા અને વિષયી થઈ જશે. આ સ્થિતિમાં ધર્મની રક્ષા કરવામાટે સત્ત્વગુણનો સ્વીકાર કરી સ્વયં ભગવાન્ અવતાર લેશે ॥16॥
હે પ્રિય પરીક્ષિત! સર્વ વ્યાપક ભગવાન્ વિષ્ણુ સર્વ શક્તિમાન છે. તે સર્વ સ્વરૂપ હોવા છતાં ચરાચર જગતના સાચા શિક્ષક-સદ્ગુરુ છે. તે સજ્જન પુરુષોના ધર્મની રક્ષામાટે તેમનાં કર્મના બન્ધન કાપી નાખી તેમને જન્મમરણના ચક્કરમાંથી છોડાવવામાટે અવતાર ગ્રહણ કરે છે ॥17॥
તે દિવસોમાં શમ્ભલ નામના ગામમાં વિષ્ણુયશ નામના એક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થશે. તેમનું હૃદય ઘણું ઉદાર અને ભગવદ્ ભક્તિથી પૂર્ણ હશે. તેમને જ ઘેર કલ્કિ ભગવાન્ અવતાર ગ્રહણ

કરશે ॥18॥
શ્રીભગવાન્ જ અષ્ટસિદ્ધિઓ તથા સમસ્ત સદ્ગુણોના એક માત્ર આશ્રય છે. સમસ્ત ચરાચર જગતના તે જ રક્ષક અને સ્વામી છે. આપ દેવદત્ત નામના પવનવેગી ઘોડા ઉપર સવાર થઈ દુષ્ટોને તલવારથી મારી નાખશે ॥19॥
આપનાં રોમે રોમમાંથી અતુલનીય તેજનાં કિરણો નીકળતાં હશે. આપ પોતાના શીઘ્રગામી ઘોડા ઉપર સવાર થઈ પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર વિચરણ કરશે અને રાજાના વેશમાં છુપાયેલા કરોડો ડાકુઓનો સંહાર કરશે ॥20॥
હે રાજન્! જ્યારે બધા ડાકુઓનો સંહાર થઈ જશે ત્યારે નગરોની તથા દેશની સમસ્ત પ્રજાનું હૃદય પવિત્રતા પૂર્ણ થઈ જશે કારણ કે ભગવાન્ કલ્કિના શરીરમાં લાગેલ અંગરાગના સ્પર્શથી અત્યન્ત પવિત્ર થઈ ગયેલ વાયુ તેમનો સ્પર્શ કરશે અને આ પ્રમાણે તે ભગવાનના શ્રીવિગ્રહની દિવ્ય સુગન્ધ પ્રાપ્ત કરી શકશે ॥21॥
તેમનાં પવિત્ર હૃદયોમાં સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાન્ વાસુદેવ બિરાજમાન થશે અને પછી તેમનાં સન્તાન પહેલાંની જેમ હૃષ્ટ-પુષ્ટ અને બળવાન થવા લાગશે ॥22॥
પ્રજાના નયનમનોહારી હરિ ભગવાન્ જ ધર્મના રક્ષક અને સ્વામી છે. તે જ ભગવાન્ જ્યારે કલ્કિના રૂપે અવતાર ગ્રહણ કરશે તે જ વખતે સત્યયુગનો પ્રારમ્ભ થઈ જશે અને સન્તાનની પરમ્પરા સ્વયં જ સત્ત્વગુણયુક્ત થઈ જશે ॥23॥
જે વખતે ચન્દ્રમા, સૂર્ય અને બૃહસ્પતિ એક જ સમયે એકી સાથે પુષ્ય નક્ષત્રના પ્રથમ પલમાં પ્રવેશ કરે છે, એક રાશિમાં આવે છે તે જ વખતે સત્યયુગનો પ્રારમ્ભ થાય છે ॥24॥
હે પરીક્ષિત! ચન્દ્રવંશમાં અને સૂર્યવંશમાં જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા છે અને થશે તે બધાનું ક્રમપૂર્વક સંક્ષેપથી વર્ણન મેં કરી દીધું ॥25॥
તમારા જન્મથી ગણતાં નન્દનો અભિષેક થયો ત્યાં સુધી એક હજાર એક સો પંદર વર્ષ થાય છે ॥26॥
સપ્તર્ષિના ઉદય વખતે પ્રથમ જે બે તારાઓગે છે તે બનનેની દક્ષિણોત્તર રેખા ઉપર વચમાં અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રોમાંથી રાતે એક નક્ષત્ર દેખાય છે ॥27॥
સપ્તર્ષિ એક-એક નક્ષત્રથી સાથે મનુષ્યનાં સો-સો વર્ષ સુધી રહે છે. તેઓ તમારા કાળમાં એટલે હાલમાં પણ મઘા નક્ષત્રમાં છે ॥28॥
સ્વયં સર્વવ્યાપક સર્વશક્તિમાન ભગવાન્ જ શુદ્ધ સત્ત્વમય વિગ્રહ (શરીર) ની સાથે શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પ્રકટ થયા હતા. આપે જે વખતે પોતાની લીલા સંવરણ કરી સ્વયં પરમ ધામ પધારી ગયા તે જ વખતે કલિયુગે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી જ લોકો પાપ કર્મોમાં રુચિ વાળા થયા ॥29॥
જ્યાં સુધી લક્ષ્મી પતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં ચરણ કમલોથી પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતા રહ્યા ત્યાં સુધી કલિયુગ લોકોમાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવી શક્યો ન હતો ॥30॥

હે પરીક્ષિત! જે વખતે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્ર ઉપર વિચરણ કરતા રહે છે તે જ વખતે કલિયુગનો આરમ્ભ થાય છે. કલિયુગનું આયુષ્ય દેવતાઓનાં બારસો વર્ષનું અર્થાત્ મનુષ્યોનાં ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષનું છે ॥31॥
જે વખતે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રથી આગળ વધી પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં પહોંચી ગયા હશે તે વખતે રાજા નન્દનું રાજ્ય હશે. ત્યારથી જ કલિયુગની વૃદ્ધિ શરૂ થશે ॥32॥
પુરાતત્ત્વવેત્તા ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે જે દિવસે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પરમ ધામ પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું, તે જ દિવસે તે જ સમયે કલિયુગનો પ્રારમ્ભ થઈ ગયો ॥33॥
હે પરીક્ષિત! જ્યારે દેવતાઓની વર્ષ ગણના અનુસાર એક હજાર વર્ષ વીતી જશે, ત્યાર બાદ કલિયુગના છેલ્લા દિવસોમાં ફરીથી કલ્કિ ભગવાનની કૃપાથી મનુષ્યોના મનમાં સાત્ત્વિકતાનો સંચાર થશે લોકો પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી શકશે અને ત્યારથી જ સત્યયુગનો પ્રારમ્ભ પણ થશે ॥34॥
હે પરીક્ષિત! મેં તમને વૈવસ્ત મનુ (ક્ષત્રિય) નો રાજવંશ સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો. (તે વંશમાં વૈવસ્વત મનુ ઉત્તમ, ઈક્ષ્વાકુ વગેરે મધ્યમ અને પુરૂરવા વગેરે અધમ એવી જેમ અવસ્થાઓ છે). તેવી જ રીતે પ્રત્યેક યુગમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્રોની પણ વંશ પરમ્પરા સમજી લેવી. (આ શ્લોકમાં 'તાસ્તા:' 'તે-તે' ને સ્થાને 'વંશા:' 'વંશો' એવો પણ પાઠ છે) ॥35॥
હે રાજન્! જે પુરુષો અને મહાત્માઓનું વર્ણન મેં તમારી પાસે કર્યું છે તેમની ઓળખાણ અત્યારે તેમના નામ માત્રથી જ થાય છે. અત્યારે તેઓ હયાત નથી. ઉદાર કીર્તિવાળા તેમનો માત્ર ઇતિહાસ જ સચવાયો છે. અત્યારે તેમની કીર્તિ જ પૃથ્વી ઉપર જ્યાં-ત્યાં સાંભળવા મળે છે ॥36॥
ભીષ્મ પિતામહના પિતા (ચન્દ્રવંશી) શન્તનું રાજાનો ભાઈ દેવાપિ તથા (સૂર્યવંશી) ઇક્ષ્વાકુ વંશનો રાજા મરું એ બનને અત્યારે કલાપ નામના ગામમાં યોગના બળથી રહેલા છે ॥37॥
કલિયુગના અન્તમાં એને કલ્કિરૂપ ધારી વાસુદેવ ભગવાન્ આજ્ઞા કરશે તેથી એ અહીં આવી વર્ણાશ્રમ ધર્મની પુન:સ્થાપનાં કરશે અને એનો વિસ્તાર કરશે ॥38॥ સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ એ ચાર યુગ અનુક્રમે પૃથ્વી ઉપરના પ્રાણીઓમાં પ્રવર્ત્યા કરે છે ॥ 39॥
હે રાજન્! મેં તમને કહેલા રાજાઓ તથા નહિ કહેલા બીજાઓ "આ પૃથ્વી મારી છે, આ પૃથ્વી મારી છે" એમ કરતાં-કરતાં અન્તે પોતે તો પૃથ્વી (ધૂળ)માં મળી ગયા અને પૃથ્વી તો અહીં ને અહીં જ રહી ॥40॥
આ શરીરને કોઈ રાજા કહી ભલે રાજી થાય; પરન્તુ અન્તે તો એ ક્રીડા, વિષ્ટા કે રાખના રૂપમાં જ પરિણત થઈ જવાનું છે. (મૃતદેહનો અગ્નિ સંસ્કાર કરતાં રાખ થાય, તેને દાટી દેતાં તેમાં ક્રીડા પડે અને તેને જલમાં ફેંકી દેવામાં આવે તો જલચર ખાઈ જતાં તેની વિષ્ટા થઈ જાય) તે જ શરીરમાટે અથવા તેના સમ્બન્ધીઓને માટે જે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રાણીને સતાવે

છે, તે પોતાનો સ્વાર્થ કે પરમાર્થ જાણતો નથી, કારણ કે પ્રાણીઓની સતામણી કરવી એ તો નરકનું દ્વાર છે ॥41॥
જે લોકો એમ જ વિચાર કર્યા કરે છે કે મારા દાદા-પરદાદા આ અખંડ ભૂમંડલ ઉપર રાજ કરતા હતા, હવે તે મારે અધીન રહે અને મારા પછી મારા પુત્રો, પૌત્રો અને મારા વંશજો જ તેનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરે, તે મૂરખાઓ અગ્નિ, જળ અને માટી ના આ શરીરને પોતાનો આત્મા માની બેસે છે અને અભિમાનપૂર્વક પૃથ્વીમાં મમતા રાખે છે અન્તે તેઓ શરીર અને પૃથ્વી બનનેને છોડી પોતે જ ચાલ્યા જાય છે ॥42-43॥
યે-યે ભૂપતયો રાજન્ ભુઞ્જન્તિ ભુવમોજસા ॥
કાલેન તે કૃતા: સર્વે કથામાત્રા: કથાસુ ચ ॥44॥
હે પ્રિય પરીક્ષિત! જે-જે રાજાઓ ભારે ઉત્સાહ અને બલ-પૌરુષપૂર્વક આ પૃથ્વીના ઉપભોગમાં લાગી રહ્યા તે બધાનો વિકરાલ કાલ કોળિયો કરી ગયો. અત્યારે માત્ર ઇતિહાસમાં તેમની વાર્તા જ રહી ગઈ છે. (આમ તેઓ આ લોક અને પરલોક બનનેના ફલથી ભ્રષ્ટ થયા, માટે અનાસક્તિપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવી એ જ ફલિતાર્થ થયો) ॥44॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કંધમાં (પ્રથમ લોકાશ્રય પ્રકરણનો બીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) "ભગવાન્ કલ્કિ અવતાર ધરીને અધર્મીઓનો નાશ કરશે" નામનો બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ 2-વેદાશ્રય

અધ્યાય3 ભગવાન્નું કીર્તન કલિદોષ નિવૃત્તિનો એકજ ઉપાય છે

પ્રકરણ 2-વેદાશ્રય

વિશેષ : કલિના દોષની નિવૃત્તિના ઉપાયોમાં સન્દેહ થાય તો એનેમાટે ચોક્કસ ઉપાય એ જ છે કે ભગવાન્નું સારી રીતે કીર્તન કરવાથી બધા કલિદોષ નિવૃત્ત થાય છે એ વાત આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.
દૃષ્ટ્વાડડત્મનિ જયે વ્યગ્રાન્ નૃપાન્ હસતિ ભૂરિયમ્ ॥
અહો મા વિજિગીષન્તિ મૃત્યો: ક્રીડનકા નૃપા: ॥1॥
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ પૃથ્વી પોતાને માટે આકુલ-વ્યાકુલ થતા રાજાઓને જોઈને હસે છે અને કહે છે કે રાજાઓ પોતે તો મૃત્યુનાં રમકડાં છે અને મને જીતવાની ઇચ્છા કરે છે તેથી મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે ॥1॥

જેના પિતા, પિતામહ વગેરે આ પૃથ્વી છોડી ચાલ્યા ગયા એ વાત તે રાજાઓ જાણે છે છતાં જલના પરપોટા જેવા આ દેહથી મને ભોગવવા ઇચ્છે છે તેઓનો કામ વૃથા છે કેમકે જેમાં એમણે વિશ્વાસ કર્યો છે તે જ તેમનો દેહ ક્યારે જશે એનો નિશ્ચય નથી તો એ ભોગને લાયક કેમ ગણાય? ॥2॥
તેઓ વિચાર કરે છે કે,"પહેલાં અમે મન સહિત પાંચે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીશું અંદરના શત્રુઓને પહેલાં જીતી લઈશું કારણ કે તેમને જીત્યા વિના બહારના શત્રુઓને જીતવા કઠિન છે. ત્યાર પછી અમારા દુશ્મનના મન્ત્રીઓ, અમાત્યો, નાગરિકો, નેતાઓ અને સમસ્ત સેનાને પણ વશ કરી લઈશું. જે કોઈ અમારા વિજયમાર્ગમાં કાંટારૂપ હશે તેને અમે ચોક્કસ ઉખેડીને ફેંકી દઈશું-જીતી લઈશું ॥3॥
આ પ્રમાણે ધીરે-ધીરે ક્રમથી આખી પૃથ્વી અમને અધીન થઈ જશે અને પછી તો સમુદ્ર જ અમારા રાજ્યની ખાઈનું કામ કરશે" આ પ્રમાણે તેઓ પોતાના મનમાં અનેક આશાઓ બાંધી લે છે પણ તેમને એ વાત તો બિલકુલ તો સૂઝતી જ નથી કે તેમને માથે કાલ ભમી રહ્યો છે ॥4॥
એટલું જ નહિ જ્યારે એક દ્વીપ તેની સત્તા નીચે આવી જાય છે ત્યારે તે બીજા દ્વીપ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાટે ભારે શક્તિ અને ઉત્સાહ સાથે સમુદ્રયાત્રા કરે છે. ઇન્દ્રિયો સહિત મનને વશ કરી લોકો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે પણ આ લોકો તેમને વશ કરીને પણ જમીનનો નાનકડો ટુકડો જ મેળવે છે. આટલા પરિશ્રમ અને ઇન્દ્રિયસંયમનું આ કેટલું તુચ્છ ફલ છે? ॥5॥
હે પરીક્ષિત! પૃથ્વી કહે છે કે મોટા-મોટા મનુઓ અને તેમના વીર પુત્રો મને જેમની તેમ અકબંધ છોડી દઈ જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં જ ખાલી હાથે પાછા ગયા, મને પોતાની સાથે લઈ જઈ ન શક્યા. હવે આ મૂર્ખ રાજાઓ યુદ્ધમાં જીતી મને વશ કરવા માગે છે! ॥6॥
જે દુષ્ટ રાજાઓ મારામાં મમતા બાંધે છે તેમને મારેમાટે પિતા, પુત્ર કે ભાઈઓ સાથે પણ ક્લેશ (લડાઈ) થાય છે ॥7॥

"હે મૂઢ! આ સમગ્ર પૃથ્વી મારી છે તારું આમાં કાંઈ નથી" એમ એક બીજાની સ્પર્ધા કરતાં તેઓ મારેમાટે એક બીજાને મારીને તે રાજાઓ પોતે પણ મરે છે ॥8॥ પૃથુ, પુરૂરવા, ગાધિ, નહુષ, ભરત, કાર્તવીર્ય, સહસ્ત્રબાહુ, અર્જુન, માન્ધાતા, સગર, રામ, ખટવાંગ, ધુન્ધુમાર, રઘુ, તૃણબિન્દુ, યયાતિ, શર્યાતિ, શન્તનુ, ગય, ભગીરથ, કુવલયાશ્વ, ક્કુત્સ્થ, નલ, નૃગ, હિરણ્યકશિપુ, વૃત્ર, લોકોને રડાવનાર રાવણ, નમુચિ, શમ્બર, ભૌમાસુર, હિરણ્યાક્ષ, તારકાસુર તથા બીજા ઘણા દૈત્યો અને શક્તિશાળી રાજાઓ થઈ ગયા. આ બધા લોકો બધું સમજતા હતા, શૂરવીર હતા, બધાએ દિગ્વિજયમાં બીજાઓને હરાવી દીધા પણ બીજા લોકો તેમને જીતી ન શક્યા, છતાં તે બધાય કાળનો કોળિયો બની મૃત્યુને શરણ થયા. હે રાજા! તેમણે પોતાના પૂરા અન્ત:કરણથી મારામાં ઘણી મમતા બાંધી અને સમજ્યા કે "આ પૃથ્વી મારી છે" પરન્તુ વિકરાલ કાલે તેમની લાલસા પૂરી ન થવા દીધી. અત્યારે તેમના બલ-પરાક્રમ અને શરીર વગેરેનો કંઈ પત્તો જ નથી. માત્ર તેમનો ઇતિહાસ લોકોમાં સચવાયો છે ॥ 9-13॥

હે પરીક્ષિત! આ પૃથ્વી ઉપર મોટા-મોટા પ્રતાપી અને મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે. લોકોમાં પોતાના યશનો વિસ્તાર કરી તેઓ અહીંથી કાયમને માટે ચાલ્યા ગયા. તમને વિષયોની અસારતાનું જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય થાય તેમાટે જ તેમની કથાઓ શ્રવણ કરાવી છે. એ બધો વાણીનો વિલાસ છે. તેમાં પારમાર્થિક સત્ય કંઈ નથી. (તેથી તેમની કથાઓ સાંભળવાનો આગ્રહ ન રાખવો) ॥14॥

(તો પછી પારમાર્થિક સત્ય શું અને કઈ કથાઓ સાંભળવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ? તેનો ઉત્તર આપે છે) ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનો ગુણાનુવાદ સમસ્ત અમંગલોનો નાશ કરી દેનારો છે, મોટા-મોટા મહાત્માઓ તેનું જ ગાન કરતા રહે છે, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં અનન્ય પ્રેમમયી ભક્તિની લાલસા જેને હોય તેણે નિત્ય નિરન્તર ભગવાનના દિવ્ય ગુણાનુવાદનું જ શ્રવણ કરતા રહેવું જોઈએ ॥15॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું : હે ભગવાન્! મને તો કલિયુગ દોષોનો ભંડાર દેખાય છે. તે વખતે લોકો કયા ઉપાયથી તે દોષોનો નાશ કરશે. એ ઉપરાન્ત યુગોનું સ્વરૂપ, તેમના ધર્મો, કલ્પની સ્થિતિ અને પ્રલયકાલની મુદત તથા સર્વવ્યાપક સર્વશક્તિમાન્ ભગવાનના કાલસ્વરૂપનું પણ યથાયોગ્ય વર્ણન કરવાની આપ કૃપા કરો ॥16-17॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : સત્યયુગમાં ધર્મનાં ચાર ચરણ હોય છે; તે ચરણ સત્ય, દયા, તપ અને દાન છે. તે સમયના લોકો પૂરી નિષ્ઠાથી પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે. ધર્મ સ્વયં ભગવાન્નું સ્વરૂપ છે. (રાગ-દ્વેષ વિના અભયનું દાન કરવું એ દાનની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા છે. વળી "દ્વૈપ્ શોધને" તેથી પ્રથમ સ્કંધમાં દાનને બદલે શૌચ કહેલ છે) ॥18॥

સત્યયુગના લોકો અત્યન્ત સન્તોષી અને દયાળુ હોય છે. તેઓ બધાંની સાથે મિત્રતાનો વ્યવહાર કરે છે અને શાન્ત રહે છે. ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપર તેઓ કાબૂ રાખે છે અને સુખ-દુ:ખ વગેરે દ્વન્દ્વો તેઓ સમાન ભાવથી સહન કરે છે. મોટા ભાગના લોકો તો સમદર્શી અને

આત્મારામ હોય છે અને બાકીના લોકો ભગવદ્ધ્યાન, તપ વગેરેમાં તત્પર રહે છે. વિષયોમાં તત્પર રહેતા નથી ॥19॥
હે રાજન્! ધર્મની જેમ અધર્મને પણ ચાર ચરણ છે અસત્ય, હિંસા, અસન્તોષ અને કલહ ત્રેતા વગેરે યુગોમાં આના પ્રભાવથી ધીમે-ધીમે ધર્મના સત્ય વગેરે ચરણોનો ચતુર્થાંશ ક્ષીણ થતો જાય છે ॥20॥
હે રાજન્! તે વખતે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતા અક્ષુણ્ણ-અકબંધ રહે છે. લોકોમાં હિંસા અને વિષયાસક્તિ બહુ હોતી નથી. બધા લોકો કર્મકાંડ અને તપસ્યામાં નિષ્ઠા રાખે છે અને અર્થ, ધર્મ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનું સેવન કરે છે. ઘણા ખરા લોકો વેદોના પારદર્શી વિદ્વાન હોય છે ॥21॥
દ્વાપર યુગમાં હિંસા, અસન્તોષ, અસત્ય અને દ્વેષ અધર્મનાં આ ચરણો વધી જાય છે અને તેને લીધે ધર્મનાં ચાર ચરણ-તપ, સત્ય, દયા અને દાન-અડધા ક્ષીણ થઈ જાય છે. (અસત્યથી સત્યનો, હિંસાથી દયાનો, અસન્તોષથી તપનો અને કલહથી દાનનો ક્ષય થઈ જાય છે) ॥22॥
તે સમયના લોકો બહુ યશસ્વી, કર્મકાંડી અને વેદો ના અધ્યયન અધ્યાપનમાં બહુ તત્પર હોય છે. કુટુમ્બો મોટાં હોય છે. ઘણું કરીને લોકો ધનાઢ્ય અને સુખી હોય છે. દ્વાપરયુગમાં વર્ણોમાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ બે વર્ણોની પ્રધાનતા હોય છે ॥23॥
કલિયુગમાં તો અધર્મનાં ચારેય ચરણોનું જોર બહુ વધી જાય છે; તેને લીધે ધર્મનાં ચારેય ચરણ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને તેમનો ચોથો ભાગજ રહે છે. અન્તમાં તો તેનો પણ લોપ થઈ જાય છે ॥24॥
કલિયુગમાં લોકો લોભી, દુરાચારી અને નિર્દય (કઠોર હૃદયવાળા) હોય છે. વગર કારણે તેઓ વેર બાંધે છે. દુર્ભાગ્યવાળા તેમજ બહુ લાલસા-તૃષ્ણાવાળા હોય છે. દ્વિજની પ્રધાનતા રહેતી નથી પરન્તુ શૂદ્ર અને દાસો વગેરેનીજ પ્રધાનતા રહેછે ॥25॥
(યુગોની વિષમતાનું કારણ કહે છે) બધા પ્રાણીઓમાં ત્રણ ગુણ હોય છે-સત્ત્વ, રજ અને તમ કાલની પ્રેરણાથી સમયે-સમયે શરીર, પ્રાણ અને મનમાં તેમના હ્રાસ અને વિકાસ (ઘટાડો અને વધારો) પણ થતા રહે છે ॥26॥
જે વખતે મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો સત્ત્વગુણમાં સ્થિર થઈ પોતપોતાનું કામ કરવા લાગે છે તે વખતે સત્યયુગ સમજવો જોઈએ. સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા હોય ત્યારે મનુષ્ય જ્ઞાન અને તપસ્યામાં વિશેષ રુચિ રાખે છે ॥27॥
હે બુદ્ધિમાન પરીક્ષિત! જે વખતે મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ અને રુચિ ધર્મ, અર્થ અને લૌકિક-પારલૌકિક સુખ ભોગવવા તરફ વળે છે અને શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયો રજોગુણમાં સ્થિર થઈ કામ કરવા લાગે છે ત્યારે સમજી લેવું કે અત્યારે ત્રેતાયુગ પોતાનું કામ કરી રહ્યો છે ॥28॥
જ્યારે લોભ અસન્તોષ અભિમાન દમ્ભ મત્સર વગેરે દોષોનો વધારો થાય છે અને મનુષ્ય ભારે ઉત્સાહ અને રુચિપૂર્વક સકામ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય તે વખતે દ્વાપરયુગ સમજવો. રજસ્

અને તમો ગુણની મિશ્રિત પ્રધાનતાનું નામજ દ્વાપરયુગ છે ॥29॥
જ્યારે માયા, ખોટું બોલવું, કપટ, આળસ, નિદ્રા, હિંસા, ઝેર ખાવું, દુ:ખ, શોક, મોહ, રોવું, ભય અને દીનતાનીપ્રધાનતા હોય ત્યારે તેને તમોગુણપ્રધાન કલિયુગ સમજવો જોઈએ ॥ 30॥
જ્યારે કલિયુગનું રાજ્ય હોય છે ત્યારે લોકોની દૃષ્ટિ ક્ષુદ્ર થઈ જાય છે; મોટા ભાગના લોકો મન્દબુદ્ધિવાળા, મન્દભાગ્યવાળા, બહુ ખાનારા અને ચિત્તમાં અનેક કામનાઓથી ભરેલા હોય છે. સ્ત્રીઓ સ્વૈરવિહાર કરવાવાળી, ખરાબ આચરણ વાળી, દુષ્ટ,કઠોરબોલનારી, ઉગ્રસ્વભાવવાળી અને કલહ કરનારી થાય છે ॥31॥
સમસ્ત દેશમાં (ગામ-ગામમાં) લુટારાઓની પ્રધાનતા અને પ્રચુરતા થઈ જાય છે. પાખંડી લોકો પોતાના નવા-નવા મત ચલાવી મન પસંદ વેદોમાં તાત્પર્ય કાઢે છે અને વેદોને કલંકિત કરે છે. પ્રજાનું ભક્ષણ કરનાર રાજાઓ હોય છે. બ્રાહ્મણો પેટ ભરવામાં અને વિષયાસક્તિમાં ડૂબેલા રહે છે ॥32॥
બ્રહ્મચારી લોકો બ્રહ્મચર્યવ્રતરહિત અને અપવિત્ર રહેવા લાગે છે. ગૃહસ્થ બીજાને ભિક્ષા આપવાને બદલે પોતે જ ભીખ માગવા લાગે છે. વાનપ્રસ્થી ગામોમાં વસવા લાગે છે અને સન્ન્યાસી ધનના અત્યન્ત લોભી થઈ જાય છે ॥33॥
સ્ત્રીઓ નાજુક બાંધાવાળી, બહુ આહાર કરનારી અનેક બાળકોવાળી, નિર્લજ્જ, નિત્ય કડવું બોલનારી, ચોરી, કપટ અને સાહસ કરનારી થાય છે ॥34॥
ધર્મ-અધર્મનો વિચાર નહિ કરનાર વેપારીઓ છળકપટ કરી ગ્રાહકોને છેતરે છે. પોતે ધનવાન હોય, આપત્તિ કાલ ન હોય છતાં સત્પુરુષો જેની નિન્દા કરે છે તેવો ન કરવાનો ધંધો વેપારીઓ કરે છે. (દા.ત. વ્યાજવટું, ભેળસેળ, તોલમાં વધારે લઈ લેવું અને ઓછું આપવું વગેરે) ॥35॥
સર્વોત્તમ પણ માલિક દ્રવ્યરહિત બનતાં નોકર તેને છોડી દે છે. નોકર ગમે તેટલો વિશ્વાસુ અને જૂનો હોય તો પણ તે માંદો કે કાર્યમાં અશક્ત જણાતાં શેઠ તેને છૂટો કરે છે. કલિયુગમાં દૂધ આપતાં બન્ધ થતી ગાયોને છોડી દેનાર માણસો ઉત્તમ કુળમાં પણ હોય છે ॥36॥
હે પરીક્ષિત! કલિયુગના મનુષ્યો બહુ જ વિષયાસક્ત થઈ જાય છે. તેઓ પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરવામાટે જ કોઈની સાથે પ્રેમ કરે છે. વિષયવાસનાના કીડા બની સ્ત્રીઓને વશ થાય છે અને એટલા દીન થઈ જાય છે કે માતા, પિતા, ભાઈ, મિત્ર, જ્ઞાતિ વગેરેને છોડી દઈને સાળી અને સાળાઓની જ સલાહ અને માર્ગદર્શન લે છે ॥37॥
શૂદ્રો તપસ્વીઓનો વેષ લઈ પોતાનું પેટ ભરવા તથા દાન લેવા લાગે છે. જેમને ધર્મનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી તેઓ ઊંચા સિંહાસન ઉપર બિરાજી ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગે છે ॥38॥
હે રાજન્! કલિયુગની પ્રજા દુકાળ પડવાથી અત્યન્ત ભયભીત અને ચિન્તાતુર થઈ જાય છે. એક બાજુ દુકાળ અને બીજી બાજુ રાજ્યના ભારે કરવેરાથી પ્રજાના શરીરમાં માત્ર

હાડપિંજર અને મનમાં માત્ર ઉદ્વેગ શેષ રહી જાય છે. પ્રાણરક્ષાને માટે અન્ન પણ દુષ્પ્રાપ્ય (મળવું મુશ્કેલ) બને છે ॥39॥
કલિયુગમાં પ્રજાને શરીર ઢાંકવામાટે કપડાં, પેટની ભૂખ મટાડવામાટે અન્ન, પીવાને માટે પાણી અને સૂવાને માટે બે હાથ જમીનની પણ મુશ્કેલી પડે છે તો પછી દામ્પત્યસુખ, સ્નાન અને આભૂષણ ની વાતજ કયાં રહી? આવા લોકોની આકૃતિ પ્રકૃતિ અને કૃતિ પિશાચોના જેવીજ થઈ જાય છે ॥40॥
કલિયુગમાં લોકો એક કોડીને માટે સગા સમબન્ધી, ભાઈ, બહેન કે મિત્રો નો સ્નેહ તોડીને પણ પરસ્પર લડાઈ કરે છે, એકબીજાની હત્યા કરે છે અને પોતાના પ્રિય પ્રાણને પણ ખોઈ બેસે છે ॥41॥
હે પરીક્ષિત! કલિયુગના લોકો તુચ્છ પ્રાણીઓની જેમ કેવળ કામવાસનાની તૃપ્તિ અને પેટ ભરવામાં રચ્યા-પચ્યા (જિહ્વોપસ્થ પરાયણ) રહે છે. પુત્ર પોતાના વૃદ્ધ મા-બાપની પણ રક્ષા કે પાલન-પોષણ કરતા નથી તેમની ઉપેક્ષા કરી દે છે તો માતા-પિતા પોતાના સર્વ રીતે કુશળ અને સદ્ગુણી, યોગ્ય પુત્રોની પણ પરવા નહિ કરતાં તેમને જુદા કાઢી મૂકેછે ॥42॥
હે રાજન્! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ ચર-અચર (સ્થાવર-જંગમ) જગતના પરમ પિતા અને પરમ ગુરુ છે. ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા વગેરે ત્રિલોકના અધિપતિઓ આપનાં ચરણકમલોમાં મસ્તક નમાવી આપને સર્વસ્વ સમર્પણ કરતા રહે છે. પરન્તુ કલિયુગના લોકોમાં એટલી બધી મૂઢતા ફેલાઈ જાય છે અને વેદવિરુદ્ધ માર્ગોથી લોકોનાં ચિત્ત એટલાં બધાં ભ્રમિત થઈ જાય છે કે પ્રાય: લોકો સર્વત: ભક્તોના રક્ષક ભગવાન્ અચ્યુતની ભક્તિ કરતાનથી ॥43॥
મનુષ્ય માંદગીમાં, પડતાં, ઠેસ ખાતાં, મૃત્યુ પથારીએ કે ગમે તેવી લાચાર (પરાધીન)સ્થિતિમાં પણ જો ભગવાનના કોઈપણ એક નામનો ઉચ્ચાર કરી લે તો પણ તેનાં બધાં જ કર્મોની ભોગળો-બન્ધન છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે અને તેને વૈકુંઠલોક વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરન્તુ કલિયુગથી પ્રભાવિત થઈ જઈ લોકો આવા ભગવાનની આરાધનાથી પણ વિમુખ થઈ જાય છે ॥44॥
હે પરીક્ષિત! કલિયુગમાં અનેક દોષ છે. બધી જ વસ્તુઓ દૂષિત થઈ જાય છે, સ્થાનોમાં પણ દોષોની પ્રધાનતા થઈ જાય છે. બધા દોષોનો મૂલ સ્ત્રોત તો અન્ત:કરણ છે જ પણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ હૃદયમાં બિરાજમાન થઈ જાય છે ત્યારે આપના સાન્નિધ્ય માત્રથીજ સમસ્ત દોષોનો નાશ થઈ જાય છે ॥45॥
એ ભગવાનનાં રૂપ, ગુણ, લીલા, ધામ અને નામ નાં કાનથી શ્રવણ, મુખથી કીર્તન, હૃદયમાં ધ્યાન, તનથી સેવા અને મનથી આદર કરનારના હૃદયમાં આપ પધારી હજારો જન્મોનાં ઢગલાબંધ પાપોના સમૂહને પણ ક્ષણ માત્રમાં ભસ્મ કરી દેછે ॥46॥
જેવી રીતે સુવર્ણમાં પ્રવેશ કરી અગ્નિ તેના ધાતુ સમ્બન્ધી મલિનતા વગેરે દોષોનો નાશ કરી દે છે તેવી જ રીતે સાધકોના હૃદયમાં બિરાજી ભગવાન્ તેના અશુભ સંસ્કારોને સદાને માટે ભસ્મ કરી દે છે ॥47॥

હે પરીક્ષિત! ભગવાન્ પુરુષોત્તમ હૃદયમાં બિરાજમાન થવાથી અન્ત:કરણની જેવી વાસ્તવિક શુદ્ધિ થાય છે તેવી શુદ્ધિ વિદ્યા, તપસ્યા, પ્રાણાયામ, સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે મિત્રભાવ, તીર્થસ્નાન, વ્રત, દાન કે જપ વગેરે કોઈપણ સાધનથી થતી નથી ॥48॥
હે પરીક્ષિત! હવે તમારા મૃત્યુનો સમય નજીક આવી રહ્યો છે તેથી સાવધાન થઈ જાઓ. એકાગ્ર ચિત્તથી અને હૃદયની સમસ્ત વૃત્તિઓથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને તમારા હૃદય સિંહાસન ઉપર પધરાવી લો. બ્રહ્માજી અને મહાદેવજી ને પણ મુક્તિ કેશવ આપે તો જ મળે છે એવું આપનું માહાત્મ્ય છે તો તમને પણ એમ કરવાથી પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ થશે ॥49॥
જે લોકોનું મૃત્યુ નિકટ આવી રહ્યું છે તેમણે સદા-સર્વદા સર્વ પ્રકારે પરમ ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્નું જ ધ્યાન ધરવું જોઈએ. હે પ્રિય પરીક્ષિત! બધાના પરમ આશ્રય અને સર્વાત્મા ભગવાન્ પોતાનું ધ્યાન કરનારાઓને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવી આપેછે ॥50॥
હે રાજા! આમ તો કલિયુગ દોષોનો ભંડાર છે, પરન્તુ તેમાં એક બહુ મોટો ગુણ એ છે કે માત્ર શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથી સંસારની સર્વ આસક્તિઓ છૂટી જાય છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥51॥
કૃતે યદ્ ધ્યાયતો વિષ્ણું ત્રેતાયાં યજતો મખૈ: ॥
દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલૌ તદ્ હરિકીર્તનાત્ ॥52॥
સત્યયુગમાં ભગવાન્નું ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતામાં મોટા-મોટા યજ્ઞોદ્વારા એમની આરાધના કરવાથી અને દ્વાપરમાં વિધિપૂર્વક તેમની સેવા-પૂજાથી જે ફલ મળે છે તે કલિયુગમાં માત્ર ભગવદ્ નામનું કીર્તન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ॥52॥

ઇતિ શ્રીભાવગત્ દ્વાદશ સ્કંધમાં (બીજા વેદાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) "ભગવાન્નું કીર્તન કલિદોષ નિવૃત્તિનો એક જ ઉપાય છે" નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 4 ચાર જાતના પ્રલયની કથા

વિશેષ : વૈરાગ્યને માટે કાળનું પ્રાબલ્ય કહેતા આ ચોથા અધ્યાયમાં નૈમિત્તિક વગેરે ચાર પ્રલય કહેવામાં આવે છે.

કાલસ્તે પરમાણ્વાદિ-ર્દ્વિપરાર્ધાવધિર્નૃપ ॥
કથિતો યુગમાનં ચ શૃણુ કલ્પલયાવપિ ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે રાજન્! પરમાણુથી લઈ બે પરાર્ધ સુધીના કાલનું સ્વરૂપ અને એક-એક યુગમાં કેટલાં વર્ષો હોય છે એ હું તમને (ત્રીજા સ્કંધમાં) કહી ચૂક્યો છું. હવે તમે કલ્પની સ્થિતિ અને તેના પ્રલયનું વર્ણન પણ સાંભળો ॥1॥

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગ એક હજાર વાર જાય ત્યારે બ્રહ્માજીનો એક દિવસ પૂરો થાય. બ્રહ્માજીના આ દિવસને જ કલ્પ પણ કહેવાય છે. એક કલ્પમાં ચૌદ મનુઓ થાય છે ॥2॥

કલ્પના અન્તે એટલા જ સમય સુધી પ્રલય પણ રહે છે. પ્રલયને બ્રહ્માજીની રાત્રિ પણ કહે છે. તે વખતે આ ત્રણેય લોક લીન થઈ જાય છેતેમનો પ્રલય થઈ જાય છે ॥3॥

તેનું નામ ‘નૈમિત્તિક પ્રલય’ છે. આ પ્રલય વખતે સમસ્ત વિશ્વને પોતાની અંદર સમેટી લઈ શેષશાયી ભગવાન્ નારાયણ શયન કરે છે. બ્રહ્માજી પણ એ ભગવાનના ઉદરમાં સૂઈ જાયછે ॥4॥

આ પ્રમાણે રાત પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત્રિ થતાં-થતાં બ્રહ્માજીનાં સો વર્ષ (એટલે 200 કલ્પ) કે મનુષ્યોનાં બે પરાર્ધ વર્ષનું બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા (શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગન્ધ) પોતાના કારણ મૂલ પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે ॥5॥

આનું જ નામ પ્રાકૃતિક પ્રલય છે. આ પ્રલયમાં પ્રલયનું કારણ ઉપસ્થિત થતાં પંચભૂતોના મિશ્રણથી બનેલું આ બ્રહ્માંડ પોતાનું સ્થૂલરૂપ છોડી દઈ કારણરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે, ભળી જાય છે ॥6॥

હે પરીક્ષિત! પ્રલયનો સમય આવે ત્યારે સો વર્ષ સુધી મેઘ પૃથ્વી ઉપર વર્ષા કરતા નથી. કોઈને અન્ન મળતું નથી ત્યારે ભૂખ-તરસથી વ્યાકુલ બનેલી પ્રજા એક બીજાને ખાવા લાગે છે ॥7॥

આ પ્રમાણે કાલના ઉપદ્રવથી ત્રાસી ગયેલી પ્રજા ધીમે-ધીમે નાશ પામે છે. પ્રલયકાળ વખતનો સાંવર્તક સૂર્ય પોતાનાં પ્રંચડ કિરણોથી સમુદ્ર પ્રાણીઓનાં શરીર અને પૃથ્વી નો બધો રસ ખેંચી લે છે અને કાયમની જેમ પૃથ્વી ઉપર ફરી તે વરસાવતો નથી. તે વખતે સંકર્ષણ ભગવાનના મુખમાંથી પ્રલય સમયનો સાંવર્તક અગ્નિ પ્રકટ થાય છે ॥8-9॥

વાયુના વેગથી તે બહુ જ વધી જાય છે અને તલ, અતલ વગેરે નીચેના સાતેય લોકોને ભસ્મ કરી દે છે. ત્યાંનાં પ્રાણીઓ તો પહેલેથી જ મરી ગયાં હોય છે. નીચેથી આગની ભયાનક જવાલાઓ અને ઉપરથી સૂર્યની પ્રંચડ ગરમી! તે વખતે ઉપર-નીચે ચારે તરફ આ બ્રહ્માંડ ભડકે બળે છે અને એવું લાગે છે કે જાણે ગોબરનું છાણું બળી જઈ અંગારાના રૂપમાં ઝગમગી રહ્યું હોય. ત્યાર પછી પ્રલય સમયનો અત્યન્ત પ્રંચડ સાંવર્તક વાયુ સેંકડો વર્ષો સુધી ફૂંકાતો રહે છે. તે સમયનું આકાશ ધુમાડા અને ધૂળ થી તો ભરાયેલું રહે જ છે. ત્યાર પછી અસંખ્ય રંગબેરંગી વાદળ આકાશમાં ઘૂમરાવા લાગે છે અને ભયંકર ગર્જનાઓ સાથે સેંકડો વર્ષો સુધી વરસ્યા કરે છે. તે વખતે બ્રહ્માંડની અંદરનો સમસ્ત સંસાર એક સમુદ્ર બની જાય છે, બહુ જળબમ્બાકાર થઈ જાય છે ॥10-13॥

આ પ્રમાણે જ્યારે જલ પ્રલય થઈ જાય છે ત્યારે જલ પૃથ્વી વિશેષ ગુણ ગન્ધને ગ્રસી લે છે, પોતાનામાં લીન કરી દે છે. ગન્ધ જલમાં લીન થઈ જવાથી પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ જાય છેતે જલરૂપ થઈ જાય છે ॥14॥

હે રાજન્! ત્યાર પછી જલના ગુણરસને તેજસ્તત્ત્વ ગ્રસી લે છે અને જલ નીરસ થઈ જઈ તેજમાં સમાઈ જાય છે. ત્યાર બાદ વાયુ તેજના ગુણરૂપને ગ્રસી લે છે અને તેજ રૂપરહિત થઈ જઈ વાયુમાં લીન થઈ જાય છે હવે આકાશ વાયુના ગુણ સ્પર્શને પોતાનામાં મિલાવી લે છે અને વાયુ સ્પર્શહીન થઈ જઈ આકાશમાં શાન્ત થઈ જાય છે ત્યાર પછી તામસ અહંકાર આકાશના ગુણ શબ્દ (અવાજ) ને ગ્રસી લે છે અને આકાશ શબ્દહીન થઈ જઈ તામસ અહંકારમાં લીન થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે તૈજસ અહંકાર ઇન્દ્રિયોને તથા વૈકારિક (સાત્ત્વિક) અહંકાર ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતા અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને પોતાનામાં લીન કરી દે છે ॥15-17॥

ત્યાર પછી મહત્તત્ત્વ અહંકારને અને સત્ત્વાદિ ગુણો મહત્તત્ત્વને ગ્રસી લે છે. હે પરીક્ષિત! આ બધો કાલનો મહિમા છે કાલથી પ્રેરાયેલ અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ગુણોને ગ્રસી લે છે અને પ્રકૃતિ પરમાત્મામાં લય પામે છે ॥18॥

તે પરબ્રહ્મ જ ચરાચર જગત્નું મૂલ કારણ છે. તે અવ્યક્ત (ઇન્દ્રિયોથી અગોચર) જન્મમૃત્યુરહિત, હ્રાસવૃદ્ધિરહિત, સર્વદા એકરૂપ અને અવિનાશી છે. "પરબ્રહ્મનો જન્મ થાય છે. વધે છે" એમ વાણી જેને વિષે કહી શક્તી નથી, "બ્રહ્મ આવું છે કે આવડું મોટું છે" એમ મન નક્કી કરી શક્તું નથી. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં સત્ત્વ, તમો અને રજો ગુણ, મહદ્ આદિ નથી. તેમાં પ્રાણ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, દેવતા નથી. તેને લોક જેવો પ્રાકૃત દેહ પણ નથી ॥19-20॥

તેને સ્વપ્ન, જાગૃતિ કે સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ નથી. આકાશ, જલ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ અને સૂર્ય પણ હોતાં નથી કારણ કે પોતે સ્વપ્રકાશ અને બીજા સૂર્યોને પ્રકાશિત કરનાર છે. તે કંઈક સુપ્ત હોય તેવા શૂન્ય જેવા રહે છે. તેનું તર્કદ્વારા અનુમાન કરવું અસમ્ભવ છે. તે પરમાત્માને જ જગત્નું મૂલભૂત તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે ॥21॥

પુરુષ અને પ્રકૃતિ ની સત્ત્વાદિ શક્તિઓને ઉપર્યુક્ત ક્રમથી લય થાય છે અને કાલના પ્રભાવથી વિવશ થઈ મૂલ સ્વરૂપમાં તેઓ લીન થઈ જાય છે. આ જ અવસ્થાને 'પ્રાકૃતિક પ્રલય' કહે છે ॥22॥

હે પરીક્ષિત! (હવે બાર *શ્લોકથી આત્યન્તિક પ્રલયનું સ્વરૂપ કહે છે. આત્યન્તિક પ્રલય, જ્ઞાનથી થતો ભગવાન્માં લય એટલે મોક્ષ; એ મોક્ષ તો વાસ્તવિક ભેદનો અંગીકાર કરો તો સમ્ભવી શકે તેથી પ્રપંચ બ્રહ્મથી જુદો નથી એમ બતાવે છે). બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને અર્થ (ઇન્દ્રિયોના વિષયો) એ ત્રણ પદાર્થમાં બુદ્ધિ ગ્રહણ કરનાર છે, ઇન્દ્રિયો ગ્રહણમાં સાધન છે અને અર્થો ગ્રાહ્ય પદાર્થ છે એ ત્રણનો આશ્રય જ્ઞાનાત્મક બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મથી જુદી કોઈ વસ્તુ જ નથી કારણ કે આદિ અને અન્તવાળી વસ્તુ તે અવસ્તુ જ છે. એ તો કાર્ય કારણના વ્યતિરેક રહિત જ દેખાય છે કાર્ય કારણને લઈને જ દેખાય છેતેથી એ જુદું ન ગણાય ॥23॥

વિશેષ : આ બાર શ્લોકને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ નિબન્ધની યોજનામાં શુદ્ધાદ્વૈતૈ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ટીકાવડે ભૂષિત કર્યા છે જેનો યથામતિ સાર કૌંસમાં લખ્યો છે, વિશેષ જિજ્ઞાસુને દ્વાદશનિબન્ધ યોજનામાં એ વ્યાખ્યા જોવા વિનન્તિછે.

(એને દૃષ્ટાન્તથી બતાવે છે) દીવો, નેત્ર અને રૂપ એ તેજથી જુદાં નથીતેમ બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને વિષયો એ ત્રણે બ્રહ્મથી જુદાં નથી કમેકે એ બ્રહ્મના કાર્યરૂપ છે. (એમ કાર્ય અને કારણ નો અભેદ માનો તો કાર્યમાં રહેલો દોષ તેના કારણ બ્રહ્મમાં પણ છે એમ માનવું પડશે એવી કાંઈ શંકા કરે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે) કાર્યથી અત્યન્ત જુદા એવા બ્રહ્મમાં એ દોષોનો સમ્ભવ નથી કેમકે બ્રહ્મ કાર્યથી અત્યન્ત જુદુ છે. પણ પ્રપંચ જુદો ન કહી શકાય તેથી કાર્યદોષો કારણમાં જઈ શકશે નહિ કેમકે કારણ એનાથી અત્યન્ત ભિન્ન છે ॥24॥

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે એમ વિવેકી લોકોનું કહેવું છે. હે રાજન્! પ્રત્યગાત્મામાં આ અવસ્થાકૃત ભેદ વિશ્વ તેજસ અને પ્રાજ્ઞરૂપ એ માયામાત્ર છે એટલે કે કેવળ અવિદ્યાથી એ ભેદોની કલ્પના થાય છે ॥25॥

આકાશમાં ક્યારેક મેઘ હોય છે ક્યારેક નથી હોતાતેથી આકાશને કાંઈ લાભ હાનિ થતાં નથી કેમકે વાદળો ઉદય અને (અસ્ત) નાશવાળાં છેતેમ બ્રહ્મના કાર્યરૂપ વિશ્વ પણ ઉદય-અસ્તવાળું છેતેથી ક્યારેક હોય છે ક્યારેક હોતું નથી. એનાથી નિત્ય બ્રહ્મને કાંઈ ગુણ દોષનો સમ્બન્ધ નથી ॥26॥

(હવે કારણ તો કાર્યથી ભિન્ન છે એમ કહ્યું એ બતાવે છે) આ વ્યવહારમાં સર્વ અવયવીઓનો અવયવ જે કારણ તે જ સત્ય છે. હે અંગ! જેમ અવયવી-વસ્ત્રનો અવયવ સૂતર છે કેમકે અવયવી વિના પણ અવયવ જુદો દેખી શકાય છે પણ અવયવ વિના અવયવી જુદો દેખાશે નહિતેથી અવયવ સત્ય છે અને એનું કાર્ય અવયવી કદાચિત્ છે, અનિત્ય છે. જેમ વસ્ત્રના અભાવમાં સૂતર હોય છે પણ સૂતર ન હોય તો વસ્ત્ર કદી પણ ન હોય. તેવી જ રીતે કાર્યરૂપ જગતના અભાવમાં પણ આ જગતના કારણરૂપ અવયવની સ્થિતિ હોઈ શકે છે ॥27॥

(હવે જ્યારે કાર્ય કારણમાં ભેદ તમે માનતા નથી ત્યારે તમારા મતમાં ભેદનો વ્યવહાર કેમ થઈ શકશે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે) સામાન્ય એટલે કાર્ય માત્રમાં અનુસ્યૂત રહેનાર કારણ અને વિશેષ એટલે કારણરૂપથી જુદું દેખાતું કાર્યતે કારણ અને કાર્ય થી જેની ઉપલબ્ધિ થાય તે બધો ભ્રમ છે કારણ કે કારણ અને કાર્ય નો અન્યોન્ય આશ્રય છે એક બીજા વગર એ દેખાતાં નથીતેથી આદિ અને અન્તવાળું બધું અવસ્તુ છે ॥28॥

(એ બાબતને ફરી દૃઢ કરે છે કે) વ્યવહારમાં ચાલતો વિકાર એટલે કાર્યરૂપ પ્રપંચ પરમાત્મા વિના જરા પણ કહી શકાય જ નહિ. જો એ પરમાત્મા વિના વ્યવહારમાં આવી શકતો હોય તો એ પણ પરમાત્મારૂપ જ ગણાય. એ સ્વપ્રકાશરૂપ જ ગણાય તો દ્વૈત જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન રહે ॥29॥

(આત્મામાં પણ જીવ અને બ્રહ્મ એવા ભેદ તો જોવામાં આવે છે એનું શું? એવી કોઈ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે) પરમાર્થ ભૂત સત્ય-બ્રહ્મમાં અનેકપણું છે જ નહિ. (ત્યારે જીવ બ્રહ્મ એવો વ્યવહાર કેમ થાય છે? ત્યાં કહે છે કે) એ ભેદ વ્યવહારરૂપ ઉપાધિને લીધે છે, વસ્તુત: નથી. જો અજ્ઞાની જીવ બ્રહ્મનો ભેદ માનતો હોય તો આકાશનો ઉપાધિવડે ઘટાકાશ અને મહાકાશ ના જેવો ભેદ સમ્ભવે.(જેમ આકાશમાં સૂર્ય છે તેનો જુદા-જુદા જળમાં ઉપાધિથી ભેદ સમ્ભવે છે તેમ ક્રિયાભેદમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે) આકાશમાં ચાલતા વાયુ અને દેહ માં ચાલતા વાયુ ભેદ જેમ ઉપાધિકૃત છે તેમ જીવ અને પરમાત્મામાં દેહરૂપ ઉપાધિને લીધે અજ્ઞાની જીવ ભેદ માને પણ દેહ સિવાય આત્માને જોનાર આત્માને એક અદ્વિતીય જ માને છે ॥30॥

(હવે જડ અને ચેતન બધું જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે એમ દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે) સુવર્ણને લોકો કડાં, કુંડળ, હાર, વીંટી ના રૂપમાં અનેક રૂપે ઉપયોગમાં લે છેતેમ લૌકિક-વૈદિક વચનોવડે ભગવાન્ અનેક રીતે વ્યવહાર ગોચર થાય છે. માત્ર એમાં તફાવત એટલો જ છે કે સોનું આંખથી દેખાય છે અને ભગવાન્ *અધોક્ષજ હોવાથી કોઈ ઇન્દ્રિયના અનુભવમાં આવતા નથી ॥31॥

વિશેષ : ‘અધોક્ષજ’= અધ:+જ. ‘અધ:’=નીચું (હલકું) છે, ‘અક્ષ’=ઇન્દ્રિય, ‘જ’=જન્ય જ્ઞાન કે સુખ. ઇન્દ્રિયદ્વારા ઉત્પન્ન થનારા સુખથી પર એવા ભગવાન્.

(અહીં જો ભગવાન્ અધોક્ષજ છે તો એ બ્રહ્મને અધોક્ષજ પણું કેમ થયું? એ શંકા છે. જો "નાયં વેદ સ્વમાત્માનં્યય” એ ન્યાયથી અહંકારને લઈને ભગવાન્નું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી એમ કહો તો ત્યાં પણ એ શંકા રહે છે કે અહંકાર બ્રહ્મનો આવરક કેમ થઈ શકે? કારણ કે એનું કારણ પણ બ્રહ્મ છે તે તો એની પહેલાંથી જ સિદ્ધ છે તેને પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલ અહંકાર કેમ ગુપ્ત કરી શકે? જો એને આવરણ થાય તો એ સ્વપ્રકાશ કેમ સમ્ભવે? આવી શંકા અત્રે થાય તેનો ઉત્તર દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક આપે છે કે) જુઓને સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાંથી જલને ખેંચે છે તે મેઘરૂપ આકાશમાં રહે છે. એ જ મેઘ જેનો સૂર્ય અધિદેવતા છે તેવી આંખને સૂર્યના દર્શનમાં પ્રતિબન્ધક થાય છે એ વાતનો તો બધાને અનુભવ છે. એમાં અહંકાર પણ બ્રહ્મનો

ગુણ છે એટલે એના કાર્યભૂત છે છતા એ બ્રહ્મ પણ પ્રકાશિત એવા જીવને બ્રહ્મદર્શનમાં પ્રતિબન્ધક થાય છે ॥32॥
(તેથી જેમ મેઘનું આવરણ દૂર થતાં સૂર્યનાં દર્શન થાય છે તેમ અહંકારનો નાશ થતાં સ્વરૂપનું દર્શન થશે એ જ દૃષ્ટાન્ત સહિત કહે છે કે) જેમ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થતો મેઘ દૂર થતાં નેત્ર સ્વરૂપ ભૂત સૂર્યને જોઈ શકે છે. તેમ બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા થતાં એનો આવરક અહંકાર દૂર થશે ત્યારે એ પોતે જ હું બ્રહ્મ છું એમ પોતે પોતાને બ્રહ્મરૂપે જોઈ શકશે ॥33॥
(આ જ આત્યન્તિક પ્રલય એમ કહી આ બાબતનો ઉપસંહાર કરે છે). ઉપર કહ્યા પ્રકારના વિવેકરૂપી હથિયારવડે આત્માને બન્ધન કરતા અને ઢાંકનાર માયામય અહંકારને છેદીને પરિપૂર્ણ એવા ભગવાનને પામીને ભગવદ્રૂપ થઈને રહે ત્યારે, હે પ્રિય રાજા! એ અવસ્થાને 'આત્યન્તિક પ્રલય' કહેવામાં આવે છે ॥34॥
(હવે નિત્ય પ્રલયનું નિરૂપણ કરે છે કે) હે શત્રુદમન રાજા! બ્રહ્માથી લઈ તણખલાં સુધીનાં જેટલાં પ્રાણીઓ કે પદાર્થો છે તે બધાંનો ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પ્રતિક્ષણ થાય છે. આ વસ્તુ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાઓને જ દેખાય છે, જાડી બુદ્ધિવાળાઓને દેખાતી નથી ॥35॥
નદીના પ્રવાહના વેગથી તણાતા તૃણ અને કાષ્ઠની ઊંચી-નીચી અવસ્થાઓ થાય છે. સંસારના પરિણામી પદાર્થો, નદીપ્રવાહ, દીપની જ્યોત વગેરે પળે-પળે બદલાતાં રહે છે. તેમની બદલતી અવસ્થાઓ જોઈને એ નિશ્ચય થાય છે કે દેહ વગેરે પણ અન્નનું ભક્ષણ કરીને નિત્ય થતી ઉપચયાપચયની ક્રિયાઓ (નવા કોષોનું સર્જન અને જૂના કોષોના નાશ)દ્વારા કાલરૂપ પ્રવાહનાં વેગમાં નિત્ય નવીન (ઉત્પત્તિ) થાય છે અને જૂનો નાશ (પ્રલય) પામે છે ॥36॥
(ત્યાં શંકા થાય કે જો પ્રતિક્ષણ અવસ્થા બદલે છે તો આપણે તેને કેમ જોઈ શકતા નથી? તેથી તમે કહો છો એ માની શકાતું નથી. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે) આદિ અન્તરહિત અને ઈશ્વરરૂપ એવા કાલથી એ અવસ્થાઓ થાય છે તેને કોઈ જાણી શકતો નથી. આકાશમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે ચાલે છે તેને ચાલતાં આપણે જોઈ શકતા નથી, પરન્તુ એક સ્થાનમાંથી એને બીજા સ્થાનમાં જતા જોઈને એ બીજા સ્થાનમાં જવું ચાલ્યા વિના સમ્ભવે નહિ તેથી એ ચાલે છે એમ આપણે કલ્પના કરીએ છીએતેમ આ દેહના બાલ્ય, યૌવન વગેરે વિલક્ષણ ભાવોને જોઈને એની વચ્ચેની અવસ્થાઓને જતી જોઈને નિત્ય ફેરફાર થાય છે એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે ॥37॥
નિત્ય નૈમિત્તિક આન્ત્યન્તિક અને પ્રાકૃતિક એમ ચાર પ્રકારનો પ્રલય મેં કહ્યો. વાસ્તવમાં કાલની ગતિ આવી સૂક્ષ્મછે ॥38॥
હે કુરુશ્રેષ્ઠ! વિશ્વવિધાતા ભગવાન્ નારાયણ જ સમસ્ત પ્રાણીઓ અને શક્તિઓના આશ્રય છે. મેં જે કંઈ તમને સંક્ષેપથી કહ્યું છે તે બધું તેમની જ લીલાકથા છે. ભગવાનની લીલાઓનું પૂરું વર્ણન તો સાક્ષાત્ બ્રહ્માજી પણ કરી શકે નહિ ॥39॥

જે લોકો અત્યન્ત દૂસ્તર સંસાર સાગરને તરી જવા માગે છે અથવા જે લોકો અનેક પ્રકારના દુ:ખ દાવાનળમાં બળી રહ્યા છે તેમને માટે પુરુષોત્તમ ભગવાનની લીલા-કથારૂપ રસના સેવન સિવાય બીજું કોઈ સાધન, બીજી કોઈ નૌકા નથી. તેઓ માત્ર લીલા રસાયનનું સેવન કરીને જ પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરી શકે છે. (બીજું કોઈ જ સાધન ન હોવાથી, "તસ્માત્ સર્વાત્મના રાજન્..." એ દ્વિતીય સ્કંધની શરૂઆતમાં કહ્યું તે મુજબ શ્રવણ, કીર્તન વગેરેથી ભગવત્કથાનું જ યથાશક્તિ સેવન કરવું) ॥40॥
મેં તમને આ જે કાંઈ સંભળાવ્યું છે તે જ શ્રીમદ્ ભાગવત્ પુરાણ છે. સનાતન ઋષિ નરનારાયણે પહેલાં દેવર્ષિ નારદજીને તે સંભળાવ્યું હતું અને તેમણે મારા પિતા મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસજીને સંભળાવ્યું ॥41॥
હે મહારાજ! તે જ બદરીવન વિહારી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને પ્રસન્ન થઈ મને આ વેદતુલ્ય શ્રીભાગવત્ સંહિતાનો ઉપદેશ કર્યો ॥42॥
એતાં વક્ષ્યત્યસૌ સૂત ઋષિભ્યો નૈમિષાલયે ॥
દીર્ઘસત્રે કુરુક્ષેત્ર સમ્પૃષ્ટ: શૌનકાદિભિ: ॥43॥
હે કુરુશ્રેષ્ઠ! જ્યારે શૌનક વગેરે ઋષિઓ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રમાં મહાન સત્ર કરશે ત્યારે તેમના પૂછવાથી પૌરાણિક વક્તા શ્રીસૂતજી તેમને આ સંહિતા શ્રવણ કરાવશે ॥43॥
ઇતિ શ્રીભાવગત્ દ્વાદશસ્કંધમાં (બીજા વેદાશ્રય પ્રકરણનો બીજો તથા ચાલુ "ચાર જાતના પ્રલયની કથા" નામનો ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ 3-ભગવદ્ આશ્રય

અધ્યાય 5 પરીક્ષિતને મૃત્યુનો ભય દૂર થયો

પ્રકરણ 3-ભગવદ્ આશ્રય

અત્રાનુવર્ણ્યતેભીક્ષ્ણં વિશ્વાત્મા ભગવાન્ હરિ: ॥
યસ્ય પ્રસાદજો બ્રહ્મા રુદ્ર: ક્રોધ સમુદ્ભવ: ॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : આ શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણમાં વારંવાર અને સર્વત્ર વિશ્વાત્મા ભગવાન્ શ્રીહરિનું જ સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્માજી શ્રીહરિ ભગવાનના પ્રસાદ (કૃપા)ની અભિવ્યક્તિ છે અને રુદ્ર આપના ક્રોધની અભિવ્યક્તિ છે; તેથી બ્રહ્માજી અને શંકર સ્વતન્ત્ર નથી પણ ભગવાનને અધીન છે.* ॥1॥ વિશેષ : વાસ્તવમાં તો ભગવાન્નું સ્વરૂપ નિર્ગુણ છે પણ પોતાના ભક્તોને પ્રેમ કરનાર ઉપર ભગવાન્ કૃપા કરે છે અને ભક્તોનો દ્રોહ કરનાર ઉપર ક્રોધ કરે છે તેથી બનને કૃપા અને ક્રોધ પણ ભક્તવત્સલ ભગવાનના શુદ્ધ સત્ત્વ સ્વરૂપ જ છે. તેથી જેની કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેલ બ્રહ્માજી અહીં કહેલાં સમસ્ત સાધ્ય-સાધન ઉત્પત્તિના હેતુ છે માટે ભક્તોએ ભગવત્કૃપા જ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું; તેવી જ રીતે રુદ્રસ્વરૂપ ભગવાનનો ક્રોધ જ સમસ્ત સાધ્ય સાધનોનાં નાશનો હેતુ છે માટે કોઈ પણ સંજોગોમાં ભક્તોને દૂભવવા નહિ અને તો જ ભગવત્ક્રોધથી બચી શકાશે.

આ 12।1 ઉપર શ્રીભાગવતજીની ટીકાઓ શ્રીબંસીધર કૃત ભાવાર્થ દીપિકા પ્રકાશ તથા શ્રીવિશ્વનાથ ચક્રવર્તીકૃત સારાર્થ દર્શિનીમાં દર્શાવેલ ભાવો અભ્યાસીમાટે આપવામાં આવે છે:શાસ્ત્રાર્થનો ઉપસંહાર કરીને શ્રીશુકદેવજી મનોમન કંઈક આવું વિચારે છે, "ઓહો! આ તો ભારે ગજબ થઈ ગયો! જેનાથી અધિક કે જેથી બરાબર કોઈ કે કંઈ નથી તે મહારહસ્યમય તત્ત્વરત્ન, રાજા પરીક્ષિત ઉપરની કૃપાને લીધે મારા હૃદયસમ્પુટમાંથી સરકી ગયું અને જગત્ આખાને તેની જાણ થઈ ગઈ. આ મારાથી અનુચિત થઈ ગયું. મારા પ્રભુએ જેને "રાજવિદ્યા રાજગુહ્યમ્" વિદ્યાઓનો રાજા અને સૌથી વધારે ગુપ્ત રાખવા જેવી વાત" કહી છે તે મેં પ્રાય: પ્રગટ કરી દીધી! જેમકે,

"અકામ: સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધી:।
તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્॥"

નિષ્કામ હોય, સર્વકામ હોય કે મોક્ષકામ હોય ઉદાર બુદ્ધિમાન્ સહુએ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું અનન્ય ભક્તિયોગથી યજન કરવું" (શ્રીભાગવત 2।10) માં અન્વયથી અને "ન ભજન્ત્યવજાનન્તિ સ્થાનાદ્ ભ્રષ્ટા: પતન્ત્યધ:" જેઓ ભગવાન્નું ભજન નહિ કરતાં આપનો અનાદર કરે છે તેઓ મનુષ્યયોનિથી પણ ચ્યુત થઈ જાય છે તેનું અધ:પતન થઈ જાય છે. (શ્રીભાગવત 11।3 યોગીશ્વર ચમ) માં ભક્તિ જ સર્વફલ સાધી આપનારી છે અને ભક્તિ સિવાયનાં સાધનો કરવાં ફીફાં ખાંડવા જેવું છે તે વ્યતિરેકથી કહ્યું. સ્વર્ગ સમ્પાદન કરી આપનારાં કર્મો તો દૂર રહ્યાં, મોક્ષના અતિ પ્રસિદ્ધ સાધન જ્ઞાનને પણ પરાસ્ત કરી દીધું. જ્ઞાન વિના એક માત્ર ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે છે. જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે એવી જે પ્રસિદ્ધિ છે તે જ્ઞાનમાં પણ ભક્તિ હોવી જ જોઈએ. જ્ઞાનની કહેવા પૂરતી જ, નામ માત્રની કારણતા છે.

"ભક્ત્યાહમેક્યા ગ્રાહ્ય:। હું એક માત્ર ભક્તિથી જ મળું છું. શ્રીભાગવત 11।।'થ વગેરે અનેક વાક્યોમાં યોગ, સાંખ્ય, તપ, વેદાભ્યાસ, યજ્ઞો, જપ વગેરે સાધનોને સ્વલ્પ બતાવી ભક્તિની સર્વોપરિતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરી દીધું છે. હવે તો પુરાણ સમાપ્તપ્રાય થયું. હવે બગડેલી બાજી કેમ સુધારવી?" એવો વિચાર શ્રીશુકદેવજીને આવતાં ભક્તિનાં સાર્વભૌમત્વનું અવમૂલ્યન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ઉતાવળ અને આવેશમાં જેમ કોઈ અતિ મૂલ્યવાન પણ અતિ ગોપ્ય રત્ન લોકોને બતાવી દે પણ બીજી જ પળે ભૂલ સમજાતાં પરિસ્થિતિને સુધારી લેવા બહુ જ ચાલાકી અને સફાઈથી તેને સમ્પુટમાં સરકાવી દઈ, મહાકોશમાં મૂકી દઈ બીજું જ ઓછી કિમ્મતનું રત્ન બતાવીને કહી દે કે આપણાં બધાં કામ આ રત્નથી જ પતી જશે. તેવી જ રીતે હું રાજા પરીક્ષિતને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીશ જેથી ભગવાનની માયાના પ્રભાવથી લોકો એમ માનતા થાય કે મેં પ્રયાણ કરતાં પહેલાં તો રાજાને જ્ઞાનનો જ ઉપદેશ આપ્યો હતો. વળી, સિદ્ધ ભક્તો સમક્ષ ભગવાન્ પ્રગટ થઈ જેમ તેની પરીક્ષા કરવા મોક્ષ વગેરે લઈ લેવા તેમને લલચાવે છે તેમ શ્રીશુકદેવજી રાજાને ભક્તિ થઈ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા પણ કરી રહ્યા છે. આમ તો શ્રીશુકદેવજી સર્વજ્ઞ છે છતાં પરીક્ષા લેવાનો અભિનય કરે છે તે આ જગતમાં પરીક્ષિતની ભક્તિનિષ્ઠા પ્રસિદ્ધ કરવામાટે સમજવી. વળી જ્ઞાન અને ભક્તિ બનનેનું ફળ અન્તે તો મુક્તિ જ છે એવો અજ્ઞાનીઓનો મત મને મંજૂર નથી કારણ કે મેં જ "ભગવાન્ ભજતાં મુકુન્દો મુક્તિ દદાતિ કર્હિચિત્ સ્મ ન ભક્તિયોગમ્। ભગવાન્ ભક્તોનાં બીજાં કાર્યો કરવા ઉપરાન્ત તેમને મુક્તિ પણ આપી દે છે પણ મુક્તિથી ય મોંઘેરી અને અદકેરી ભક્તિ તેમને સહજમાં આપતા નથી. શ્રીભાગવત 5। 18માં મુક્તિ કરતાં ભક્તિ અધિક છે તેમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરીક્ષિતની મુક્તિ હવે આપવામાં આવનાર જ્ઞાનના ઉપદેશથી જ થાય છે એમ સમજવાનું નથી કારણ કે શૌનક વગેરે ઋષિઓએ શ્રીભાગવત 1।।માં કહ્યું છે કે ભગવાને પણ જેને ભક્ત તરીકે માન્યતા આપી છે તેવા મહાબુદ્ધિશાળી અને મહાન ભગવદ્ ભક્ત પરીક્ષિતને શ્રીશુકદેવજીએ ઉપદેશ જે નિત્ય જ્ઞાનથી મોક્ષ સ્વરૂપ શ્રીભગવાનનાં ચરણકમલ પ્રાપ્ત કર્યા તે જ નિત્ય જ્ઞાન આપ અમને કહો. ભગવાન્ અત્યન્ત પ્રિય ભક્તોને ભક્તિયોગનું દાન કરે છે તેથી પરીક્ષિતને પ્રેમભક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવી છે. વળી ભક્તને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો પણ તેને જ્ઞાનનું કંઈ પ્રયોજન હોતું નથી. "ભક્તિયોગેન મન્નિષ્ઠો મદ્ભાવાય પ્રપદ્યતે" મારામાં નિષ્ઠાવાળો ભક્તિયોગથી મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને કે જેને મોક્ષ પણ કહે છે, પ્રાપ્ત કરીલે છે.
શ્રીભગવાન્ ઉદ્ધવજીને શ્રીભાગવત 11।। "જ્ઞાને કર્મણિ યોગે ચ। માં કહે છે કે મનુષ્યોને જ્ઞાન, કર્મ, યોગ, વાણિજ્ય અને રાજદંડ વગેરેથી ક્રમશ: મોક્ષ, ધર્મ, કામ અને અર્થ રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે પરન્તુ તમારા જેવા અનન્ય ભક્તોને માટે તો એ ચારેય પ્રકારનું ફલ માત્ર હું જ છું" તેથી સર્વને અન્તે જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ભગવાનના મોહિની સ્વરૂપના કાર્ય જેવું છે જેથી અસુરો પ્રેમરૂપી સુધાથી વંચિત રહી જાય.

શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીભાગવત પુરાણ અહીં જ પૂરું કયુર્ં છે તો પછી પ્રથમ સ્કંધ અને હવે પછીનો બારમો સ્કંધ ભાગવત કેમ કહી શકાય? તેનું સમાધાન એમ છે કે યજ્ઞનો પ્રારમ્ભ થતાં પહેલાં અને તેની પૂર્ણાહુતિ પછી થતી બધી ક્રિયાઓ યજ્ઞ જ ગણાય છે. નાટક શરૂ થતાં પહેલાં પ્રસ્તાવના અને પૂરું થયા પછીના આર્શીવાદ નાટક જ ગણાય છે. વળી શ્રીગીતાજીમાં આવતા બધા શ્લોક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમુખથી ઉચ્ચાર્યા નથી છતાં "યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માત્ વિનિસૃતા। ગીતાજી આખાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સાક્ષાત્ શ્રીમુખમાંથી જ પ્રકટ થયાં છે એમ ગણાય છે તેવી જ રીતે પ્રથમ સ્કંધ તથા હવે પછીનો બારમો સ્કંધ શ્રીશુકદેવજીએ કહેલ ન હોવા છતાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યા બરોબર જ છે.

મંગલાચરણના પ્રારમ્ભના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે "આ શ્રીમદ્ભાગવત નિગમ કલ્પતરુનું પાકેલું અમૃત જેવું મિષ્ટ એવું ફલ છે કે જેમાં ગોટલી, છાલ, રેસા કે ડીંટાં કાઢી નાખવા જેવું કંઈ જ નથી. નર્યો રસ જ રસ છે" એ તો યાદ હશે જ.
હે રાજા! હવે તમે આ પશુઓની ધારણા જેવી અવિવેકમૂલક ધારણા છોડી દો કે હું મરી જઈશ. જેવી રીતે પહેલાં શરીર નહોતું, હવે પેદા થયું અને હવે નાશ પામશે તેવી જ રીતે તમે પહેલાં ન હતા એમ નથી તમારો જન્મ થયો અને તમે મરી જશો એમ નથી ॥2॥
જેવી રીતે બીજમાંથી અંકુર અને અંકુરમાંથી બીજની ઉત્પતિ થાય છે તેવી જ રીતે એક દેહથી બીજા દેહની અને બીજાથી ત્રીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરન્તુ તમે ન તો કોઈથી ઉત્પન્ન થયા છો કે ન તો ભવિષ્યમાં પુત્ર પૌત્ર વગેરેના શરીરના રૂપમાં ઉત્પન્ન થશો. જેવી રીતે અગ્નિ લાકડાંથી સર્વથા અલગ રહે છે, લાકડાંની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ ની સાથે તેને કંઈ લેવા દેવા નથી તેવી જ રીતે તમે શરીર વગેરેથી સર્વથા અલગ છો ॥3॥
(જન્મ વગેરે દેહનાં ધર્મો છે એ વાત દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે). માણસ સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાયું છે અને મરી ગયો છે એમ પોતે જુએ છે છતાં એ માત્ર ભ્રમજ છે તેવી જ રીતે આ જગતમાં પણ તે દેહના નાશને જુએ છે. પરન્તુ આ બધી શરીરની જ અવસ્થાઓ દેખાય છે, આત્માની નહિ. જોનારો તો તે અવસ્થાઓથી સર્વથા અલગ, જન્મ અને મૃત્યુથી રહિત, શુદ્ધ બુદ્ધ પરમ તત્ત્વસ્વરૂપ છે ॥4॥
જેવી રીતે ઘડો ફૂટી જતાં આકાશ પહેલાંની જેમ જ અખંડ રહે છે પરન્તુ ઘટાકાશ (ઘડાની અંદર રહેલ આકાશ) ની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી લોકોને એમ લાગે છે કે તે મહાઆકાશમાં મળી ગયું છે વાસ્તવમાં તો તે મળી ગયેલું હતું જ તેવી જ રીતે દેહપાત થઈ જતાં એમ જણાય છે કે જાણે જીવ બ્રહ્મ થઈ ગયો. વાસ્તવમાં તો તે બ્રહ્મ હતો જ. તેની અબ્રહ્મતા તો પ્રતીતિમાત્ર-દેખાવ પૂરતી જ હતી ॥5॥
મન જ આત્માને માટે શરીર, વિષય અને કર્મો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જ મન માયાને ઉત્પન્ન કરે છે. હકીકતમાં માયા (અવિદ્યા) જ જીવના સંસારચક્રમાં પડવાનું કારણ છે ॥6॥

જ્યાં સુધી તેલ, તેલ રાખવાનું પાત્ર, દિવેટ અને અગ્નિ નો સંયોગ રહે છે ત્યાં સુધી જ દીપમાં દીપકપણું છે તેવી જ રીતે જ્યાં સુધી આત્માનો કર્મ, મન, શરીર અને તેમનામાં રહેલ ચૈતન્ય અધ્યાસની સાથે સમ્બન્ધ રહે છે ત્યાં સુધી જ તેને જન્મ-મૃત્યુના ચક્રરૂપ સંસારમાં ભટકવું પડે છે અને રજોગુણ, સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણ ની વૃત્તિઓથી તેને ઉત્પન્ન, સ્થિત અને વિનષ્ટ થવું પડે છે ॥7॥
પરન્તુ દીપક ઓલવાઈ જતાં તત્ત્વરૂપ તેજનો વિનાશ થતો નથી તેવી જ રીતે સંસારનો નાશ થઈ જવા છતાં સ્વયંપ્રકાશ આત્માનો નાશ થતો નથી કારણ કે તે કાર્ય અને કારણ, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહથી પર છે તે આકાશની જેમ બધાનો આધાર છે, નિત્ય અને નિશ્ચલ છે તે અનન્ત છે. ખરેખર આત્માની ઉપમા આત્માને જ આપી શકાય ॥8॥
હે રાજા! તમે તમારી વિશુદ્ધ અને વિવેકયુક્ત બુદ્ધિને પરમાત્માના ચિન્તનથી ભરી દો અને સ્વયં તમારા હૃદયમાં બિરાજેલ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરો ॥9॥
આમ તમારો આત્મા (મન) ઈશ્વર સાથે એક રૂપ થઈ જશે તેથી તમે ઈશ્વર (સમર્થ) બની જશો તેથી બ્રાહ્મણના શાપથી પ્રેરાયેલો તક્ષક તમને ભસ્મ કરી શકશે નહિ. અરે! તક્ષકની તો વાત જવા દો, સ્વયં મૃત્યુ અને મૃત્યુઓનો કાફલો પણ તમને મારી શકશે નહિ ॥10॥
તમે એ પ્રમાણે ચિન્તન કરો કે "હું જ સર્વાધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મ છું, સર્વાધિષ્ઠાન બ્રહ્મ હું જ છું" આ પ્રમાણે તમે તમારી જાતને પોતાના વાસ્તવિક એકરસ અનન્ત અખંડ સ્વરૂપમાં સ્થિત કરી લો ॥11॥
એ વખતે ભલે તક્ષક આવીને પોતાનાં વિષપૂર્ણ મુખોથી તમારા પગમાં ડસી લે તેની કંઈ પરવા નથી. તમે તો તમારા આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જઈ આ શરીરને, તક્ષકને કે આખા વિશ્વને તમારા (આત્મા) થી જુદાં જોઈ શકશો નહિ ॥12॥
એતત્ તે કથિતં તાત! યથાઽઽત્મા પૃષ્ટવાન્ નૃપ ॥
હરેર્વિશ્વાત્મનશ્ચેષ્ટાં કિં ભૂય: શ્રોતુમિચ્છસિ ॥13॥
હે પરીક્ષિત! તમે વિશ્વાત્મા ભગવાનની લીલા વિશે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેનો ઉત્તર મેં આપી દીધો. હવે બીજું શું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા છે? ॥13॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કંધમાં (ત્રીજા ભગવદ્ આશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) "પરીક્ષિતને મૃત્યુનો ભય દૂર થયો" નામનો પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 6 પરીક્ષિતની પરમ ગતિ

જનમેજયનો સર્પસત્ર અને વેદોનો શાખાભેદ

વિશેષ: પરીક્ષિત રાજાનું સર્પદંશથી મૃત્યુ થયું એ વાત એના પુત્રના જાણવામાં આવતાં તેણે સર્પોને મારવાને માટે યજ્ઞ કર્યો એટલે એ વિધિથી સર્પોને અગ્નિમાં બાળ્યા એ વાત તથા વેદશાસ્ત્રના વિભાગને કહેતા ત્રણ વેદ વ્યાસજીએ કર્યા એ વાત આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેવાશે.

એતન્નિશમ્ય મુનિનાભિહિતં પરીક્ષિદ્ વ્યાસાત્મજેન નિખિલાત્મદૃશા સમેન ॥
તત્પાદપદ્મમુપસૃત્ય નતેન મૂર્ધ્ના બદ્ધાઞ્જલિસ્તમિદમાહ સ વિષ્ણુરાત: ॥1॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! વ્યાસનન્દન શ્રીશુકદેવ મુનિ સમસ્ત ચરાચર જગતને પોતાના આત્માના રૂપમાં અનુભવ કરે છે અને વ્યવહારમાં બધા પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે. ભગવાનના શરણાગત અને આપદ્ધારા સુરક્ષિત રાજર્ષિ પરીક્ષિતે તેમનો સમ્પૂર્ણ ઉપદેશ ખૂબ ધ્યાનથી શ્રવણ કર્યો. હવે તેમનાં ચરણકમલોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી હાથ જોડીને પરીક્ષિત રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યા ॥1॥

રાજા પરીક્ષિતે કહ્યું : હે ભગવન્! જે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શન અને અનુભવ મને ગર્ભમાં તથા બાલ્યકાલમાં થયેલાં તે જ અનાદિ, અનન્ત અને એક રસ શ્રીહરિના સ્વરૂપ અને લીલાઓનું વર્ણન આપે કર્યું છે. તેથીય આગળ વધીને તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લેવાનું સાધન પણ આપે બતાવી દીધું છે. આપની સ્વાભાવિક દયાલુતાને કારણે જ આપે આ કૃપાનું કાર્ય કર્યું છે મારામાં તો કોઈ સાધન કે યોગ્યતા નથી ॥2॥

સંસારનાં પ્રાણીઓ પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ના જ્ઞાનવિહોણાં છે અને અનેક પ્રકારનાં દુ:ખોના-દાવાનલથી પ્રજળી રહ્યાં છે. તેમના ઉપર ભગવન્મય મહાત્માઓનો અનુગ્રહ થાય એ કોઈ નવી ઘટના કે આશ્ચર્યની વાત નથી. એ તો એમનેમાટે સ્વાભાવિક છે ॥3॥

મેં તથા બીજા ઘણા લોકોએ આપના મુખારવિન્દથી આ શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણનું શ્રવણ કર્યું છે. આ પુરાણમાં શબ્દે-શબ્દે ભગવાન્ શ્રીહરિના તે સ્વરૂપ અને લીલા ઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જેનું ગાન કરવામાં મોટા-મોટા આત્મારામ પુરુષો ખોવાઈ જાય છે ॥4॥

હે ભગવન્! આપે મને અભયપદનો, બ્રહ્મ અને આત્મા ની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો છે હવે હું પરમ શાન્તિ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિત છું. હવે મને તક્ષક આદિ કોઈ પણ મૃત્યુના નિમિત્તથી અથવા કોટીબંધ મૃત્યુઓથી પણ ભય નથી. હું અભય થઈ ગયો છું ॥5॥

હે બ્રહ્મન્! હવે આપ મને મૌન થઈ જવાની તથા કામનાઓના સંસ્કારથી પણ રહિત ચિત્તને ઇન્દ્રિયાતીત પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિલીન કરી દઈ મારા પ્રાણોનો ત્યાગ કરી દેવાની આજ્ઞા આપો ॥6॥

આપે મને આપેલ જ્ઞાન (શ્રીકૃષ્ણાનુભવ) અને વિજ્ઞાન (શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યના અનુભવ) માં મારી નિષ્ઠા (સ્થિતિ) થઈ જવાથી મારું અજ્ઞાન કાયમને માટે નાશ પામ્યું છે. આપે ભગવાનના પરમ કલ્યાણમય સ્વરૂપનો મને સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો છે ॥7॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! રાજા પરીક્ષિતે શ્રીશુકદેવજીને આ પ્રમાણે કહી તેમની પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી. હવે શ્રીશુકદેવજીએ રાજા પરીક્ષિતને ભગવાન્માં સર્વઇન્દ્રિયો જોડવાની આજ્ઞા આપી તેમની વિદાય લઈ સમાગત ત્યાગી મહાત્માઓ, ભિક્ષુઓ સાથે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ॥8॥

રાજર્ષિ પરીક્ષિતે પણ સ્વયં પોતાના મનને પરમાત્માના ચિન્તનમાં લીન કરી દીધું અને ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા. તે વખતે તેમના શ્વાસ-પ્રશ્વાસ પણ ચાલતા ન હોતા અને વૃક્ષના ઠૂંઠાની જેમ અક્કડ થઈ ગયા ॥9॥

ગંગાજીના તટ ઉપર તેમણે આગળનો ભાગ પૂર્વ તરફ હોય તેવી રીતે દર્ભો બિછાવી રાખ્યા હતા. ઉત્તર તરફ મોં રાખી પોતે તેના ઉપર બેસી ગયા હતા. તેમની આસક્તિ અને સંશય તો પહેલેથી જ મટી ગયા હતા. હવે તે બ્રહ્મ અને આત્મા ની એકતારૂપ મહાયોગમાં સ્થિત થઈ જઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ ગયા ॥10॥

હે બ્રાહ્મણો! મુનિકુમાર શૃંગીને ગુસ્સે થઈ પરીક્ષિતને શાપ આપી દીધો હતો એટલે તેનો મોકલેલો તક્ષક નાગ રાજા પરીક્ષિતને કરડવામાટે તેની પાસે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેણે કશ્યપ નામના એક બ્રાહ્મણને જોયો* ॥11॥

વિશેષ : અહીં એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે જેને મોટા ભાગના ટીકાકારો ક્ષેપક ગણે છે: તત્રાલીઢં વટં દૃષ્ટ્વા તક્ષકેણ મહાત્મના।ાર નિર્વિષં વિપ્રો મન્ત્રપૂતેન વારિણા॥ કશ્યપ બ્રાહ્મણની વિષ ઉતારવાની વિદ્યાની પરીક્ષા કરવા તક્ષકે એક વડલાના વૃક્ષને દંશ દીધો. વડલાનું વૃક્ષ બળી ગયું. કશ્યપે મન્ત્રેલું જલ તે વૃક્ષ ઉપર છાંટતાં વડલો તો લીલોછમ થઈ ગયો એટલું જ નહિ એ વડલાના વૃક્ષ ઉપર પહેલેથી જ લાકડાં લેવા ચઢેલો એક બ્રાહ્મણ પણ સજીવન થઈ ગયો. તક્ષક અને કશ્યપ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પછી આ બ્રાહ્મણ રાજા પરીક્ષિતના મન્ત્રીઓની પાસે ગયો અને તેમને આ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું. મન્ત્રીઓએ રાજા જનમેજય વગેરેને આ વાત કરી (અ.50,આદિપર્વ, મહાભારત).

કશ્યપ બ્રાહ્મણ સર્પવિષની ચિકિત્સા કરવામાં નિષ્ણાત હતો. તક્ષકે ઘણું બધું ધન આપી કશ્યપને ત્યાંથી જ પાછો મોકલી દીધો તેને રાજા સુધી પહોંચવા જ દીધો નહિ અને પોતે ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરી શકતો હોવાથી બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ, રાજા પરીક્ષિતની પાસે ગયો અને તેને દંશ માર્યો ॥12॥

રાજર્ષિ પરીક્ષિત તક્ષકના કરડતાં પહેલાં જ બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈ ગયા હતા. હવે તક્ષકના વિષની આગથી તેમનું શરીર સર્વના દેખતાં જ બળીને ભસ્મ થઈ ગયું ॥13॥

પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ દિશાઓમાં હાહાકાર થઈ ગયો. દેવતા, અસુરો, મનુષ્યો વગેરે બધાય પરીક્ષિતની આ પરમ ગતિ જોઈ વિસ્મય પામ્યા ॥14॥

દેવોનાં દુન્દુભિ વાગવા લાગ્યાં. ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓ ગાન કરવા લાગ્યાં. દેવો રાજાને ધન્યવાદ આપતા પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ॥15॥

જ્યારે જનમેજયને ખબર પડી કે તક્ષકે મારા પિતાજીને દંશ દીધો છે ત્યારે તેને અત્યન્ત ક્રોધ થયો. બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને તેણે સર્પસત્રદ્વારા વિધિપૂર્વક અગ્નિકુંડમાં સર્પોને હોમવાનું આવાહન કર્યું ॥16॥

સર્પસત્રમાં અગ્નિ જ્યારે સળગ્યો ત્યારે એમાં મોટા સર્પો બળવા લાગ્યા. એને જોઈને ભયથી ઉદ્વેગ પામેલો તક્ષક. ઇન્દ્રને શરણે ગયો ॥17॥

પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયે જ્યારે તક્ષકને ન જોયો ત્યારે એ બ્રાહ્મણોને પૂછવા લાગ્યો કે "સર્પમાં અધમ તક્ષક હજુ કેમ આ આહુતિમાં બળતો નથી. તમે બીજાને બાળો છો ત્યારે તક્ષકને હજુ કેમ હોમી દેતા નથી?" ॥18॥

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું : હે રાજેન્દ્ર! તક્ષક ઇન્દ્રને શરણે ગયો છે તેથી ઇન્દ્ર એની રક્ષા કરી રહ્યા છે. એમણે સર્પને પકડી રાખ્યો છે તેથી એ અધમ સર્પ અત્યાર સુધી અગ્નિમાંથી બચી રહ્યો છે ॥19॥

પરીક્ષિત નન્દન જનમેજય મહાન બુદ્ધિમાન અને વીર હતો. તેણે બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઋત્વિજોને કહ્યું, "હે બ્રાહ્મણો! આપ લોકો ઇન્દ્રની સાથે તક્ષકને અગ્નિમાં કેમ હોમી દેતા નથી?" ॥20॥

જનમેજયની વાત સાંભળી બ્રાહ્મણોએ તે યજ્ઞમાં ઇન્દ્રની સાથે તક્ષકનું અગ્નિકુંડમાં આવાહન કર્યું. તેમણે કહ્યું, "અરે તક્ષક! તું મરુદ્ગણના સહચર ઇન્દ્રની સાથે આ અગ્નિકુંડમાં હમણાં ને હમણાં આવીને પડ" ॥21॥

જ્યારે બ્રાહ્મણોએ આ પ્રમાણે આકર્ષણ મન્ત્રનો પાઠ કર્યો ત્યારે તો ઇન્દ્ર પોતાના સ્થાન સ્વર્ગથી વિચલિત થઈ ગયા. વિમાનમાં બેઠેલા ઇન્દ્ર તક્ષક સાથે બહુ ગભરાઈ ગયા અને તેમનું વિમાન પણ ચક્કર-ચક્કર ફરવા લાગ્યું ॥22॥ અંગિરાનન્દન બૃહસ્પતિજીએ જોયું કે દેવરાજ ઇન્દ્ર વિમાન અને તક્ષક સાથે આકાશમાંથી અગ્નિકુંડમાં પડી રહ્યા છે ત્યારે તેમણે રાજા જનમેજયને કહ્યું ॥23॥ "હે નરેન્દ્ર! સર્પરાજ તક્ષકને મારી નાખવો આપને શોભતું નથી. તેણે અમૃત પી લીધું છે તેથી તે અજર અને અમર છે ॥24॥

હે રાજન્! જગતનાં પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જ જીવન, મરણ અને મરણોત્તર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મ સિવાય બીજું કંઈ કોઈને પણ સુખ-દુ:ખ આપી શકતું નથી ॥25॥

હે જનમેજય! આમ તો ઘણા લોકોનાં મૃત્યુ સર્પ, ચોર, આગ, વીજળી આદિથી તથા ભૂખ, તરસ, રોગ વગેરે નિમિત્તોથી થાય છે પણ એ તો બધી કહેવાની વાતો છે. વાસ્તવમાં તો બધાં પ્રાણી પ્રારબ્ધ કર્મનો જ ભોગ ભોગવે છે ॥26॥

હે રાજા! તમે ઘણા નિરપરાધ સર્પોને બાળી નાખ્યા છે. આ અભિચાર યજ્ઞનું ફલ કેવલ પ્રાણીઓની હિંસા જ છે. તેથી તે બંધ કરી દેવો જોઈએ. કારણ કે જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો જ ભોગ ભોગવતાં હોય છે. (એટલે સર્પોના પ્રારબ્ધે જ તમને આ યજ્ઞ કરવાની પ્રેરણા કરી તેથી તમારો પણ કંઈ વાંક નથી)" ॥27॥

વિશેષ : મહાભારતની નીચેની કથાનું અહીં અનુસન્ધાન કરવું: એક વખત કશ્યપ પ્રજાપતિની પત્નીઓ (સર્પોની માતા) કદ્રુ અને (ગરુડજીની માતા) વિનતા વચ્ચે ઉચ્ચૈ:શ્રવા (ઇન્દ્રના અશ્વ) ના પુચ્છના રંગ વિષે વિવાદ થયો. કદ્રુએ કહ્યું કે "તે શ્યામ છે" અને વિનતાએ કહ્યું કે "તે શ્વેત છે આવતી કાલે એની ખાતરી કરીશું અને જે ખોટી પડે તે દાસી બનીને રહે" એવી શરત લાગી. કદ્રુએ તેના પુત્રો સર્પોને કહ્યું કે "તમે શ્યામ રોમ બનીને અશ્વના પુચ્છે વીંટાઈ જાઓ. મારું કહ્યું નહિ માને તે જનમેજયના સર્પસત્રમાં બળીને ભસ્મ થઈ જશે" આમ જે સર્પોએ માતાની આજ્ઞા નહોતી માની તે સર્પો જનમેજયના આ સર્પસત્રમાં બળ્યા છે.
શ્રીસૂતજી બોલ્યા: હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! મહર્ષિબૃહસ્પતિજીની વાતનું સન્માન કરીને જન્મેજયે કહ્યું, "આપની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે" આમ તેણે સર્પસત્ર બન્ધ કરી દઈ બૃહસ્પતિજીની વિધિ પૂર્વક પૂજા કરી ॥28॥
હે ઋષિઓ! (જેનાથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શૃંગીને પણ ક્રોધ આવી ગયો, રાજાને શાપ થયો, તેનું મૃત્યું થયું, જનમેજયને પાછો ક્રોધ આવ્યો, સર્પો માર્યા ગયા) આ તે જ ભગવાન્ વિષ્ણુની મહામાયા છે. તે કલ્પનાતીત છે. તેથી જ ભગવાનના અંશરૂપ જીવો ક્રોધ વગેરે ગુણ વૃત્તિઓદ્વારા શરીરોમાં મોહિત થઈ જાય છે એક બીજાને દુ:ખ આપે છે અને પોતે પણ ભોગવે છે. ભગવાન્1 જ તેને નિવૃત્ત કરી શકે છે જીવો પોતાના પ્રયત્નોથી નહિ જ.2 ॥29॥
વિશેષ : 1. 'અબાધ્યયા' - 1. જેને નિવૃત્ત ન કરી શકાય તેવી માયાથી 2."અકારો વાસુદેવ: સ્યાત્" (એકાક્ષરકોશ) જેની નિવૃત્તિ ભગવાન્ વાસુદેવ(ની શરણાગતિ) થીજ થાય તેવી(માયા)થી. 'અ:'=વાસુદેવ. 2.આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધના બીજા ચરણમાં 1."અબાધ્યયા લક્ષણા યયા 2. મુહ્યત્યસ્યૈવાત્મભૂતા" એમ બેપાઠ છે.
(વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી એમની ભક્તિ કરવાથી જ માયાની નિવૃત્તિ થાય છે તેથી આપના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે) આ દમ્ભી છે, કપટી છે એ જાતની બુદ્ધિમાં વારંવાર જે દમ્ભ-કપટની સ્ફૂરણા થાય છે તે જ માયા છે. જ્યારે આત્મવાદી પુરુષો બ્રહ્મનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નિર્ભય રૂપથી પ્રકાશિત થતી નથી, પરન્તુ ડરની મારી, મોહ વગેરે ઉત્પન્ન કરવાનાં પોતાનાં કાર્ય નહિ કરતી જેમ-તેમ ગુજારો કરી લે છે. આ રૂપમાં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. માયાના આશ્રિત નાના (વિવિધ) પ્રકારના વિવાદ મતવાદ પણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નથી; વાદ-વિવાદની તો વાત જવા દો, લોક-પરલોકના વિષયોના સમ્બન્ધમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવાવાળું મન પણ શાન્ત થઈ જાય છે ॥30॥
જેને ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ નથી કે ઇન્દ્રિયોથી થતાં પુણ્યપાપરૂપ કર્મ નથી; જેમાં આ બનનેનું સુખ-દુ:ખ વગેરે ફલ નથી, સત્ત્વાદિ ગુણોથી રચાયેલો જીવ નથી કે જીવની ઉપાધિરૂપી અહંકાર નથી અને તેથી જ તે કોઈનાદ્વારા બાધિત થતા નથી કે કોઈના વિરોધી નથી અર્થાત્ જેમાં માયાનાં મોહ વગેરે કાર્યો છે જ નહિ. વિવેકી પુરુષ તેવા પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરી, પોતે અહંકાર વગેરે ઊર્મિઓનો ત્યાગ કરી દઈ તે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિરામ પામે. (આમ કરવાથી જ જીવમાં રહેલા મોહની નિવૃત્તિ થાય છે) ॥31॥

ભગવાન્ સિવાય બીજામાં જેમને પ્રેમ નથી અને તેથી જ વેદો જેના સ્વરૂપને "નેતિ-નેતિ" ભગવાન્નું સ્વરૂપ આવું નથી, આવું નથી એમ કહી વર્ણન કરે છે તે ભગવાન્ સિવાય તમામ વસ્તુઓ અને આસક્તિઓને છોડી દેવા ઇચ્છનારા ભગવદ્ ભક્તો આગળ જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે પરમ ઉત્કૃષ્ટ, વૈષ્ણવોને પ્રાપ્ત થતું વિષ્ણુના પદસ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે તથા તે મુમુક્ષુઓ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને અન્ત:કરણને વશ કરી, દેહ, ગેહ વગેરેમાં અહન્તા-મમતા તથા રાગ-દ્વૈષ વગેરેનો ત્યાગ કરી, હૃદયમાં ધ્યાનદ્વારા પરમ પદનું આલિંગન કરે છે નિરન્તર ધ્યાન કરતા રહે છે ॥32॥

વિષ્ણુ ભગવાન્નું આ જ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, આ જ આપનું પરમ પદ છે. જેમનાં અન્ત:કરણમાં શરીર પ્રત્યે અહમ્ભાવ નથી કે તેના સમ્બન્ધી ગૃહ વગેરે પદાર્થોમાં મમતા પણ નથી તેવા લોકોને તે પરમ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. (ખરેખર જગતની વસ્તુઓમાં હું પણુ અને મારાપણું રાખવું એ જ દુર્જનતા છે) ॥33॥

હે શૌનકજી! જેને આ પરમપદની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તે બીજાઓની કટુ (તીખી) વાણી સહન કરી લે અને તેના બદલામાં કોઈનું અપમાન ન કરે. આ ક્ષણભંગુર શરીરમાં અહન્તા-મમતા કરી કોઈપણ પ્રાણી સાથે ક્યારેય વેર ન કરે ॥34॥

(શાસ્ત્ર સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં પોતાના વિદ્યાગુરુ વ્યાસ ભગવાનને નમન કરે છે) ભગવાન્ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસજીનું જ્ઞાન અનન્ત છે. તેમનાં જ ચરણકમલોના ધ્યાનથી મેં આ શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણનું અધ્યયન કર્યું છે. હું હવે તેમને જ નમસ્કાર કરી આ પુરાણ સમાપ્ત કરું છું. (કૃષ્ણ પંચાત્મક છે. 1. નન્દનન્દન યશોદોત્સંગ લાલિત વ્રજવિહારી 2. કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ ભગવાન્ 3. અર્જુન 4.કૃષ્ણા=દ્રોપદી અને 5. તુરીય (તુર્ય) પ્રિયા શ્રીયમુનાજી ॥35॥

શૌનકજીએ પૂછ્યું : હે સૌમ્ય* સૂતજી! વેદ વ્યાસજીના શિષ્યો પૈલ વગેરે મહર્ષિ મહાત્માઓ તથા વેદોના આચાર્ય હતા. તેમણે વેદોનું વિભાજન કેટલી રીતે કર્યું તે આપ કૃપા કરીને અમને સંભળાવો ॥36॥

વિશેષ : સૌમ્ય-સોમ એટલે ચન્દ્ર. ચન્દ્રની જેમ જે મનનો સન્તાપ હરી લે તે સૌમ્ય.

સૂતજીએ કહ્યું : હે બ્રહ્મન્! જે વખતે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીએ પૂર્વસૃષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્પાદન કરવા ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું તે વખતે તેમના હૃદયરૂપી આકાશમાંથી કંઠ, તાલુ વગેરે સ્થાનોના સંઘર્ષથી રહિત એક અત્યન્ત વિલક્ષણ અનાહત નાદ પ્રગટ થયો. જ્યારે જીવ પોતાના કાન બંધ કરી દે છે ત્યારે તેને પણ તે અનાહત નાદનો અનુભવ થાય છે ॥37॥

મોટા-મોટા યોગીઓ તે જ અનાહત નાદની ઉપાસના કરે છે અને તેના પ્રભાવથી અન્ત:કરણના દ્રવ્ય (અધિભૂત), ક્રિયા (અધ્યાત્મ) અને કારક (અધિદૈવ) રૂપ મલનો નાશ કરી તે પરમ ગતિરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે જેમાં જન્મ-મરણરૂપ સંસારચક્ર નથી.* ॥38॥

વિશેષ : દ્રવ્ય=શરીર. ક્રિયા=પુણ્ય પાપરૂપ કર્મ. કારક=ઇન્દ્રિય ગણ.

તે ઘણ્ટનાદ જેવા અનાહત નાદમાંથી ‘અ’કાર, ‘ઉ’ કાર, અને ‘મ’ કારરૂપ ત્રણ માત્રાઓ વળો ‘ૐ’ કાર પ્રગટ થયો. યોગીઓ સિવાયના પુરુષો તેને જાણી શકતા નથી. ‘ૐ’ કાર

સ્વયં પણ અવ્યક્ત અને અનાદિ છે અને પરમાત્મસ્વરૂપ હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ પણ છે. જે પરમ વસ્તુને ભગવાન્, બ્રહ્મ કે પરમાત્માના નામથી કહેવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ 'ૐ' કારદ્વારા થાય છે ॥39॥

(તે પરમાત્મા કોણ છે તેવી જિજ્ઞાસા થતાં કહે છે કે) જે આ અવ્યક્ત ૐકારના નાદને સાંભળે છે તે જ પરમાત્મા છે. જીવોનું જ્ઞાન તો ઇન્દ્રિયોને અધીન છે. (એમ ન હોય તો અન્ધજનોને પણ રૂપ વગેરેનું જ્ઞાન થઈ જાય) જ્યારે પરમાત્મા તો શૂન્યદૃગ છે. (નેત્રો બંધ રાખીને પણ ભગવાન્ જોઈ શકે છે કર્ણો બંધ રાખીને પણ સાંભળી શકે છે વગેરે) કાન બંધ કરી દેવામાં આવ્યા હોય અથવા જીવ ઊંઘમાં હોય અને અવાજ થતાં જીવને જે જગાડી દે છે તે પરમાત્મા છે. ઊંઘમાં જીવને નાદની ઉપલબ્ધિ પરમાત્માદ્વારા જ થાય છે. તે જ ૐકાર પરમાત્માના હૃદયાકાશમાં પ્રગટ થઈ વેદરૂપ વાણીને પ્રગટ કરે છે ॥40॥

ૐકાર પોતાના આશ્રય પરમાત્મા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્ વાચક છે અને ૐકાર જ સમ્પૂર્ણ મન્ત્ર, ઉપનિષદ અને વેદોનું સનાતન બીજ છે ॥41॥

હે શૌનકજી! ૐકારના ત્રણ વર્ણ છે-'અ','ઉ' અને 'મ્' આ જ ત્રણેય વર્ણ સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણો; ઋક, યજુ: અને સામ આ ત્રણ નામો, ભૂ:, ભુવ:, સ્વ: આ ત્રણ અર્થો અને જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ આ ત્રણ વૃત્તિઓના રૂપમાં ત્રણ-ત્રણની સંખ્યાવાળા ભાવોને ધારણ કરે છે ॥42॥

ત્યાર પછી સર્વશક્તિમાન બ્રહ્માજીએ 'ૐ' કારમાંથી જ અન્ત:સ્થ (ય,ર,લ,વ), ઉષ્માક્ષર (શ,ષ,શ,હ) સ્વર (નઅથ થીસ્ત્રઔથ સુધી) સ્પર્શ વ્યજંન (નકથ થી નમથ સુધી) તથા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ વગેરે લક્ષણોયુક્ત અક્ષર-સામામ્નાય (વર્ણમાલા) ની રચના કરી ॥43॥

તે જ વર્ણમાલાદ્વારા તેમણે પોતાનાં ચાર મુખોથી હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા આ ચાર ઋત્વિજોનાં કર્મ બતાવવામાટે ૐકાર અને વ્યાહૃતિઓ (ભૂ:, ભુવ:, સ્વ:) સહિત ચાર વેદ પ્રગટ કર્યા અને પોતાના પુત્ર બ્રહ્મર્ષિ, મરીચિ વગેરેને વેદોના અધ્યયનમાં કુશળ જોઈ તેમને વેદોનું શિક્ષણ આપ્યું. તેઓ બધા જ્યારે ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં નિપુણ થઈ ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના પુત્રો કશ્યપ વગેરેને તેમનું અધ્યયન કરાવ્યું ॥44-45॥

ત્યાર પછી તે જ લોકોના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી શિષ્ય-પ્રશિષ્યોદ્વારા ચારેય યુગોમાં સમ્પ્રદાયના રૂપમાં વેદોની રક્ષા થતી રહી. દ્વાપરના અન્તમાં મહર્ષિઓએ તેમનું વિભાજન પણ કર્યુ ॥46॥

જ્યારે બ્રહ્મવેતા ઋષિઓએ જોયું કે સમયના પ્રભાવથી લોકોનું આયુષ્ય, શક્તિ અને બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે ત્યારે તેમણે પોતાના હૃદય પ્રદેશમાં બિરાજમાન પરમાત્માની પ્રેરણાથી વેદોના અનેક વિભાગ કરી દીધા ॥47॥

હે શૌનકજી! આ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં પણ બ્રહ્મા, શંકર વગેરે લોકપાલોની પ્રાર્થનાથી અખિલ વિશ્વના જીવનદાતા ભગવાને ધર્મની રક્ષામાટે મહર્ષિ પરાશરદ્વારા સત્યવતીના ગર્ભથી પોતાના અશાંશ કલા સ્વરૂપ1 વ્યાસજીના રૂપમાં અવતાર લીધો છે. હે પરમ

ભાગ્યવાન શૌનકજી! તેમણે જ આ અઠ્ઠાવીસમી ચતુર્યુગીના2 દ્વાપરયુગના સન્ધિ સમયે વેદના ચાર વિભાગ કર્યા છે ॥48-49॥

વિશેષ : 1. અંશાંશકલા=અંશ એટલે પ્રકૃતિ કે માયા; તેનો અંશ સત્ત્વગુણ; તેની કલા અથવા અંશ તે વ્યાસજી રૂપે પ્રગટ થયા.

2. ચતુર્યુગી=સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગોનો સમૂહ-ચોકડી. અત્યારે અઠ્ઠાવીસમી ચતુર્યુગીનો કલિયુગ ચાલી રહ્યો છે.

જેવી રીતે મણિઓના સમૂહમાંથી વિભિન્ન જાતિના મણિઓ અલગ-અલગ કરી દેવામાં આવે છે તેવી જ રીતે મહામતિ ભગવાન્ વ્યાસદેવે મન્ત્ર સમુદાયમાંથી ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકરણો પ્રમાણે મન્ત્રોનો સંગ્રહ કરી તેમાંથી ઋક, યજુ:, સામ અને અથર્વ ચાર સંહિતાઓ બનાવી અને પોતાના ચાર શિષ્યોને બોલાવી પ્રત્યેકને એક-એક સંહિતાનું શિક્ષણ આપ્યું ॥50-51॥

એમાં પ્રથમ ઋગ્વેદ સંહિતા પોતાના શિષ્ય પૈલને ભણાવી. એ સંહિતામાં ઋચાઓ ઘણી છે તેથી એનું બહ્વૃચ એવું બીજું નામ છે. પોતાના વૈશમ્પાયન નામના શિષ્યને નિગદ નામનો યર્જુવેદ ભણાવ્યો ॥52॥

છન્દમાં ગવાતી એવી છન્દોગ નામની સંહિતા જૈમિની નામના પોતાના શિષ્યને વ્યાસજીએ કહી સંભળાવી, અથર્વાંગિરસ નામની ચોથી સંહિતા સુમન્તુ નામના શિષ્યને વ્યાસજીએ આપી ॥53॥

(એમ વેદની ચાર સંહિતાઓની વાત કહીને હવે એ વેદના વિભાગ થયા એનો ઇતિહાસ કહે છે કે) જે ઋકસંહિતા વ્યાસજીએ પૈલ નામના શિષ્યને ભણાવી તે પૈલ મુનિએ એના બે વિભાગ કરી ઇન્દ્રિપ્રમિતિ અને બાષ્કલ નામના બે શિષ્યોને એ સંહિતા ભણાવી ॥54॥

હે ભાર્ગવ! એ બાષ્કલે પણ પોતાને મળેલી શાખાના ચાર ભાગ કર્યા અને એ ભાગો પોતાના બોધ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પરાશર અને અગ્નિમિત્ર નામના શિષ્યોને ભણાવ્યા ॥55॥

પરમ સંયમી ઇન્દ્રપ્રમિતિએ પોતાને મળેલી સંહિતા પોતાના વિદ્વાન પુત્ર માણ્ડૂકેયને આપી. એનો શિષ્ય દેવમિત્ર થયો. તેણે એ સંહિતા સૌભરી વગેરે ઋષિઓને ભણાવી ॥56॥

એ માણ્ડૂકેયનો પુત્ર શાકલ્ય થયો તેણે પિતા તરફથી પોતાને મળેલી સંહિતાના પાંચ ભાગ કર્યા અને એ વાત્સ્ય, મુદ્ગલ, શાલીય, ગોખલ્ય અને શિશિર નામના મુનિઓને ભણાવી ॥57॥

શાકલ્યનો એક બીજો શિષ્ય જાતૂકર્ણ્ય હતો. તેણે નિરુક્ત સાથે પોતાને મળેલી સંહિતાના ત્રણ ભાગ કર્યા અને તેના સમ્બન્ધી નિરુક્ત સાથે પોતાના શિષ્યો બલાક, પૈજ, વૈતાળ અને વિરજ નામના મુનિઓને ભણાવ્યા ॥58॥

બાષ્કલનો પુત્ર બાષ્કલિ થયો. તેણે બધી શાખાઓમાંથી એક વાલખિલ્ય નામની શાખા રચી અને એને બાલાયનિ, ભજ્ય અને કાસાર વગેરે ભણ્યા ॥59॥

આટલી બહ્વૃચ સંહિતા ઉપર કહેલા મુનિઓએ ધારણ કરી. આ વેદના વિસ્તારને સાંભળનાર મનુષ્ય સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે ॥60॥

(યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાની ઉત્પત્તિ કહે છે) હે શૌનકજી! વૈશમ્પાયનના કેટલાક શિષ્યોનું નામ ચરકાધ્વર્યુ1 હતું. તે લોકોએ પોતાના ગુરુદેવને લાગેલી બ્રહ્મહત્યાના 2 પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાટે એક વ્રતનું અનુષ્ઠાન કર્યું તેથી જ તેમનું નામ ચરકાધ્વર્યુ પડ્યું ॥61॥
વિશેષ : 1. 'ચરકાધ્વર્યુ' : 'અધ્વર્યુ' નામની શાખાનું અધ્યયન કર્યું માટે અધ્વર્યુ. "ચરક-ગુરોરનુષ્ઠેયં વ્રતં સ્વયં ચેરુસ્તસ્માચ્ચરકા અભવન્। ગુરુએ (આ) ચરવાનું વ્રત પોતે આચર્યું તેથી તેઓ ચરક કહેવાયા.
2. વૈશમ્પાયને લાગેલી બ્રહ્મહત્યા એક વખતે ગંગાનદીને તીરે ઋષિઓની સભામાં તેમણે ઠરાવ કર્યો કે આજે મહામેરુ પર્વતની તળેટીમાં બધા ઋષિઓએ સત્સંગમાટે ચોક્કસ આવવું અને જે ન આવે તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ. સાત રાત સત્સંગ ચાલશે. અનિવાર્ય સંયોગવશાત્ વૈશમ્પાયન તેમાં જઈ શક્યા નહિ. બનવા કાળ તે એવું બન્યું કે વૈશમ્પાયનનો પગ અજાણતાં તેના ભાણેજને અડી ગયો. ભાણેજ તત્કાલ મરી ગયો. મામા વૈશમ્પાયનને અત્યન્ત ક્લેશ થયો (વિષ્ણુપુરાણ)
વૈશમ્પાયનના એક શિષ્ય યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ પણ હતા. તેમણે પોતાના ગુરુદેવને કહ્યું, "અહો ભગવન્! આ ચરકાધ્વર્યુ બ્રાહ્મણ તો બહુ જ અલ્પ શક્તિવાળા છે. એમના વ્રતપાલનથી શું લાભ થવાનો છે? હું આપના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે ઘણી જ કઠોર તપશ્ચર્યા કરીશ" ॥62॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિની આ વાત સાંભળી વૈશમ્પાયન મુનિને ક્રોધ આવી ગયો. તેમણે કહ્યું, "બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર તારા જેવા શિષ્યની મારે કોઈ જરૂર નથી. અત્યાર સુધીમાં મારી પાસેથી ભણેલ વિદ્યાને છોડીને તું જલદી અહીંથી ચાલ્યો જા" ॥63॥
દેવરાતના પુત્ર યાજ્ઞવલ્ક્યજીએ ગુરુજીની આજ્ઞા મળતાં જ ભણાવેલ યજુર્વેદનું વમન કરી દીધું અને તે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. જ્યારે મુનિઓએ જોયું કે જ્યારે મુનિઓએ જોયું કે યાજ્ઞવલ્ક્યે તો યર્જુર્વેદનું વમન કરી દીધું ત્યારે તેમના મનમાં તેને કોઈપણ રીતે ગ્રહણ કરી લેવાની લાલચ થઈ આવી. પરન્તુ બ્રાહ્મણ થઈને ઓકી કાઢેલા મન્ત્રો ગ્રહણ કરવા અનુચિત છે એમ વિચારી તેઓ તેતર બની ગયા અને તે સંહિતાને અનાજના દાણાને ચણે તેમ ચણી ગયા. તેથી જ યજુર્વેદની તે પરમ રમણીય શાખા 'તૈત્તિરીય' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ (તિત્તિરિ=તેતર) ॥64-65॥
હે શૌનકજી! હવે યાજ્ઞવલ્ક્યે વિચાર કર્યો કે હું હવે એવી શ્રુતિઓ પ્રાપ્ત કરું કે જે મારા ગુરુની પાસે પણ ન હોય. તેમાટે તે સૂર્ય ભગવાનનું ઉપસ્થાન કરવા લાગ્યા ॥66॥
"યાજ્ઞવલ્ક્ય આ પ્રમાણે ઉપસ્થાન કરે છે" - (પહેલાં ગાયત્રીના પ્રથમ પાદનો અર્થ કહે છે કે) હું 'ૐ' કાર સ્વરૂપ ભગવાન્ સૂર્યને નમસ્કાર કરું છું. બ્રહ્માજીથી લઈને તૃણપર્યન્ત જેટલાં જરાયુજ (ઓરથી વીંટાયેલ અવસ્થામાં જન્મતાં), અંડજ (ઇંડામાંથી જન્મતાં), સ્વેદજ (પસીનાથી થતાં) અને ઉદ્ભિજ્જ (વનસ્પતિ) (અથવા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, વનસ્પતિ) ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે તે બધાંના હૃદયમાં અને બહાર આકાશની જેમ સમાન રીતે વ્યાપ્ત

રહીને પણ આપ ઉપાધિના ધર્મોથી અલિપ્ત રહેનારા અદ્વિતીય ભગવાન્જ છો. આપજ ક્ષણ, લવ, નિમેષ આદિ અવયવોથી સંઘઠિત સંવત્સરોદ્વારા અને જલના આકર્ષણ વિતરણ-આદાન-પ્રદાનદ્વારા સમસ્ત લોકોની જીવનયાત્રા ચલાવો છો ॥67॥

(ગાયત્રીના બીજા પાદનો અર્થ કહે છે કે) હે પ્રભો! આપ સમસ્ત દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. જે લોકો પ્રતિદિન ત્રણેય સમય વેદવિધિપૂર્વક આપની ઉપાસના કરે છે તેમનાં તમામ પાપ અને દુ:ખોનાં બીજોને આપ ભસ્મ કરી દો છો. હે સૂર્યદેવ! આપ સમસ્ત સૃષ્ટિના મૂલ કારણ એવં સમસ્ત ઐશ્વર્યોના સ્વામી છો. તેથી અમે આપના આ તેજોમય મંડલનું પૂરી એકાગ્રતાપૂર્વક ધ્યાન ધરીએ છીએ ॥68॥

(હવે ગાયત્રીના ત્રીજા પાદના અર્થનું અનુસન્ધાન કરી સ્તુતિ કરે છે કે) આપ બધાના આત્મા અને અન્તર્યામી છો. જગતમાં જેટલાં ચરાચર પ્રાણીઓ છે તે બધાં આપનાં જ આશ્રિત છે. આપ જ તેમના અચેતન મન, ઇન્દ્રિય અને પ્રાણોના પ્રેરક છો ॥69॥

(ગાયત્રીના તૃતીય પાદમાં પણ સૂર્યમંડલની શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ કરે છે કે) આ લોક પ્રતિદિન અન્ધકારરૂપ અજગરના મોમાં પડી અચેત અને મડદાં જેવો થઈ જાય છે. આપ પરમ કરુણા સ્વરૂપ છો તેથી કૃપા કરીને આપની દૃષ્ટિમાત્રથી જ તેને સચેત કરી દો છો અને પરમ કલ્યાણનાં સાધન ત્રણે સન્ધ્યામાં લગાડી આત્માભિમુખ-પરમાત્માની ઉપાસના (ભક્તિ) કરવામાં પ્રવૃત્ત કરો છો. જેવી રીતે રાજા દુષ્ટોને ભયભીત કરતો પોતાના રાજ્યમાં ફરે છે તેવી જ રીતે આપ ચોર, જાર વગેરે દુષ્ટોને ભયભીત કરતા વિચરતા રહો છો ॥70॥

ચારે દિશાઓમાં બધા દિક્પાલ ઠેક-ઠેકાણે કમલની કળી જેવી પોતાની અંજલિઓથી આપને ઉપહાર સમર્પિત કરે છે ॥71॥

હે ભગવન્! આપનાં બનને ચરણકમલોને ત્રણેય લોકના ગુરુસમાન મહાનુભાવો વન્દન કરે છે. મેં આપના યુગલ ચરણ કમલોનું શરણ એટલામાટે લીધું છે કે મને એવા યજુર્વેદની પ્રાપ્તિ થાય કે જે કદી ન ભુલાય અને આજ સુધી કોઈને ન મળ્યો હોય ॥72॥

સૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ ભગવાન્ *સૂર્યની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ અશ્વનું રૂપ ધારણ કરી તેની સામે પ્રગટ થયા અને અત્યાર સુધી કોઈને પ્રાપ્ત ન થયેલા યજુર્વેદના મન્ત્રોનો ઉપદેશ તેને કર્યો ॥73॥

વિશેષ : ‘રવિ’ ને સ્થાને ‘હરિ:’ પણ પાઠાન્તર છે. ‘હરિ’= ઉપાસકોના તમામ તાપસન્તાપ દૂર કરનાર.

ત્યાર પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ યજુર્વેદના *અસંખ્ય મન્ત્રોથી તેની પંદર શાખાઓની રચના કરી. તે જ નવાજસનેયથ શાખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કણ્વ, માધ્યન્દિન વગેરે ઋષિઓએ તેમનું અધ્યયન કર્યું ॥74॥

વિશેષ : "શતૈર્વિભુ:" "સ તૈ: પ્રભુ:" "સ તૈર્વિભુ:" આ ત્રણ પાઠ છે.

એ વાત તો હું પહેલાં જ કહી ગયો છું કે મહર્ષિ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને જૈમિનિ મુનિને સામસંહિતાનું અધ્યયન કરાવ્યું. તેના પુત્ર સુમન્તુ મુનિ અને પૌત્ર સુન્વાન હતા. જૈમિનિ

મુનિએ પુત્ર અને પૌત્રને એક-એક સંહિતા ભણાવી ॥75॥
જૈમિનિ મુનિના એક શિષ્યનું નામ સુકર્મા હતું. તે એક મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષ હતો. જેવી રીતે એક વૃક્ષમાં ઘણી શાખાઓ હોય છે તેવી જ રીતે સુકર્માએ સામવેદની એક હજાર સંહિતાઓ બનાવી દીધી ॥76॥
સુકર્માના કોસલદેશના વાસી શિષ્ય હિરણ્યનાભ, પૌષ્યઞ્જિ અને બ્રહ્મવેતા ઓમાં શ્રેષ્ઠ આવન્ત્ય તે શાખાઓ ભણ્યા ॥77॥
પૌષ્યઞ્જિ અને આવન્ત્ય ના પાંચસો શિષ્યો હતા. તેઓ ઉત્તરદિશાના નિવાસી હોવાથી ઔદીચ્ય સામવેદી કહેવાતા હતા. તેમને જ પ્રાચ્ય સામવેદી પણ કહે છે. તેમણે એક-એક સંહિતાનું અધ્યયન કર્યું ॥78॥
પૌષ્યઞ્જિના બીજા પણ શિષ્યો હતા લૌગાક્ષિ, માંગલિ, કુલ્ય, કુસીદ અને કુક્ષિ. આમાંના દરેકે સો-સો સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યું ॥79॥
કૃતો હિરણ્યનાભસ્ય ચતુર્વિંશતિસંહિતા: ॥
શિષ્ય ઊચે સ્વશિષ્યેભ્ય: શેષા આવન્ત્ય આત્મવાન્ ॥80॥
હિરણ્યનાભનો શિષ્ય કૃત હતો. તેણે પોતાના શિષ્યોને ચોવીસ સંહિતાઓનું અધ્યયન કરાવ્યું. બાકીની સંહિતાઓનું અધ્યયન પરમ સંયમી આવન્ત્યે પોતાના શિષ્યોને કરાવ્યું. આ પ્રમાણે સામવેદનો વિસ્તાર થયો ॥80॥
ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કંધમાં (ત્રીજા ભગવદાશ્રય પ્રકરણનો બીજો તથા ચાલુ) "પરીક્ષિતની પરમગતિ, જનમેજયનો સર્પસત્ર અને વેદોનો શાખાભેદ" નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 7 અથર્વવેદની શાખાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ

વિશેષ : આ સાતમા અધ્યાયમાં અથર્વવેદનો વિસ્તાર તથા પુરાણના વિભાગ એના લક્ષણ તેમજ શ્રીભાગવત સાંભળવાનું ફળ કહેવામાં આવે છે.

અથર્વવિત્ સુમન્તુશ્ચ શિષ્યમધ્યાપયત્ સ્વકામ્ ॥
સંહિતાં સોડપિ પથ્યાય વેદદર્શાય ચોક્તવાન્ ॥1॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! અથર્વવેદના જ્ઞાતા સુમન્તુ મુનિએ પોતાની સંહિતા પોતાના પ્રિય શિષ્ય કબન્ધને ભણાવી. કબન્ધે તેના બે ભાગ કરી પથ્ય અને વેદદર્શ ને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું ॥1॥

વેદદર્શે પોતાની સંહિતાના ચાર ભાગ કરીને પોતાના ચાર શિષ્યો શૌક્લાયનિ, બ્રહ્મબલિ, મોદોષ અને પિપ્પલાયનિ ને ભણાવ્યા. પથ્યે પોતાની સંહિતાના ત્રણ ભાગ કરીને પોતાના ત્રણ શિષ્યો કુમુદ, શુનક અને જાજલિ ને ભણાવ્યા ॥2॥

અંગિરાયોગમાં જન્મેલા શુનકે "બ્રભુ અને સૈન્ધવાયન" નામના બે શિષ્યોને પોતાની સંહિતાના બે ભાગ કરીને ભણાવ્યા ॥3॥

અથર્વવેદના આચાર્યોમાં આ સિવાય સૈન્ધવાયનાદિના શિષ્ય સાવર્ણ્ય વગેરે તથા નક્ષત્રકલ્પ, શાન્તિ, કશ્યપ, આંગિરસ વગેરે અનેક બીજા વિદ્વાનો પણ થયા. હવે હું તમને પૌરાણિકો વિશે સંભળાવું છું ॥4॥

હે શૌનકજી! પુરાણોના છ આચાર્ય પ્રસિદ્ધ છે ત્રય્યારુણિ, કશ્યપ, સાવર્ણિ, અકૃતવ્રણ, વૈશમ્પાયન અને હારીત ॥5॥

ભગવાન્ વ્યાસજીના શિષ્ય અને મારા પિતા રોમહર્ષણ પાસેથી તેઓ એક-એક પુરાણ સંહિતા ભણ્યા હતા. મેં આ છયે આચાર્યો પાસેથી બધી સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું ॥6॥

આ છ સંહિતાઓ ઉપરાન્ત બીજી પણ ચાર મૂલ સંહિતાઓ હતી. તેમનું પણ મે કશ્યપ, સાવર્ણિ, પરશુરામજીના શિષ્ય અકૃતવ્રણ અને એ બધાની સાથે વ્યાસજીના શિષ્ય શ્રીરોમહર્ષણજી (મારા પિતા) ની પાસે અધ્યયન કર્યું હતું ॥7॥

હે શૌનકજી! મહર્ષિઓએ વેદ અને શાસ્ત્ર અનુસાર પુરાણોનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે. હવે તમે સ્વસ્થ થઈ સાવધાનતાથી તેમનું વર્ણન સાંભળો ॥8॥

પુરાણોના પારદર્શી વિદ્વાનો પુરાણોનાં દસ લક્ષણ બતાવે છે વિશ્વસર્ગ, વિસર્ગ, વૃત્તિ (સ્થાન), રક્ષા (પોષણ), અન્તર (મન્વન્તર), વંશ અને વંશાનુચરિત (ઈશાનુકથા), સંસ્થા (નિરોધ અથવા મુક્તિ), હેતુ (ઊતિ) અને અપાશ્રય (આશ્રય) કોઈ-કોઈ આચાર્ય પુરાણોનાં પાંચ જ લક્ષણ માને છે. બનનેનાં દૃષ્ટિબિન્દુ બરાબર છે કારણ કે મહાપુરાણોમાં દસ લક્ષણ અને નાનાં પુરાણો (ઉપપુરાણો) માં પાંચ લક્ષણ હોય છે. વિસ્તાર કરીને દસ અને સંક્ષેપ કરીને પાંચ લક્ષણ બતાવે છે ॥9-10॥

(હવે તેનાં લક્ષણો સાંભળો). ભગવાનની દૃષ્ટિથી પ્રકૃતિના ગુણ ક્ષુબ્ધ થતાં મહતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. મહત્તત્વમાંથી તામસ, રાજસ અને વૈકારિક (સાત્ત્વિક) અહંકાર બને છે. ત્રિવિધ અહંકારથી જ પંચતન્માત્રા, ઇન્દ્રિય અને વિષયો ની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઉત્પત્તિક્રમને સર્ગલીલા કહે છે. (સાત્ત્વિક અહંકારથી દેવો, રાજસથી ઇન્દ્રિયો અને તામસ અહંકારથી પૃથ્વી વગેરે પંચમહાભૂતો તથા શબ્દાદિ વિષયોનો ઉદ્ભવ થાય છે) ॥11॥
ભગવાનના અનુગ્રહવડે એ મહદાદિ ભેગાં થાય છે અને પૂર્વ કર્મની વાસનાવડે એમાં સૃષ્ટિ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થતાં બીજાંકુર ન્યાયથી ઉત્પત્તિ થાય છે એ લીલાનું નામ 'વિસર્ગ' છે ॥12॥
હાલતાં-ચાલતાં પ્રાણીઓની આજીવિકા (દેહનિર્વાહનું સાધન) સાધારણ રીતે જડ પદાર્થો જેવાં કે અનાજ, વનસ્પતિ વગેરે છે. (શ્લોકમાં ચકાર છે તેથી હાલતાં-ચાલતાં પાડા, બકરાં વગેરે પણ દેહનિર્વાહનાં સાધન ગણાય છે તે 'વૃત્તિ' શબ્દથી કહેવાય છે. એ વૃત્તિ માણસોને કામથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ વેદના વિધિથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે) એ ભગવાનની 'સ્થાન લીલા' ગણાય છે ॥13॥
ભગવાન્ યુગે-યુગે પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, ઋષિ, દેવતા વગેરેના રૂપમાં અવતાર ગ્રહણ કરી અનેક લીલાઓ કરે છે. આ જ અવતારોમાં આપ વેદધર્મનાં વિરોધીઓનો સંહાર પણ કરે છે આપની આ અવતાર લીલા વિશ્વની રક્ષામાટે જ હોય છે તેથી જ તેને 'રક્ષા' (પોષણ લીલા) કહે છે ॥14॥
મનુ, દેવતા, મનુપુત્ર, ઇન્દ્ર, સપ્તર્ષિ અને ભગવાનના અંશાવતારો આ જ છ બાબતોના વિશેષતા યુક્ત સમયને 'મન્વન્તર' કહે છે ॥15॥
બ્રહ્માજીથી જેટલા શુદ્ધ રાજાઓની સૃષ્ટિ થઈ છે તેમની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સમયની સન્તાન પરમ્પરાને 'વંશ' કહે છે. તે રાજાઓ તથા તેમના વંશધરો જેમકે પ્રિયવ્રત, ધ્રુવ, પૃથુ વગેરેનાં ચરિત્રો 'વંશાનુચરિત' ('ઈશાનુકથા' નામની ભગવદ્ લીલા) કહેવાય છે ॥16॥
આ વિશ્વ બ્રહ્માંડનો સ્વભાવથી જ પ્રલય થઈ જાય છે. તેના ચાર ભેદ છે નૈમિત્તિક, પ્રાકૃત્તિક, નિત્ય અને આત્યન્તિક, તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાનોએ આને જ 'સંસ્થા' (નિરોધ અથવા મુક્તિ) નામ આપ્યું છે ॥17॥
અવિદ્યાથી કર્મ કરનાર જીવ જ આ સૃષ્ટિનું કારણ છે એને કેટલાક અનુશયી અને કેટલાક અવ્યાકૃત નામથી પણ કહે છે. એમાં અનુશય શબ્દનો અર્થ થાય છે "તે કર્મ જેનું ફલ ભોગવાયું નથી" એવા કર્મવાળા જીવ 'અનુશયી' કહેવાય છે. આ જીવસૃષ્ટિની પૂર્વે નામ, રૂપ અને આકૃતિ રહિત હતો. તેથી એને 'અવ્યાકૃત' પણ કહે છે. આ રીતે 'ઊતિ લીલા' કહેવામાં આવી છે ॥18॥
અવિદ્યાથી જીવોમાં કલ્પી લીધેલી (પણ ખરેખર તો બુદ્ધિની) જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં જેનો અનુસ્યૂત સમ્બન્ધ છે છતાં એ અવસ્થાના અભાવમાં પણ જે છે.

અવસ્થાના અભાવમાં તેનો અભાવ નથી પણ ભગવાનના વ્યતિરેકમાં અવસ્થાનો અભાવ છે એ બ્રહ્મ સર્વના આશ્રયરૂપ છે. એ બ્રહ્મ 'અપાશ્રય' છે ॥19॥
(એ અન્વય વ્યતિરેકને દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે). નામ અને રૂપવાળા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં કારણરૂપે સન્માત્ર દ્રવ્ય છે અને એનાથી જુદા પણ મહદાદિ પદાર્થો છે. એમ ગર્ભાધાનથી લઈને મરણ પર્યન્તની દેહની અવસ્થામાં એ અવસ્થાના સાક્ષી તરીકે અન્તર્યામી પણે રહે છે. એ દેહના નાશ પછી પણ જે રહે છે તે બ્રહ્મ જ આશ્રય છે. તેને બીજા કોઈનો આશ્રય લેવો પડતો નથી તેથી તેને 'અપાશ્રય' શબ્દથી મૂળમાં કહેવામાં આવ્યો છે ॥20॥
(એમ પુરાણનાં દસ લક્ષણ બતાવ્યાં તેનું પ્રયોજન બતાવે છે કે) જ્યારે આ ભગવાનની સર્ગાદિ દસ લીલાના શ્રવણથી ભક્તિયોગ થાય અને ભક્તિવડે ચિત્ત વિષયાશક્તિથી વિરામ પામે અને એ પરમાત્માને જાણે ત્યારે એ જાગ્રદાદિ ત્રણ વૃત્તિને છોડે ત્યારે એ સંસારરૂપ ચેષ્ટાથી મુક્ત થાય છે ॥21॥
એવાં લક્ષણોથી ઓળખાતાં પુરાણો અઢાર છે એમ મુનિઓ કહે છે. એમાં મહાપુરાણ અને અલ્પપુરાણ એમ બે ભેદ છે એમ પણ એ મુનિઓજ કહે છે ॥22॥
(એને અહીં નામથી ગણાવે છે). બ્રહ્મપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, ગરુડપુરાણ, નારદપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, સ્કન્ધદપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત- પુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ, વામનપુરાણ, વરાહપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, કૂર્મપુરાણ અને બ્રહ્માંડપુરાણ એમ અઢાર પુરાણો છે ॥23-24॥
બ્રહ્મન્નિદં સમાખ્યાતં શાખાપ્રણયનં મુને: ॥
શિષ્ય-શિષ્ય પ્રશિષ્યાણાં બ્રહ્મતેજોવિવર્ધનમ્ ॥25॥
હે શૌનકજી! વ્યાસજીની શિષ્ય પરમ્પરાએ જે રીતે વેદસંહિતા અને પુરાણસંહિતાઓનાં અધ્યયન, અધ્યાપન, વિભાજન વગેરે કર્યા તે મેં તમને કહી દીધું. આ પ્રસંગ વક્તા, શ્રોતા અને પાઠક ના બ્રહ્મતેજની વૃદ્ધિ કરે છે ॥25॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કંધમાં (ત્રીજા ભગવદ્ આશ્રય પ્રકરણનો ત્રીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) "અથર્વવેદની શાખાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ' નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ 4-શબ્દાશ્રય

અધ્યાય 8 માર્કંડેયજીની તપસ્યા તથા વરદાન ની પ્રાપ્તિ

પ્રકરણ 4-શબ્દાશ્રય

વિશેષ : આ આઠમા અધ્યાયમાં માર્કંડેયની તપશ્ચર્યા, મોહક કામાદિ દોષોથી માર્કંડેયનું અલિપ્ત રહેવું તથા એમણે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ વગેરે કથા કહેવામાં આવે છે.

સૂત જીવ ચિરં સાધો વદનો વદતાં વર ॥
તમસ્યપારે ભ્રમતાં નૃણાં ત્વં પારદર્શન: ॥1॥

(આગળના અધ્યાયમાં પુરાણોની ગણના કરી તેમાં માર્કંડેય પુરાણનો નિર્દેશ સાંભળી માર્કંડેય ઋષિનું ચરિત્ર પૂછે છે)

શૌનકજીએ કહ્યું : હે સન્તશિરોમણિ સૂતજી! આપ આયુષ્યમાન હો. ખરેખર આપ વક્તાઓના શિરોમણિ છો. જે લોકો સંસારના અપાર અન્ધકારરૂપ સમુદ્રમાં અટવાઈ પડ્યા છે તેમને આપ તેમાંથી તરવાનો માર્ગ બતાવી પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવો છો. આપ કૃપા કરી અમારા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો ॥1॥

લોકો કહે છે કે મૃકંડ ઋષિના પુત્ર માર્કંડેય ઋષિ દીર્ઘ જીવી છે અને જે સમયે આખા જગતનો પ્રલય થઈ ગયો હતો તે વખતે પણ તે બચી ગયા ॥2॥

પરન્તુ હે સૂતજી! તે તો આ જ કલ્પમાં અને અમારા (ભૃગુના) જ કુલમાં જન્મેલા એક શ્રેષ્ઠ ભૃગુવંશી છે અને અમને ખબર છે ત્યાં સુધી આ કલ્પમાં અત્યાર સુધી કોઈ પ્રલય થયો જ નથી ॥3॥

વળી લોકો કહે છે જલમય જગત્ થયું ત્યારે સમુદ્રમાં ફરતાં એમણે એક વડનું વૃક્ષ અને એના પત્રમાં એક અદ્ભુત બાળકને શયન કરતું જોયું હતું. એ વાત પણ પ્રલય વગર કેમ સમ્ભવે? ॥4॥

હે સૂતજી! એ મોટો સન્દેહ અમને છે. હે મહાયોગિન્!એ વાત સાંભળવાની ઉત્કંઠા પણ છે, વળી આપ પુરાણને જાણનારમાં મુખ્ય છો તો આપ અમારા એ સંશયને દૂર કરો ॥5॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે મહર્ષે! લોકોના ભ્રમને દૂર કરનાર તમારો આ પ્રશ્ન બહુ જ સુન્દર છે, જે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કલિના દોષને દૂર કરનાર નારાયણની કથાનું ગાન થાય છે ॥6॥

(માર્કંડેય મુનિએ તપશ્ચર્યા કરી ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા ત્યારે એમણે ભગવાનની માયા જોવાની ઇચ્છાથી એ જ વરદાન માગ્યું અને ભગવાનની માયાવડે સાત કલ્પ જોયા. એ કલ્પો ભગવાને પોતાની માયાવડે માર્કંડેયને જ બતાવ્યા એટલે બીજા કોઈએ એ કલ્પો જોયા નહિ એ શૌનકની શંકામાં ઉત્તરરૂપે કહેવામાટે માર્કંડેય મુનિનું ચરિત્ર જ આ અધ્યાયની શરૂઆતથી સમાપ્તિ સુધી કહે છે. પ્રથમ એમની યોગ્યતા કહે છે) મૃકંડ ઋષિએ

પોતાના પુત્ર માર્કંડેયના બધા સંસ્કાર યથાસમય કર્યા. માર્કંડેયજી વિધિપૂર્વક વેદોનું અધ્યયન કરી તપ અને સ્વાધ્યાયથી સમ્પન્ન થઈ ગયા ॥7॥

તેમણે આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ધારણ કર્યુ અને શાન્ત ભાવથી રહેતા હતા. મસ્તક પર જટા વધારી વૃક્ષોની છાલનાં જ વસ્ત્રો તેઓ ધારણ કરતા હતા અને એક હાથમાં કમંડલુ તથા બીજા હાથમાં દંડ રાખતા. તેમના શરીર પર યજ્ઞોપવીત અને મેખલા શોભાયમાન રહેતાં ॥8॥

કાળા મૃગનું ચર્મ, રુદ્રાક્ષની માળા અને કુશ આ જ એમની પૂંજી હતી. આ બધું તેમણે પોતાનું આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત નભાવવા જ ગ્રહણ કર્યુ હતું. તેઓ સવારે અને સાંજે અગ્નિહોત્ર, સૂર્યોપસ્થાન, ગુરુવન્દના, બ્રાહ્મણસત્કાર, માનસીપૂજા અને "હું પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ છું" આ પ્રકારની ભાવના વગેરેદ્વારા ભગવાનની આરાધના કરતા, સવાર-સાંજ ભિક્ષા લાવી ગુરુદેવનાં ચરણોમાં નિવેદન કરી દેતા અને મૌન થઈ જતા, ગુરુજીની આજ્ઞા થાય તો એક વાર ભોજન કરતા, નહિ તો ઉપવાસ કરતા ॥9-10॥

માર્કંડેયજીએ આ પ્રમાણે તપસ્યા અને સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહી કરોડો વરસો સુધી ભગવાનની આરાધના કરી અને આ રીતે મોટા-મોટા યોગીઓ માટે પણ કઠિન એવો મૃત્યુ ઉપરનો વિજય તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો ॥11॥

માર્કંડેયજીનો મૃત્યુઉપરનો વિજય જોઈ બ્રહ્માજી, ભૃગુ, શંકર, દક્ષપ્રજાપતિ, બ્રહ્માજીના પુત્રો સનક વગેરે તથા મનુષ્ય, દેવતા, પિતર અને બીજાં બધાં પ્રાણીઓને અત્યન્ત આશ્ચર્યથયું ॥12॥

આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી અને યોગી માર્કંડેયજી આ પ્રકારે તપસ્યા, સ્વાધ્યાય અને સંયમ વગેરે દ્વારા (અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને આસક્તિ એ પાંચેય) ક્લેશો મિટાવી દઈ શુદ્ધ અન્ત:કરણથી ઇન્દ્રિયાતીત પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા ॥13॥

યોગી માર્કંડેયજીએ ચિત્તને એકાગ્ર કરી પરમાત્મામાં જોડી દીધું. આ મહાયોગ દ્વારા સાધન કરતાં છ મન્વન્તર જેટલો લાંબો સમય પસાર થઈ ગયો ॥14॥

હે બ્રહ્મન્! આ સાતમા મન્વન્તરમાં ઇન્દ્રને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તે તેમની તપસ્યાથી શંક્તિ અને ભયભીત થઈ ગયા કે તે પોતાનું સ્થાન લઈ લેશે તેથી તેણે તેમની તપસ્યામાં વિઘ્ન નાખવાનું શરૂ કર્યું ॥15॥

હે શૌનકજી! માર્કંડેયજીની તપસ્યામાં વિઘ્ન નાખવામાટે ઇન્દ્રે તેમના આશ્રમે ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, કામ, વસન્ત, મલયાનિલ અને રજોગુણ ના અતિ પ્રિય પુત્રો લોભ અને મદ ને મોકલ્યા. (આ બધાં મૂર્તિમાન સ્વરૂપે ત્યાં ગયાં હતાં) ॥16॥

હે ભગવન્! તે બધાં ઇન્દ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમના આશ્રમે ગયાં. માર્કંડેયજીનો આશ્રમ હિમાલયની ઉત્તરમાં પુષ્પ ભદ્રા નદીના તટ પર ચિત્રા નામની શિલા પાસે છે ॥17॥

હે શૌનકજી! માર્કંડેયજીનો આશ્રમ અત્યન્ત પવિત્ર છે. ચારે તરફ લીલાંછમ પવિત્ર વૃક્ષોની પંક્તિઓ છે અને તેમની ઉપર પવિત્ર લતાઓ લહરાઈ રહી છે. વૃક્ષોનાં ઝુંડમાં પુણ્યાત્મા

ઋષિગણ નિવાસ કરે છે અને અત્યન્ત પવિત્ર અને નિર્મલ જલથી ભરેલાં જળાશય બધી ઋતુઓમાં એક રસ રહે છે ॥18॥
ક્યાંક મતવાલા ભમરા પોતાના સંગીતમય ગુઞ્જારવથી લોકોના મનનું આકર્ષણ કરતા રહે છે તો ક્યાંક વળી મતવાલી કોકિલાઓ પંચમ સ્વરમાં કુહૂ-કુહૂનું કૂજન કરતી રહે છે. ક્યાંક મતવાલા મોર કળા કરી કલાપૂર્ણ નૃત્ય કરતા રહે છે તો ક્યાંક વળી બીજા મસ્ત પંખીઓનું ઝુંડ ખેલતું રહે છે ॥19॥
માર્કંડેય મુનિના આવા પવિત્ર આશ્રમમાં ઇન્દ્રે મોકલેલ વાયુએ પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેણે પહેલાં શીતળ ઝરણોની નાની-નાની ફર-ફર (સીકર) નો સંગ્રહ કર્યો. ત્યાર પછી સુગન્ધી પુષ્પોને આલિંગન કર્યું અને પછી કામ ભાવને ઉત્તેજિત કરવા ધીમે-ધીમે વાવા લાગ્યો ॥20॥
કામદેવના પ્રિય મિત્ર વસન્તે પણ પોતાની માયા ફેલાવી. સન્ધ્યાનો સમય હતો. ચન્દ્રમા ઉદિત થઈ પોતાનાં મનોહર કિરણો ફેલાવી રહ્યો હતો. હજારો ડાળીઓવાળાં વૃક્ષો લતાઓનું આલિંગન પ્રાપ્ત કરી ધરતી સુધી ઝૂકી રહ્યાં હતાં. નવી-નવી કૂંપળો, ફલો અને ફૂલો ના ગુચ્છાઓ અલગજ શોભી રહ્યાહતા ॥21॥
વસન્તનું સામ્રાજ્ય જોઈ કામદેવે પણ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેની સાથે ગાવા-બજાવવાવાળા ગન્ધર્વોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ ચાલી રહ્યાં હતાં. ચારે તરફ સ્વર્ગની કેટલીક અપ્સરાઓ ચાલી રહી હતી અને એકલો કામદેવજ બધાંનો નાયક હતો. તેના હાથમાં પુષ્પોનું ધનુષ હતું અને તેના ઉપર સમ્મોહન વગેરે બાણ ચડાવેલ હતાં ॥22॥
તે વખતે માર્કંડેય મુનિ અગ્નિહોત્ર કરી ભગવાનની ઉપાસના કરી રહ્યા હતા. તેમનાં નેત્રો બંધ હતાં. તે એટલા તેજસ્વી હતા કે જાણે અગ્નિદેવ જ મૂર્તિમાન થઈ બેઠા હોય! તેમને જોઈને જ એમ થઈ જતું હતું કે તેમને પરાજિત કરવા બહુ જ કઠિન છે. ઇન્દ્રના આજ્ઞાકારી સેવકોએ માર્કંડેયને આ અવસ્થામાં જોયા ॥23॥
હવે તો અપ્સરાઓ તેમની સામે નાચવા લાગી. કેટલાક ગન્ધર્વો મધુર ગાન કરવા લાગ્યા તો કેટલાક મૃદંગ, વીણા, ઢોલ વગેરે વાજિન્ત્રો અનોખા બાજમાં અને મનોહર સ્વર તથા શૈલી માં બજાવવા લાગ્યા ॥24॥
હે શૌનકજી! હવે તો કામદેવે પોતાના પુષ્પનિર્મિત ધનુષ ઉપર પંચમુખ બાણ ચડાવ્યું. તેના બાણનાં પાંચ મુખ છે શોષણ, સમ્મોહન, સન્દીપન, તાપન અને ઉનમાદન. જે વખતે બાણ છોડવાનું હતું તે જ વખતે ઇન્દ્રના સેવકો વસન્ત અને લોભ માર્કંડેય મુનિનું મન ચલાયમાન કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા ॥25॥
તેમની સામે જ પુઞ્જિકસ્થલી નામની સુન્દર અપ્સરા દડાથી ખેલી રહી હતી. સ્તનોના ભારથી વારંવાર તેની કમર લચકી જતી હતી. સાથે-સાથે તેના કેશપાશમાં ગૂંથેલાં પુષ્પો અને માલાઓ વિખરાઈ જઈ પૃથ્વીપર પડતી જતી હતી ॥26॥
ક્યારેક-ક્યારેક તીરછી નજરથી તે આમ તેમ જોઈ લેતી હતી. તેનાં નેત્રો ક્યારેક ગેન્દની સાથે આકાશ તરફ જતાં ક્યારેક ધરતી તરફ તો ક્યારેક હથેલીઓ તરફ. તે ગેન્દની પાછળ

હાવભાવ (લટક-મટક) કરતી દોડતી હતી તે જ વખતે તેની કટિમેખલા (કંદોરો) તૂટી ગઈ અને વાયુએ તેની બારીક સાડી શરીરથી અલગ કરી દીધી ॥27॥
કામદેવે સમય સરની તક ઝડપી માર્કંડેય મુનિ ઉપર પોતાનું બાણ એમ સમજીને ચલાવ્યું કે હવે તો મુનિ મારાથી જીતાઈ જ જશે, પરન્તુ તેનું કંઈ જ ચાલ્યું નહિ. અસમર્થ અને અભાગિયા પુરુષો (દરિદ્રી) ના મનોરથ વ્યર્થ થાય તેમ ઇન્દ્રના સેવકોના તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા ॥28॥
હે શૌનકજી! માર્કંડેય મુનિ અત્યન્ત તેજસ્વી હતા. કામ, વસન્ત વગેરે ઇન્દ્રના સેવકો મુનિની તપસ્યામાં ભંગ પડાવવા આવ્યા હતા, પરન્તુ જ્યારે તેઓ તેમના તેજથી બળવા લાગ્યા ત્યારે, જેવી રીતે નાનાં બાળકો સર્પને જગાડી ડરીને ભાગી જાય છે તેવી જ રીતે તેઓ ત્યાંથી જીવ બચાવવાની ઇચ્છાથી નાસી ગયા ॥29॥ હે શૌનકજી! ઇન્દ્રના સેવકોની ઇચ્છા આ પ્રમાણે માર્કંડેયજીને પરાજિત કરવાની હતી પરન્તુ તે કિંચત્ પણ વિચલિત ન થયા એટલું જ નહિ આ પ્રસંગને લઈને તેમના મનમાં અણુમાત્ર પણ અહંકાર કે ક્રોધ ન આવ્યો. મહાપુરુષોને માટે આમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? ॥30॥
જ્યારે દેવરાજ ઇન્દ્રે જોયું કે પોતાની સેનાની સાથે કામદેવ પોતે પછડાટ ખાઈ-નિસ્તેજ થઈ પાછો આવ્યો છે અને સાંભળ્યુ કે બ્રહ્મર્ષિ માર્કંડેયજી પરમ પ્રભાવશાલી છે ત્યારે તેને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું ॥31॥
હે શૌનકજી! માર્કંડેય મુનિ તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિદ્વારા ભગવાન્માં ચિત્તને એકાગ્ર કરતા હતા. હવે તેમના ઉપર કૃપા પ્રસાદની વર્ષા કરવા ભક્તોના નયન-મનોહારી નરોત્તમ નર અને નારાયણ ભગવાન્ પ્રગટ થયા ॥32॥
બેમાંથી એકના શરીરનો વર્ણ ગૌર અને બીજાનો શ્યામ હતો. બનનેનાં નેત્રો તાજાં જ ખીલેલાં કમલના જેવાં કોમલ અને વિશાળ હતાં. ચાર-ચાર ભુજાઓ હતી. એકે મૃગ ચર્મ પહેર્યું હતું તો બીજાએ વૃક્ષની છાલ પહેરી હતી, બનને હાથોની અનામિકામાં પવિત્રી (દર્ભની વીંટી) પહેરી હતી અને ગળામાં ત્રણ-ત્રણ દોરાનાં યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) હતાં. તેમના એક હાથમાં કમંડલુ હતું અને બીજામાં વાંસનો સીધો દંડ હતો ॥33॥
કમળ કાકડીની માલા પહેરી હતી, જીવજન્તુઓને દૂર કરવાનું વસ્ત્ર અને દર્ભ ની પૂડી ધારણ કરી હતી. બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર વગેરેના પણ પૂજ્ય ભગવાન્ નર-નારાયણ કાંઈક ઊંચા કદના હતા અને તેમણે વેદો ધારણ કર્યા હતા. તેમનાં શરીરમાંથી દમકતી વીજળીના જેવી પીળા રંગની કાન્તિ નીકળી રહી હતી. તેઓ એવા જણાતા હતા કે સ્વયં તપ બે સ્વરૂપ ધારણ કરી આવ્યું હોય ॥34॥
જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ જોયું કે સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપ નર-નારાયણ ઋષિ પધાર્યા છે ત્યારે તે અત્યન્ત આદર ભાવથી ઊભા થઈ ગયા અને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા ॥35॥
ભગવાનનાં દિવ્ય દર્શનથી તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે તેમનું રોમ-રોમ તેમની બધી ઇન્દ્રિયો અને અન્ત:કરણ પરમ સન્તુષ્ટ થયાં. શરીર પુલકિત થઈ ગયું. આંખોમાં એટલાં

બધાં હર્ષાશ્રુ ઊભરાયા કે જેને લીધે તે તેમનાં દર્શન પણ પૂરાં કરી શકતા નહોતા ॥36॥
ત્યાર પછી હાથ જોડી ઊભા થયા. તેમનું એક-એક અંગ પ્રભુને નમસ્કાર કરતું હતું. તેમના હૃદયમાં ઉત્સુકતા તો એટલી હતી કે જાણે તે ભગવાનને આલિંગન કરશે. તેમનાથી બીજું તો કંઈ બોલી શકાયું નહિ, ગદ્ગદ્ વાણીથી માત્ર એટલું જ કહી શકાયું, "નમસ્કાર! નમસ્કાર!" ॥37॥
બનને સ્વરૂપોને ત્યાર બાદ આસન ઉપર બિરાજમાન કર્યા, પ્રેમથી તેમનાં ચરણ પખાળ્યાં અને અર્ઘ્ય, ચન્દન, ધૂપ અને માલા વગેરેથી તેમની પૂજા કરી ॥38॥
ભગવાન્ નર-નારાયણ સુખપૂર્વક આસન ઉપર બિરાજમાન હતા અને માર્કંડેયજી ઉપર કૃપા પ્રસાદની વર્ષા કરી રહ્યા હતા. પૂજા કર્યા પછી માર્કંડેય મુનિએ તે સર્વશ્રેષ્ઠ મુનિવેષધારી નર-નારાયણનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ॥39॥
માર્કંડેય મુનિએ કહ્યું : હે ભગવન્! હું અલ્પજ્ઞ જીવ આપના અનન્ત મહિમાનું કેવી રીતે વર્ણન કરું? આપની પ્રેરણાથી જ સમસ્ત પ્રાણીઓ, બ્રહ્મા, શંકર તથા મારા શરીરમાં પણ પ્રાણશક્તિનો સંચાર થાય છે અને પછી તેને જ કારણે વાણી, મન તથા ઇન્દ્રિયોમાં પણ બોલવા, વિચારવા, કાર્ય કરવા કે જાણવાની શક્તિ આવે છે. આ પ્રમાણે બધાના પ્રેરક અને પરમ સ્વતન્ત્ર હોવા છતાં આપ આપની ભક્તિ કરનારા ભક્તોના પ્રેમબન્ધનથી બંધાયેલા છો ॥40॥
હે પ્રભો! આપે માત્ર વિશ્વની રક્ષાને માટે જ જેવી રીતે મત્સ્ય, કુર્મ વગેરે અનેક અવતાર ગ્રહણ કર્યા છે. એવી જ રીતે આપે આ બનને રૂપ પણ ત્રિલોકીના કલ્યાણ તેના દુ:ખની નિવૃત્તિ અને વિશ્વનાં પ્રાણીઓને મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવવામાટે ગ્રહણ કર્યા છે. આપ રક્ષા તો કરો જ છો એટલું જ નહિ પણ કરોળિયાની જેમ પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ આ વિશ્વને પ્રગટ કરો છો અને પછી સ્વયં સ્વરૂપમાં જ લીન કરો છો ॥41॥
આપ ચરાચરનું પાલન અને નિયમન કરનાર છો. હું આપનાં ચરણકમલોમાં પ્રણામ કરું છું. જેઓ આપનાં ચરણકમલનું શરણ લઈ લે છે તેમને કર્મ, ગુણ અને કાલ જનિત ક્લેશ સ્પર્શ પણ કરી શકતા નથી. વેદના મર્મજ્ઞ ઋષિ-મુનિ આપની પ્રાપ્તિને માટે નિરન્તર આપની સ્તુતિ, વન્દન, પૂજન અને ધ્યાન કરતા રહે છે. (અહીં "કર્મગુણ કાલરજ: અને કર્મગુણ કાલરુજ:" એમ બે પાઠ છે) ॥42॥
હે પ્રભો! જીવ ચારે તરફ ભયથી જ ઘેરાયેલો છે. બીજાની તો વાત જ શી, આપના કાલસ્વરૂપથી સ્વયં બ્રહ્માજી પણ ભયભીત રહે છે કારણ કે તેમનું આયુષ્ય પણ સીમિતમાત્ર બે પરાર્ધ વર્ષોનું જ છે. તો પછી તેમનાં ઘડેલાં ભૌતિક શરીરવાળાં પ્રાણીઓને વિશે તો કહેવું શું? એવી અવસ્થામાં આપના ચરણકમલોનું શરણ લીધા સિવાય બીજો કોઈપણ પરમ કલ્યાણ તથા સુખ-શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય અમારી સમજમાં આવતો નથી કારણ કે આપ સ્વયં મોક્ષસ્વરૂપ છો ॥43॥

હે ભગવન્! આપ સમસ્ત જીવોના પરમ ગુરુ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ છો. તેથી આત્માના સ્વરૂપને જ ઢાંકી દેવાવાળા દેહ, ગેહ, કલત્ર (પત્ની), પુત્ર, ધન વગેરે નિષ્ફલ, અસત્ય, નાશવાન પદાર્થોનું ભજન છોડી દઈ કેવલ આપનાં ચરણકમલોનું જ હું શરણ ગ્રહણ કરું છું. કોઈપણ પ્રાણી જો આપનું શરણ લઈ લે છે તો તે તેથી પોતાના બધા અભીષ્ટ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી લે છે ॥44॥

જીવોના હિતચિન્તક હે પ્રભો! જો કે આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ના કારણ રૂપ રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણ એ પ્રકૃતિથી વિભક્ત થયા છે તેને આપે તે-તે લીલામાટે ધારણ કર્યા છે તેથી એ બ્રહ્મ વગેરે ત્રિમૂર્તિ આપની જ છે, છતાં મનુષ્યનાં મોક્ષ અને શાન્તિને માટે તો આપની સત્ત્વમૂર્તિ જ ઉત્તમ છે, બ્રહ્મા, રુદ્ર વગેરે મૂર્તિ પ્રાય: મોક્ષ કે શાન્તિ આપનાર નથી, પરન્તુ એનાથી તો તેને બદલે દુ:ખ, મોહ, ભય વગેરે થાય છે ॥45॥

હે ભગવન્! તેથી જ બુદ્ધિમાન પુરુષ આપની અને આપના ભક્તોની પરમ પ્રિય અને શુદ્ધ મૂર્તિ નર-નારાયણની જ ઉપાસના કરે છે. તેઓ વિશુદ્ધ સત્ત્વને જ આપનો શ્રીવિગ્રહ (શ્રીઅંગ) માને છે. તેની જ ઉપાસનાથી આપના નિત્યધામ વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ધામની એ વિશેષતા છે કે તે લોક હોવા છતાં સર્વથા ભયરહિત અને ભોગયુક્ત હોવા છતાં પણ આત્માનન્દથી પરિપૂર્ણ છે. તેઓ રજોગુણ અને તમોગુણ ને આપની મૂર્તિ સ્વીકાર કરતા નથી ॥46॥

(તેથી આનન્દથી પરિપૂર્ણ વિગ્રહવાળા આપનો હું કંઈપણ ઉપકાર કરી શકું તેમ ન હોવાથી નમન માત્ર કરું છું) હે ભગવન્! આપ સર્વસાક્ષી, સર્વ વ્યાપક, સર્વ સ્વરૂપ, જગદ્ગુરુ, પરમ આરાધ્ય અને શુદ્ધ સ્વરૂપ છો. સમસ્ત લૌકિક અને વૈદિક વાણી આપને અધીન છે. આપ જ વેદમાર્ગના પ્રવર્તક છો. હું આપના આ યુગલ સ્વરૂપ નરોત્તમ નર અને ઋષિવર નારાયણને નમસ્કાર કરું છું ॥47॥

(હું એવો છું તો બધા મને તેવો કેમ જાણતા નથી એમ ભગવાન્ કહે તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) હે અખિલગુરો! આપની માયાવડે જેમની બુદ્ધિ ઢંકાઈ ગઈ છે તેવા પુરુષો પોતાની ઇન્દ્રિયોમાં, હૃદયમાં અને વિષયોમાં એના નિયામક તરીકે રહેલા આપને જોઈ શકતા નથી. આપની માયાથી આપનાં સ્વરૂપને એ જાણી શકતા નથી પણ જે આપનો મુખ્ય ભક્ત હોય છે તે વેદોદ્વારા આપનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકે છે ॥48॥

યદ્દર્શનં નિગમઆત્મરહ:પ્રકાશં મુહ્યન્તિ યત્ર કવયોજપરા યતન્ત: ॥ તં સર્વવાદવિષયપ્રતિરૂપશીલં વન્દે મહાપુરુષમાત્મનિ ગૂઢબોધમ્॥ (આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન વેદવડે જ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરતા મુનિ નમસ્કાર કરે છે) બ્રહ્માજી જેમાં મુખ્ય છે તેવા મુનિઓ પણ સાંખ્યયોગ વગેરે શાસ્ત્રોદ્વારા પ્રયત્ન કરવા છતાં આપના સ્વત: પ્રકાશરૂપ ગુપ્ત જ્ઞાનમાં મોહ પામે છે. આપ એવા સર્વવાદને અનુસરતા સ્વભાવવાળા છો, દેહાદિ સંઘાતવડે અત્યન્ત ગુપ્ત પ્રકાશવાળા આપ મહાપુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું ॥49॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કંધમાં (ચોથા શબ્દાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) "માર્કંડેયજીની તપસ્યા તથા વરદાનની પ્રાપ્તિ" નામનો આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 9 ભગવાને માર્કંડેયજીને પ્રલયજળમાં દેખાડેલી પોતાની માયા

વિશેષ : ભગવાનની માયા જોવાની ઇચ્છા કરનાર માર્કંડેય મુનિને પ્રલયના જળમાં હરિ ભગવાને વટપત્રમાં દર્શન આપ્યાં. એમને ઉદરમાં લીધા અને બહાર કાઢ્યા એમ કરી પોતાની માયા બતાવી એ વાત આ નવમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

સંસ્તુતો ભગવાનિત્થં માર્કંડેયેન ધીમતા ॥
નારાયણો નરસખ: પ્રીત આહ ભૃગૂદ્વહમ્ ॥1॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : જ્યારે જ્ઞાન સમ્પન્ન માર્કંડેય મુનિએ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાન્ નરના સખા નારાયણે પ્રસન્ન થઈ ભૃગુકુલ શ્રેષ્ઠ માર્કંડેયજીને કહ્યું ॥1॥

ભગવાન્ નારાયણે કહ્યું : હે સન્માન્ય બ્રહ્મર્ષિ શિરોમણિ! ચિત્તની એકાગ્રતા, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, સંયમ અને મારી અવિચ્છિન્ન અનન્ય ભક્તિથી તમે કૃતાર્થ થઈ ગયા છો ॥2॥

આ તમારા આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રતની નિષ્ઠા જોઈ અમે તમારા ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન થયા છીએ. તમારું કલ્યાણ થાઓ. સમસ્ત વરદાન આપનારાઓનો હું સ્વામી છું; તેથી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વરદાન તમે મારી પાસે માગી લો ॥3॥

માર્કંડેય મુનિએ કહ્યું : હે દેવદેવેશ1 શરણાગત ભયહારી, હે અચ્યુત!2 આપનો સદા જય હો! જય હો! આપે કૃપા કરી આપના મનોહર સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં તે જ અમારેમાટે પૂરતું વરદાન છે ॥4॥

વિશેષ : 1.'દેવદેવેશ': ઇન્દ્ર વગેરે દેવો છે તેમના પણ દેવ હોય તે દેવદેવ અર્થાત્ બ્રહ્માજી. દેવદેવ(બ્રહ્માજી)ના પણ ઈશ તે દેવદેવેશ. (અહીં નારાયણ ભગવાન્) 2.'અચ્યુત': જેના આશ્રિત ભક્તોનું પતન થતું નથી તે અચ્યુત.

બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવગણ યોગસાધનાદ્વારા મનને એકાગ્ર કરી આપનાં પરમ સુન્દર શ્રીચરણકમલોનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈ ગયા છે. તે જ દુર્લભ દર્શનવાળા આપે આજે મારાં નેત્રોની સામે પ્રકટ થઈ મને ધન્ય બનાવ્યો છે ॥5॥

હે પવિત્ર કીર્તિવાળા મહાનુભાવોના શિરોમણિ કમલનયન! છતાં પણ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આપની પાસે વરદાન માગું છું. આપની જે માયાથી મોહિત થઈ, બધા લોકો અને લોકપાલો 'સત્' શબ્દથી ઓળખાતા અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં અનેક પ્રકારના ભેદવિભેદ જોવા લાગે છે તે આપની માયા જોવા હું ઇચ્છું છું ॥6॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકજી! જ્યારે આ પ્રમાણે ઇચ્છા પ્રમાણે માર્કંડેય મુનિએ ભગવાન્ નર-નારાયણની સ્તુતિ અને પૂજા કરી લીધી અને વરદાન માગી લીધું ત્યારે તેમણે હસતાં-

હસતાં કહ્યું, "ભલે તમને મારી માયાનાં દર્શન થશે" ત્યાર પછી સમર્થ ભગવાન્ પોતાના બદરીવનના આશ્રમમાં પધારી ગયા ॥7॥

માર્કંડેય મુનિ પોતાના આશ્રમમાં જ રહી નિરન્તર એ જ વાતનું ચિન્તન કરતા રહેતા કે મને માયાનાં દર્શન ક્યારે થશે. તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, જલ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ તથા અન્ત:કરણમાં વધુ તો શું, સર્વત્ર ભગવાનનાં જ દર્શન કરતાં-કરતાં માનસિક વસ્તુઓથી તેમનું પૂજન કરતા રહેતા. ક્યારેક-ક્યારેક તો તેમનાં હૃદયમાં પ્રેમની એવી ભરતી આવી જતી કે તેઓ તેના પ્રવાહમાં ડૂબકાં ખાવા લાગતા તેમને એ વાતની પણ સૂધબૂધ ન રહેતી કે ક્યારે, ક્યાં, કઈ રીતે ભગવાનની પૂજા કરવી જોઈએ ॥8-9॥

હે શૌનકજી! એક દિવસ સન્ધ્યા વખતે પુષ્પભદ્રા નદીને કાંઠે માર્કંડેય મુનિ ભગવાનની ઉપાસનામાં તન્મય હતા ત્યારે, હે બ્રહ્મન્! એકાએક ભારે મોટી આંધી આવી ॥10॥

તે વખતે આંધીને લીધે ભયંકર કડાકા અને ભડાકા થવા લાગ્યા અને વિકરાલ વાદળો આકાશમાં ચડી આવ્યાં. વીજળી ચમકવા લાગી અને પૃથ્વી ઉપર રથની ધરી જેવી મુસળ ધાર વર્ષા પડવા લાગી ॥11॥

એટલું જ નહિ, માર્કંડેય મુનિને એવું જણાવા લાગ્યું કે ચારેય તરફથી ચારેય દિશાઓમાં આવેલા સમુદ્રો સમગ્ર પૃથ્વીને ગળી જવા ઉછાળા મારતા ઘસી રહ્યા છે. આંધીના વેગથી સમુદ્રમાં લોઢે લોઢ ઊછળી રહ્યા છે. બહુ જ ભયંકર ભમરીઓ પડી રહી છે અને ભયંકર ધ્વનિ કાન ફાડી નાખે છે.ઠેક- ઠેકાણે ભયંકર મગરો અને માછલાં કૂદી રહ્યાં છે ॥12॥

એ વખતે બહાર, અંદર, ચારે તરફ જલ જ જલ દેખાતું હતું. એવું લાગતું હતું કે તે જલરાશિમાં પૃથ્વી જ નહિ, સ્વર્ગ પણ ડૂબી રહ્યું છે, ઉપરથી જોરદાર આંધી ઊતરી રહી છે અને વીજળી ચમકી રહી છે જેથી સમ્પૂર્ણ જગત્ સન્તપ્ત થઈ રહ્યું છે. જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ જોયું કે આ જલપ્રલયમાં પૃથ્વી પૂરેપૂરી ડૂબી ગઈ છે, ઉદ્ભિજ્, સ્વેદજ, અંડજ અને જરાયુજ ચારેય પ્રકારનાં પ્રાણીઓ તથા પોતે પણ અત્યન્ત વ્યાકુલ થઈ રહ્યા છે ત્યારે તે ઉદાસ અને અત્યન્ત ભયભીત બની ગયા ॥13॥

તેમની સામે જ પ્રલય સમુદ્રમાં ભયંકર મોજાઓ ઉછાળા મારી રહ્યાં છે, આંધીના વેગથી જલરાશિ ઊછળી રહ્યા હતા અને પ્રલયના સમયનાં વાદળો વરસી-વરસી સમુદ્રના પાણીમાં વધારો કર્યે જતાં હતાં. તેમણે જોયું કે સમુદ્રે દ્વીપ, પૃથ્વીના ખંડો અને પર્વતોની સાથે સમગ્ર પૃથ્વીને ડૂબાડી દીધી છે ॥14॥

પૃથ્વી અન્તરિક્ષ, સ્વર્ગ, જ્યોતિર્મંડલ (ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ) અને દિશાઓની સાથે ત્રણેય લોક જળમાં ડૂબી ગયા. બસ તે વખતે એક માત્ર મહામુનિ માર્કંડેયજી જ બચવા પામ્યા હતા. તે વખતે તેઓ જડ અને આંધળાની જેમ જટાઓ છૂટી મૂકી આમ-તેમ ભાગી-ભાગીને પોતાના પ્રાણ બચાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા ॥15॥

તેઓ ભૂખ અને તરસથી વ્યાકુલ થઈ રહ્યા હતા. કોઈ તરફ મોટા મગર તો કોઈ તરફ *'તિમિંગલ' નામના મગરમચ્છ તેમના ઉપર તૂટી પડતા હતા. કોઈ તરફથી પવનનો સુસવાટો

આવતો હતો તો કોઈ તરફથી મોજાંઓની થપ્પડો તેમને ઘાયલ કરી દેતી હતી. આ પ્રમાણે આમ-તેમ ભટકતા-ભટકતા તેઓ અપાર અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારમાં અટવાઈ પડ્યા, બેહોશ થઈ ગયા અને એટલા બધા થાકી ગયા કે આ પૃથ્વી છે કે આકાશ તેનું પણ તેમને ભાન રહ્યું નહીં ॥16॥

વિશેષ : 'તિમિ' એટલે એક સો યોજન-આઠસો માઈલ-લાંબુ મત્સ્ય. 'તિમિ' ને પણ જે ગળી જાય તે 'તિમિંગલ', જે તિમિ કરતાં એક હજાર ગણું મોટું હોય. (શ્રીભાગવત 10।5 જોવા વિનન્તિ).

તેઓ ક્યારેક મોટા વમળમાં ફસાઈ જતા, ક્યારેક તરલ તરંગોની ચોટથી દૂર ફેંકાઈ જતા, ક્યારેક જલચર પ્રાણીઓ એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરતાં ત્યારે તેઓ અચાનક જ તેમનો શિકાર બની જતા ॥17॥

તેઓ ક્યારેક શોક, સન્તાપ કરતા તો ક્યારેક મોહ, ક્યારેક નર્યા દુ:ખનાં નિમિત્ત આવતાં તો ક્યારેક વળી સહેજ સાજ સુખ પણ મળી જતું. તેઓ ક્યારેક ભયભીત થતા, ક્યારેક મરી જતા તો ક્યારેક વળી જાતજાતના રોગો તેમને સતાવવા લાગતા ॥18॥

આ પ્રમાણે માર્કંડેય મુનિ વિષ્ણુ ભગવાનની માયાના ચક્કરમાં મોહિત થઈ રહ્યા હતા. તે પ્રલયકાલના સમુદ્રમાં ભટકતાં-ભટકતાં તેમને લાખો કરોડો વર્ષો વીતી ગયાં.* ॥19॥

વિશેષ : અહીં વિષ્ણુમાયાવૃતાત્મન: એવું મુનિને એક વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી એ બધું એમણે એકલાએ ભગવાનની ઇચ્છાથી જોયું એટલે ભગવાન્ જેને વરદાનથી માયા દેખાડે છે તે જ એ જોઈ શકે તેથી બીજાને માટે આ દર્શન નથી એટલે બીજાને હિસાબે આ પ્રલય નથી પણ એ એકને માટે જ માયાકૃત પ્રલય છે તેથી કોઈ પ્રલય થયો છે એમ કહે તો એ વાત ખોટી છે. તેથી પ્રથમ કરેલા પ્રશ્નોત્તરની સંગતિ માયાદર્શનથી ઠીક થાય છે.

હે શૌનકજી! માર્કંડેય મુનિ આ પ્રમાણે પ્રલયના જલમાં ઘણો સમય ભટકતા રહ્યા. એક વાર તેમણે પૃથ્વીના એક ટેકરા ઉપર એક નાનું શું વડનું ઝાડ જોયું. તે લીલાંછમ પાંદડાંઓ અને લાલ-લાલ ફલોથી શોભી રહ્યું હતું ॥20॥

તે ઝાડના ઈશાન ખૂણાની એક ડાળીના એક પડિયાના જેવા આકારવાળા પાનઉપર સૂતેલા અને પોતાની કાન્તિવડે એટલા ભાગના અન્ધકારને દૂર કરતા એક બાળકને મુનિએ જોયા ॥21॥

તે બાળક મરકતમણિના જેવું શ્યામ હતું. મુખકમલ અત્યન્ત સુન્દર હતું. ગરદનમાં શંખના જેવી ત્રણ રેખાઓ હતી. છાતી પહોળી હતી, નાસિકા ઘાટીલી હતી અને ભ્રુકુટિ બહુ જ મનોહર હતી ॥22॥

શ્યામ વાંકડિયા કેશની અલકો કપોલ ઉપર આવી રહી હતી અને શ્વાસ લેવાથી ક્યારેક-ક્યારેક હાલી પણ ઊઠતી હતી. શંખના જેવા અન્તર્વલયયુક્ત કર્ણોમાં દાડમનાં લાલ પુષ્પના *આકારનાં કર્ણફૂલ ધારણ કર્યા હતાં. વિદ્રુમ (પરવાળા) જેવા લાલ હોઠોની કાન્તિથી શિશુના સુધામય શ્વેત મલકાટમાં લાલિમા (લાલાશ) ભળતી હતી ॥23॥

વિશેષ : કર્ણે પુષ્પં કટૌ સૂત્રં વેણીં શિરસિ ધારયન્। તાવદ્ભવતિ ચાંડાલો યાવદ્ ગંગાં ન મજ્જતિ। એ સ્મૃતિનો વિરોધ થતો હોવાથી "કર્ણોમાં દાડમનાં પુષ્પ" નહિ પણ પુષ્પના આકારનાં કર્ણફૂલ, કર્ણાભરણ ધર્યા છે એમ ભાષાન્તરમાં સ્વીકાર્યું છે.
નેત્રોના ખૂણાઓ કમલના અંદરના ભાગ જેવા થોડા-થોડા લાલ હતા. હાસ્ય અને દૃષ્ટિ હઠાત્ હૃદયને હરી લેતી હતી. નાભિ ઊંડી હતી. નાનુંશું ઉદર પીપળના પાન જેવું જણાતું હતું અને શ્વાસ લેતી વખતે તેના ઉપર પડતી ત્રિવલી (ત્રણ કરચલીઓ) તથા નાભિ પણ ચલાયમાન થઈ જતી હતી ॥24॥
નાના-નાના હાથમાં ઘણી જ સુન્દર આંગળીઓ હતી. તે બાળક પોતાના બનને કરકમલોથી એક ચરણ કમલને મુખમાં મૂકી ચૂસી રહ્યું હતું. માર્કંડેય મુનિ આ દિવ્ય દૃશ્ય નિહાળી અત્યન્ત વિસ્મય પામ્યા ॥25॥
હે શૌનકજી! તે દિવ્ય શિશુને જોતાં જ માર્કંડેય મુનિનો થાક દૂર થયો. તેમનાં હૃદયકમલ અને નેત્રકમલ આનન્દથી ખીલી ઊઠ્યાં. શરીર પુલકિત થઈ ગયું. તે નાનકડા શિશુના આ અદ્ભુત ભાવને જોઈને તેમના મનમાં "આ કોણ હશે? વગેરે" અનેક શંકાઓ થવા લાગી અને તેઓ આ બાબતો તે શિશુને પૂછવામાટે તેની પાસે ગયા ॥26॥
ત્યાં તો તે શિશુના શ્વાસની સાથે જેમ કોઈ મચ્છર પેટમાં ચાલ્યો જાય તેમ તે મુનિ તેના ઉદરમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમણે પ્રલય પહેલાં જે સૃષ્ટિ જોઈ હતી તેવી જ સમ્પૂર્ણ સૃષ્ટિ ઉદરમાં જોઈને તેઓ વિસ્મય પામ્યા. મોહને લીધે તેઓ કંઈ વિચારી પણ ન શક્યા ॥27॥
તેમણે તે શિશુના ઉદરમાં આકાશ, અન્તરિક્ષ, જ્યોતિમંડલ, પૃથ્વી, પર્વતો, સમુદ્રો, દ્વીપો, ખંડો, દિશાઓ, દેવો, દૈત્યો, વનો, દેશો, નદીઓ, નગરો, ખાણો, કિસાનોનાં ગામ, અહીરોના વાસ, આશ્રમો, વર્ણો તેમના આચાર-વ્યવહાર, પંચમહાભૂત, તેમનાથી બનેલાં પ્રાણીઓનાં શરીર તથા પદાર્થ અનેકયુગ અને કલ્પોના ભેદથી યુક્ત કાલ વગેરે બહુ-બહુ જોયું. એટલું જ નહિ; જે દેશો, વસ્તુઓ અને કાળદ્વારા જગતનો વ્યવહાર સમ્પન્ન થાય છે તે બધું જ ત્યાં યથાર્થ (સાચા) સ્વરૂપમાં પ્રતીત થતું તેમણે જોયું ॥28-29॥
હિમાલય પર્વત તે જ પુષ્પભદ્રા નદી, તેના કાંઠા ઉપર પોતાનો આશ્રમ અને ત્યાં રહેનારા ઋષિઓને પણ માર્કંડેયજીએ પ્રત્યક્ષ જ જોયા. આ પ્રમાણે સમ્પૂર્ણ વિશ્વને જોતાં-જોતાં જ તે દિવ્ય શિશુના ઉચ્છ્વાસદ્વારા જ તેઓ બહાર આવી ગયા અને પાછા પ્રલયકાળના સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા ॥30॥
હવે ફરીથી તેમણે જોયું કે સમુદ્રની વચ્ચે પૃથ્વીના ટેકરા ઉપર એ જ વડનું વૃક્ષ યથાવત્ વિદ્યમાન છે અને તેના પત્તાના પુટ (પડિયા) માં તે જ શિશુ શયન કરી રહ્યું છે, તેના અધરો ઉપર પ્રેમામૃતથી પરિપૂર્ણ મન્દહાસ્ય છે અને પોતાની પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તે માર્કંડેયજી તરફ જોઈ રહ્યું છે ॥31॥
શિશુના રૂપમાં ક્રીડા કરતા ઇન્દ્રિયાતીત ભગવાનને માર્કંડેયજીએ નેત્રોના માર્ગદ્વારા હૃદયમાં પહેલેથી જ બિરાજમાન કરી દીધા હતા પણ બહારના સ્વરૂપને આલિંગન કરવા મહા

મુશ્કેલીએ આગળ વધ્યા ॥32॥
પરન્તુ હે શૌનકજી! ભગવાન્ કેવળ યોગીઓના જ નહિ, સ્વયં યોગના પણ સ્વામી અને સર્વના હૃદયાકાશમાં છુપાઈને રહેનારા છે. હજુ તો માર્કંડેય મુનિ શિશુની પાસે પહોંચી પણ નહોતા શક્યા તેટલામાં તો અભાગિયા અને અસમર્થ પુરુષોનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય તેમ તત્કાલ તે શિશુ અન્તર્ધાન થતાં મુનિનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો ॥33॥
તમન્વથ વટો બ્રહ્મન્ સલિલં લોક સમ્પ્લવ: ॥
તિરોધાયિ ક્ષણાદસ્ય સ્વાશ્રમે પૂર્વવત્ સ્થિત: ॥34॥
હે શૌનકજી! તે શિશુના અન્તર્ધાન થતાં જ તે વડનું વૃક્ષ, પ્રલયકાલીન દૃશ્ય અને જલ પણ તત્કાલ અદૃશ્ય થઈ ગયું અને માર્કંડેય મુનિએ પોતાને પહેલાંની જેમ પોતાના જ આશ્રમમાં બેઠેલા જોયા ॥34॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કંધમાં (ચોથો શબ્દાશ્રય પ્રકરણનો બીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) "ભગવાને માર્કંડેયજીને પ્રલય જળમાં દેખાડેલી પોતાની માયા" નામનો નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 10 માર્કંડેયજીને શિવજીએ ભક્તિ આપી

વિશેષ : શિવજી મુનિ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને માર્કંડેયજીના આશ્રમમાં આવ્યા. તેમને ભક્તિ આપી પ્રસન્ન કર્યા, આ વાત દસમા અધ્યાયમાં આવેછે.

સ એવમનુભૂયેદં નારાયણ વિનિર્મિતમ્ ॥
વૈભવં યોગમાયાયા-સ્તમેવ શરણં યયૌ ॥1॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! માર્કંડેય મુનિએ આ પ્રમાણે નારાયણ-નિર્મિત યોગ માયાના વૈભવનો અનુભવ કર્યો. આ માયાથી મુક્ત થવામાટે માયાપતિ ભગવાન્નું શરણ જ એક માત્ર ઉપાય છે એમ નિશ્ચય કરી તે ભગવાનને શરણે ગયા ॥1॥

માર્કંડેયજીએ સ્વગત કહ્યું : હે હરિ! આપની માયા પ્રતીતિમાત્ર હોવા છતાં સત્ય જ્ઞાનની સમાન પ્રકાશિત થાય છે. મોટા-મોટા વિદ્વાનો પણ આપની ભક્તિ વિના એમ માનવા લાગે છે કે "અમે વિદ્વાન છીએ" આપના ચરણકમલનું શરણ જ અભય સંસાર ભયમાંથી મુક્તિ આપનાર છે. આપની જે માયા વિદ્વાનોને પણ મોહ પમાડે છે તે માયાને તરી જવામાટે હું આપના ચરણકમલને શરણે આવ્યો છું ॥2॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : માર્કંડેયજી આ પ્રમાણે શરણાગતિની ભાવનામાં તન્મય થઈ રહ્યા હતા તે જ વખતે ભગવાન્ શંકર ભગવતી પાર્વતીજીની સાથે નન્દી ઉપર સવાર થઈ આકાશમાર્ગે વિચરણ કરતા ત્યાં આવી ચડ્યા અને માર્કંડેયજીને તે જ અવસ્થામાં જોયા. તેમની સાથે તેમના ગણ પણ હતા ॥3॥

જ્યારે ભગવતી પાર્વતીજીએ માર્કંડેય મુનિને ધ્યાનની અવસ્થામાં જોયા ત્યારે તેમનું હૃદય વાત્સલ્ય સ્નેહથી ભરાઈ ગયું. તેમણે ભગવાન્ શંકરને કહ્યું "હે ભગવન્! આ બ્રાહ્મણને આપ જુઓ. તોફાન શાન્ત થઈ જતાં જેવી રીતે સમુદ્રનાં મોજાંઓ અને માછલીઓ શાન્ત થઈ જાય છે અને સમુદ્ર ધીર ગમ્ભીર થઈ જાય છે તેવી જ રીતે આ બ્રાહ્મણનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને અન્ત:કરણ શાન્ત થઈ રહ્યાં છે. સમસ્ત સિદ્ધિઓના દાતા આપ જ છો. તેથી આપ કૃપા કરીને આ બ્રાહ્મણની તપસ્યાનું પ્રત્યક્ષ ફલ આપો ॥4-5॥

ભગવાન્ શંકરે કહ્યું : હે દેવી! આ બ્રહ્મર્ષિ આ લોક અથવા પરલોકની કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા રાખતા નથી. તેમના મનમાં ક્યારેય મોક્ષની પણ આકાંક્ષા થતી નથી તેનું કારણ એ છે કે ઘટ-ઘટવાસી અવિનાશી ભગવાનની પરમ ભક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે ॥6॥

હે પ્રિયે! તેમને આપણી કોઈ જરૂર નથી છતાં પણ આપણે તેમની સાથે સત્સંગ કરીશું કેમકે એ મહાત્મા છે. જીવ માત્રને માટે સન્તપુરુષોનો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય એ પરમ લાભની વાત છે ॥7॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : ભગવાન્ શંકર ભગવદ્ ભક્તોના પરમ ઉપકારક, સર્વ વિદ્યાઓના પ્રવર્તક અને સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં બિરાજમાન અન્તર્યામી પ્રભુ છે. તેઓ "ભગવતી પાર્વતીજી"

ને આમ કહી માર્કંડેયજી પાસે આવ્યા ॥8॥ તે વખતે માર્કંડેય મુનિની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓ ભગવદ્ભાવમાં તન્મય હતી. તેમને પોતાના શરીર અને જગતનું બિલકુલ ભાન ન હતું. તેથી વિશ્વના આત્મા એવા શિવ-પાર્વતીજી સ્વયં પોતાના આશ્રમમાં પધાર્યા છે તે પણ તેઓ જાણી ન શક્યા ॥9॥

હે શૌનકજી! સર્વ શક્તિમાન ભગવાન્ કૈલાસ પતિથી એ વાત છૂપી નહોતી રહી કે માર્કંડેય મુનિ આ વખતે કઈ અવસ્થામાં છે. તેથી જેવી રીતે વાયુ અવકાશના સ્થાનમાં અનાયાસે જ પ્રવેશ કરે છે તેવી જ રીતે તેમણે પણ પોતાની યોગમાયાથી માર્કંડેય મુનિના હૃદયાવકાશમાં પ્રવેશ કરી દીધો ॥10॥

માર્કંડેય મુનિએ જોયું કે તેમના હૃદયમાં તો ભગવાન્ શંકરનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે જેમના મસ્તક પર વીજળીના જેવી ચમકતી પીળી-પીળી જટાઓ શોભાયમાન છે, ત્રણ નેત્રો અને દસ ભુજાઓ છે. તેમનું ઊંચુ અને હૃષ્ટ-પુષ્ટ શરીર ઉદય થતા સૂર્યના જેવું તેજસ્વી છે ॥11॥

શરીર ઉપર વાઘના ચર્મને ધારણ કર્યું છે અને હાથમાં શૂલ, ખટ્વાંગ (દંડને એક છેડે ખોપરીનો મૂઠો લગાડેલ હોય તેવું શિવજીનું શસ્ત્ર) ઢાલ, રુદ્રાક્ષની માળા, ડમરૂ, ખપ્પર, તલવાર અને ધનુષ લીધાં છે ॥12॥

માર્કંડેય મુનિ પોતાના હૃદયમાં અકસ્માત ભગવાન્ શંકરનું આ રૂપ જોઈ વિસ્મય પામ્યા."આ શું છે? ક્યાંથી આવ્યું?" આ પ્રકારની વૃત્તિઓનો ઉદય થતાં તેઓએ સમાધિથી નિવૃત્તિ લઈ પોતાની આંખ ખોલી ॥13॥

જ્યારે તેમણે આંખો ખોલી ત્યારે જોયું કે ત્રણેય લોકોના એક માત્ર ગુરુ ભગવાન્ શંકર પાર્વતીજી તથા પોતાના ગણોની સાથે પધારેલ છે. તેમણે તેમનાં ચરણોમાં માથું ટેકવી પ્રણામકર્યા ॥14॥

ત્યાર બાદ માર્કંડેય મુનિએ સ્વાગત, આસન, પાદ્ય, અર્ઘ્ય, ગન્ધ, પુષ્પમાલા, ધૂપ અને દીપ આદિ ઉપચારોથી ભગવાન્ શંકર, ભગવતી પાર્વતી અને તેમના ગણોની પૂજા કરી ॥15॥

ત્યાર પછી માર્કંડેય મુનિ તેમને કહેવા લાગ્યા "હે સર્વવ્યાપક અને સર્વ શક્તિમાન પ્રભો! આપ આપની આત્માનુભૂતિ અને મહિમાંથી જ પૂર્ણકામ છો. આપની શાન્તિ અને સુખથી જ સમસ્ત જગતમાં સુખશાન્તિનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે એવી અવસ્થામાં હું નિષ્કિંચન આપની શી સેવા કરી શકું? ॥16॥

હું આપના ત્રિગુણાતીત સદાશિવ (કલ્યાણરૂપ) સ્વરૂપને અને સત્ત્વગુણથી યુક્ત શાન્ત વિષ્ણુસ્વરૂપને નમસ્કાર કરું છું. હું આપના રજોગુણયુક્ત બ્રહ્મારૂપ અને તમોગુણથી યુક્ત અઘોર રુદ્રરૂપને નમસ્કાર કરું છું ॥17॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ સન્તોની ગતિ આદિ દેવ ભગવાન્ શંકરની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી ત્યારે તેઓ તેનાથી અત્યન્ત સન્તુષ્ટ થયા અને પ્રસન્ન ચિત્તથી હસતા-હસતા કહેવા લાગ્યા ॥18॥

ભગવાન્ શંકરે કહ્યું : હે માર્કંડેયજી! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને હું અમે ત્રણેય વર દાતાઓના સ્વામી છીએ. અમારાં દર્શનનું ફળ ન મળે એવું બને જ નહિ તે કદી વ્યર્થ જતાં નથી. અમારાદ્વારા જ મરણશીલ મનુષ્ય પણ અમરત્વ (મોક્ષ) મેળવી લે છે તેથી તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વરદાન મારી પાસે માગી લો ॥19॥

(વરદાન આપીને અમે તમારા ઉપર કોઈ અનુગ્રહ કરતા નથી તમારી સેવા જ કરીએ છીએ. તમે તો સમગ્ર જગતના વન્દનીય છો એમ કહેવા બ્રાહ્મણોની સ્તુતિ કરે છે). બ્રાહ્મણો સ્વભાવથી જ સદાચારી, મત્સર આદિ દોષરહિત શાન્ત અને અનાસક્ત હોય છે. તેઓ કોઈની સાથે વેરભાવ રાખતા નથી અર્થાત્ સમદર્શી હોવા છતાં પ્રાણીઓનાં દુ:ખ દેખી તેનું નિવારણ કરવા પૂરેપૂરી શક્તિથી પ્રયત્ન કરે છે. તેમની સૌથી મોટી વિશેષતા એ હોય છે કે તેઓ અમારા અનન્ય પ્રેમી અને ભક્તો હોય છે ॥20॥

દેવો મનુષ્ય આદિ બધા લોકો, ઇન્દ્ર વગેરે લોકપાલો આવા બ્રાહ્મણોની વન્દના, પૂજા અને ઉપાસના કર્યા કરે છે. તેમજ હું, ભગવાન્ બ્રહ્મા તથા સ્વયં સાક્ષાત્ ઈશ્વર વિષ્ણુ પણ તેમની સેવામાં તત્પર રહીએ છીએ ॥21॥

એવા શાન્ત મહાપુરુષો મારામાં, વિષ્ણુ ભગવાન્માં, બ્રહ્મામાં, પોતાનામાં અને બધા જીવોમાં અણુમાત્ર પણ ભેદ જોતા નથી. સદાસર્વદા, સર્વત્ર અને સર્વથા એકરસ આત્માનું જ તેઓ દર્શન કરે છે. તેથી અમે તમારા જેવા મહાત્માઓની સ્તુતિ અને સેવા કરીએ છીએ ॥22॥

હે માર્કંડેયજી! કેવલ જલમય તીર્થ જ તીર્થ નથી હોતાં અને કેવલ અચેતન મૂર્તિઓ જ દેવતા નથી હોતી. સૌથી મોટાં તીર્થ અને દેવતા તો તમારા જેવા સન્તો છે કારણ કે તે તીર્થો અને દેવતાઓ દર્શન માત્રથી જ નહીં પણ ઘણો સમય સેવન કરવાથી જ પવિત્ર કરે છે પરન્તુ તમે સન્તો તો દર્શન માત્રથી જ પવિત્ર કરી દો છો ॥23॥

અમે તો બ્રાહ્મણોને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ કારણ કે તેઓ ચિત્તની એકાગ્રતા, તપ (કામનાઓના ત્યાગ), સ્વાધ્યાય (શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને અધ્યાપન) અને વાણી વગેરે ઇન્દ્રિયો ઉપરના સંયમદ્વારા અમારા વેદમય શરીરને હૃદયમાં ધારણ કરે છે ॥24॥

હે માર્કંડેયજી! બ્રહ્મહત્યા વગેરે કરનારા મહાપાતકીઓ અને અન્ત્યજો પણ તમારા જેવા મહાપુરુષોના ચરિત્રશ્રવણ અને દર્શન થી જ શુદ્ધ થઈ જાય છે તો પછી તમારી સાથે વાતચીત, સંગ વગેરેથી શુદ્ધ થઈ જાય તેમાં તો કહેવું જ શું? ॥25॥ શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકજી આદિ ઋષિઓ! ચન્દ્રભૂષણ ભગવાન્ શંકરની એક-એક વાત ધર્મના ગુપ્તતમ રહસ્યથી પરિપૂર્ણ હતી. તેના એક-એક અક્ષરમાં અમૃતનો સમુદ્ર ભરેલો હતો. માર્કંડેય મુનિ પૂરી તન્મયતાથી પોતાના કર્ણોદ્વારા તેનું પાન કરતા રહ્યા પણ તેમને તૃપ્તિ ન થઈ ॥26॥

તેઓ લાંબા સમય સુધી વિષ્ણુ ભગવાનની માયાથી ભટકી ચૂક્યા હતા અને ખૂબ થાકી પણ ગયા હતા. ભગવાન્ શિવજીની કલ્યાણકારક વાણીનું અમૃતપાન કરવાથી તેમનો બધો ક્લેશ દૂર થઈ ગયો. તેમણે ભગવાન્ શંકરને આ પ્રમાણે કહ્યું ॥27॥

માર્કંડેયજીએ કહ્યું : સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની આ લીલા બધાં પ્રાણીઓની સમજથી પર છે કારણ કે તેઓ સમસ્ત જગતના સ્વામી હોવા છતાં પણ પોતાને અધીન રહેવાવાળા મારા જેવા જીવોની વન્દના અને સ્તુતિ કરે છે ॥28॥
ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર પ્રાય: પ્રાણીઓને ધર્મનું રહસ્ય અને સ્વરૂપ સમજાવવામાટે તેનું આચરણ અને અનુમોદન કરે છે તથા કોઈ ધર્મનું આચરણ કરે છે તો તેની પ્રશંસા પણ કરે છે ॥29॥
(મહાન પુરુષ સામાન્ય પુરુષની સ્તુતિ વગેરે કરે તો તેથી તેના પ્રભાવને કંઈ આંચ આવતી નથી એ સમજાવે છે). જેવી રીતે જાદુગર માલિક હોય છતાં એના નોકરોનો નોકર થાય એમાં એનો પ્રભાવ ઓછો થતો નથી પણ એ પોતાના કાર્યમાં કુશળ ગણાય છે તેવી જ રીતે આપ પોતાની સ્વજનમોહિની માયાની વૃત્તિઓનો સ્વીકાર કરી કોઈની વન્દના, સ્તુતિ આદિ કરો છો તો કેવલ તે કામથી આપના મહિમામાં કોઈ ત્રુટિ આવતી નથી ॥30॥
સ્વપ્નમાં પોતાનાં અનેક સ્વરૂપોને પોતે મનોરથથી જોનાર એ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ઇન્દ્રિયોને ક્રિયા પોતે જ કરતા હોય એમ માને છે તેમ આપે પોતાના મનથી જ સમ્પૂર્ણ વિશ્વની સૃષ્ટિ કરી છે અને તેમાં જીવ રૂપે સ્વયં પ્રવેશ કરી, કર્તા ન હોવા છતાં કર્મ કરવાવાળા ગુણોદ્વારા કર્તા હો તેવા પ્રતીત થાઓ છો તેવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું ॥31॥
હે ભગવન્! આપ ત્રિગુણસ્વરૂપ હોવા છતાં આપ તેમના નિયામક છો, આપનામાં જેટલું સામર્થ્ય છે તેટલું જ સામર્થ્ય આપના ગુણોમાં છે, આપ જ સમસ્ત જ્ઞાનનું મૂલ કેવલ (શુદ્ધ), અદ્વિતીય, ગુરુરૂપ અને બ્રહ્મ સ્વરૂપ છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું ॥32॥
હે અનન્ત! આપનાં શ્રેષ્ઠ દર્શનથી ચડિયાતી એવી બીજી કઈ વસ્તુ છે કે જે હું વરદાનના રૂપમાં માગું? આપનાં દર્શનથી જ મનુષ્ય પૂર્ણકામ અને સત્યસંકલ્પ થઈ જાય છે ॥33॥
આપ સ્વયં તો પૂર્ણ છો જ, પોતાના ભક્તોની પણ સમસ્ત કામનાઓ આપ પૂર્ણ કરનારા છો. તેથી આપનાં દર્શન કર્યા છતાં એક વરદાન વધારે માગું છું અને તે એ કે ભગવાન્માં તેમના શરણાગત ભક્તોમાં અને આપમાં મારી અવિચલ ભક્તિ સદાસર્વદા રહે ॥34॥
શ્રીસૂતજી બોલ્યા : હે શૌનકજી! જ્યારે માર્કંડેય મુનિએ મધુર વાણીથી આ પ્રમાણે ભગવાન્ શંકરની સ્તુતિ અને પૂજા કરી ત્યારે તેમણે ભગવતી પાર્વતીજીની પ્રેરણાથી આ પ્રમાણે કહ્યું ॥35॥
ભગવાન્ શંકર બોલ્યા : "હે મહર્ષિ! તમારી બધી કામનાઓ પૂર્ણ હો. ઇન્દ્રિયાતીત પરમાત્મામાં તમારી અનન્ય ભક્તિ સદાસર્વદા ટકી રહે. તમારો પવિત્ર યશ કલ્પ પર્યન્ત ફેલાતો રહે અને તમે અજર અને અમર થઈ જાઓ ॥36॥
હે બ્રહ્મન્! તમારું બ્રહ્મતેજ તો સર્વદા અક્ષુણ્ણ (અકબન્ધ) રહેશે જ. તમને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સમસ્ત વિશેષ જ્ઞાનોના એક અધિષ્ઠાન રૂપ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યયુક્ત સ્વરૂપસ્થિતિની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. બ્રહ્મવર્ચસ્વી અને પુરાણના આચાર્ય પણ તમે થશો" ॥37॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : આ પ્રમાણે ત્રિલોચન ભગવાન્ શંકર માર્કંડેય મુનિને વરદાન આપી ભગવતી પાર્વતીજીની સમક્ષ માર્કંડેય મુનિની તપસ્યા અને તેમણે કરેલા માયા દર્શનનાં અનુભવોનું વર્ણન કરતા-કરતાં ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ॥38॥

ભૃગુવંશ શિરોમણિ *માર્કંડેય મુનિને તેમના મહાયોગનું પરમફલ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તે ભગવાનના અનન્ય પ્રેમી થઈ ગયા. આજે પણ તેઓ ભક્તિ ભાવપૂર્ણ હૃદયથી પૃથ્વી ઉપર વિચરણ કર્યા કરે છે ॥39॥

વિશેષ : પ્રભુની માયાને પ્રત્યક્ષ જોનાર આ માર્કંડેયમુનિ આજે પણ ચિરંજીવ છે. રાજા-મહારાજાઓ અને પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો એમની પૂજા કરીને દીર્ઘાયુષની પ્રાપ્તિમાટે આજેપણ પોતાના જન્મદિવસે માર્કંડેય પૂજાનો શાસ્ત્રીયવિધિ કરે છે. (માર્કંડેય પુરાણ)

તમને મેં પરમ જ્ઞાન સમ્પન્ન માર્કંડેય મુનિએ ભગવાનની યોગમાયાથી જે અદ્ભુત લીલાનો અનુભવ કર્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યો ॥40॥

માર્કંડેયજીએ જે આ અનેક કલ્પોનો સૃષ્ટિ-પ્રલયોનો અનુભવ કર્યો તે ભગવાનની માયાનો જ વૈભવ હતો તાત્કાલિક હતો અને તેમને જમાટે હતો, સામાન્ય માણસોમાટે નહિ. આ માયાની રચનાને ન જાણનારા કોઈ-કોઈ અનાદિ કાલથી વારં-વાર થતા સૃષ્ટિ-પ્રલય જ આને પણ બતાવે છે. (તેથી તમારે એ શંકા ન કરવી જોઈએ કે આ જ કલ્પના અમારા પૂર્વજ માર્કંડેયજીનું આયુષ્ય આટલું લાંબું કેવી રીતે થઈ ગયું?) ॥41॥

ય એવમેતદ્ ભૃગુવર્ય વર્ણિતં રથાંગપાણેરનુભાવભાવિતમ્।
સંશ્રાવયેત્ સંશૃણુયાદુ તાવુભૌ તયોર્ન ક્રર્માશય સંસૃતિર્ભવેત્ ॥42॥

હે શૌનકજી તમને મેં જે માર્કંડેય મુનિનું ચરિત્ર સંભળાવ્યું છે તે ભગવાન્ ચક્રપાણિના પ્રભાવ અને મહિમાથી ભરપૂર છે. એનું જે શ્રવણ અથવા કીર્તન કરે છે તે બનનેય કર્મવાસનાઓને લઈને પ્રાપ્ત થતા જન્મ મરણના ચક્કરમાંથી કાયમને માટે છૂટી જાય છે ॥42॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કંધમાં (ચોથા શબ્દાશ્રય પ્રકરણનો ત્રીજો અધ્યાય તથા ચાલુ) "માર્કંડેયજીને શિવજીએ ભક્તિ આપી' નામનો દશમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 11

ભગવાનનાં અંગ, ઉપાંગ અને ઓયુધોનું રહસ્ય તથા વિભિન્ન સૂર્યગણોનું વર્ણન (બાર સૂર્યની કથા) પ્રકરણ : 5 અર્થાશ્રય

વિશેષ : પૂજાને માટે મહાપુરુષ ભગવાન્નું વર્ણન અને પ્રતિમાસ જુદા-જુદા સૂર્યોના વ્યૂહનું વર્ણન એટલી વાત આ અગિયારમા અધ્યાયમાં છે.

અથેમમર્થ પૃચ્છામો ભવન્તં બહુવિત્તમમ્ ॥
સમસ્તતન્ત્રરાદ્ધાન્તે ભવાન્ ભાગવતતત્ત્વવિત્ ॥1॥

શૌનક મુનિ બોલ્યા : હે સૂતજી! આપ ભગવાનના પરમ ભક્ત અને બહુજ્ઞોમાં શિરોમણિ છો, શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત વિશે અમે આપને એક વિશેષ પ્રશ્ન પૂછવા માગીએ છીએ કેમકે આપ એના મર્મજ્ઞ છો ॥1॥

અમે ક્રિયા-યોગનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા માગીએ છીએ, કારણ કે તેનું કુશળતા પૂર્વક બરાબર આચરણ કરવાથી મૃત્યુગ્રસ્ત માનવ અમરતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેથી આપ અમને એ બતાવવાની કૃપા કરો કે *પંચરાત્ર આદિ તન્ત્રોની વિધિ જાણવાવાળા લોકો કેવલ શ્રીલક્ષ્મીપતિ ભગવાનની આરાધના કરતી વખતે કયાં-કયાં તત્ત્વોથી તેમનાં ચરણ આદિ અંગ, ગરુડ આદિ ઉપાંગ, સુદર્શન ચક્ર વગેરે આયુધ અને કૌસ્તુભ વગેરે આભૂષણોની કલ્પના કરે છે? ॥2-3॥

વિશેષ: 'પંચરાત્ર'-પાંચ છે રાત્ર(પ્રકરણ) જેમાં તે, નારદજીએ રચેલ એક પાંચ પ્રકરણવાળો ગ્રન્થ. 'પંચાનન' - પંચ (ઉઘાડેલું-વિસ્તૃત) છે આનન (મુખ) જેનું તે સિંહ.

શ્રીસૂતજીએ કહ્યું : હે શૌનકજી! શ્રીગુરુદેવના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને હું, બ્રહ્મા આદિ આચાર્યોએ, વેદોએ અને પંચરાત્ર આદિ તન્ત્ર ગ્રન્થોએ વિષ્ણુ ભગવાનની જે વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે જ આપ લોકોને સંભળાવું છું ॥4॥

ભગવાનના જે ચેતનાધિષ્ઠિત વિરાટ રૂપમાં આ ત્રણેય લોક દેખાય છે તે પ્રકૃતિ, સૂત્રાત્મા, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા આ નવ તત્ત્વો સહિત અગિયાર ઇન્દ્રિય તથા પંચમહાભૂત આ સોળ વિકારોમાંથી બનેલ છે ॥5॥

એ ભગવાન્નું જ પુરુષરૂપ છે. પૃથ્વી તેનાં ચરણ છે, સ્વર્ગ મસ્તકે, અન્તરિક્ષ નાભિ, સૂર્ય-ચન્દ્ર નેત્ર, વાયુ નાસિકા અને દિશાઓ કાન છે ॥6॥

પ્રજાપતિ લિંગ છે, મૃત્યુ ગુદા છે, લોકપાલગણ ભુજાઓ છે, ચન્દ્રમા મન છે અને યમરાજ ભૃકુટિ છે ॥7॥

લજ્જા ઉપરનો હોઠ, લોભ નીચેનો હોઠ, ચન્દ્રમાની ચાંદની દન્તાવલિ, ભ્રમ મલકાટ, વૃક્ષ રોમ અને વાદળાં જ વિરાટ પુરુષના શિર ઉપર ઊગેલા વાળ છે ॥8॥

હે શૌનકજી! જેવી રીતે આ વ્યષ્ટિ પુરુષ પોતાના પરિમાણથી સાત વેંતનો છે તે જ રીતે તે સમષ્ટિ પુરુષ પણ પોતાના માપથી સાત વેંતના છે* ॥9॥

વિશેષ : સમષ્ટિ પુરુષ-ભગવાનના સ્વરૂપનું માપ આરાધકની ભાવના અનુસાર હોય છે પણ તે સાક્ષાત્કૃત પ્રભુનું માપ પણ તે જ સ્વરૂપની સાત વેંત જેવડું હોય છે.
સ્વયં ભગવાન્ અજન્મા છે. તે કૌસ્તુભમણિને બહાને શુદ્ધ જીવચૈતન્ય રૂપ આત્મજ્યોતિને જ અને તેની સર્વવ્યાપક પ્રભાને જ વક્ષ:સ્થલ ઉપર શ્રીવત્સનાં રૂપથી ધારણ કરે છે ॥10॥
તે પોતાની સત્ત્વ, રજ આદિ ગુણોવાળી માયાને વનમાલાના રૂપમાં, વેદોને પીતામ્બરના રૂપમાં તથા 'અ+ઉ+મ્' આ ત્રણ માત્રાવાળા પ્રણવ 'ૐ'ને યજ્ઞોપવીતના રૂપમાં ધારણ કરે છે ॥11॥
દેવાધિદેવ ભગવાન્ સાંખ્ય અને યોગરૂપ મકરાકૃત કુંડલ તથા બધા લોકોને અભય કરી દેનાર બ્રહ્મલોકને જ મુગટના રૂપમાં ધારણ કરે છે ॥12॥
મૂલ પ્રકૃતિ જ આપની શેષ શય્યા છે જેના ઉપર આપ બિરાજમાન રહે છે અને ધર્મ, જ્ઞાન આદિ યુક્ત સત્ત્વ ગુણનું જ આપના નાભિ કમલના રૂપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ॥13॥
આપ મન, ઇન્દ્રિય અને શરીર સમ્બન્ધી શક્તિઓથી યુક્ત પ્રાણતત્ત્વરૂપ કૌમોદકી ગદા, જલતત્ત્વરૂપ પાંચજન્ય શંખ અને તેજસ્તત્ત્વરૂપ સુદર્શન ચક્રને ધારણ કરે છે ॥14॥
આકાશના જેવું નિર્મલ આકાશ સ્વરૂપ 'નન્દક' નામની તલવાર, તમોગુણ સમાન સ્વરૂપને ઢાંકી દેનાર અજ્ઞાનરૂપ ઢાલ, કામરૂપ શાર્ંગધનુષ અને કર્મનું જ ભાથું ધારણ કરે છે ॥15॥
ઇન્દ્રિયોને જ ભગવાનનાં બાણો કહેવામાં આવ્યાં છે. ક્રિયાશક્તિરૂપ મન જ રથ છે. તન્માત્રાઓ રથના બહારના ભાગ છે અને વર, અભય આદિ મુદ્રાઓથી આપની વરદાન, અભયદાન આદિના રૂપમાં ક્રિયાશીલતા પ્રગટ થાય છે ॥16॥
સૂર્યમંડળ અથવા અગ્નિમંડળ જ ભગવાનની પૂજાનું સ્થાન છે, અન્ત:કરણની શુદ્ધિ જ મન્ત્રની દીક્ષા છે અને પોતાના બધાં પાપોનો નાશ કરી દેવો એ જ ભગવાનની પૂજા છે ॥17॥
હે બ્રાહ્મણો! ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ પદાર્થોનું નામ જ લીલાકમલ છે જે ભગવાન્ પોતાના કરકમલમાં ધારણ કરે છે. ધર્મને ચામર અને યશને વ્યજન (પંખા) ના રૂપમાં તથા પોતાના નિર્ભય ધામ વૈકુંઠને છત્રના રૂપમાં ધારણ કરે છે, ત્રણેય વેદો (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ) નું જ નામ ગરુડ છે. તે જ યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુને વહન કરે છે ॥18-19॥
આત્મસ્વરૂપ ભગવાનની અને એમનાથી કદી અલગ ન થનારી આત્મશક્તિનું જ નામ લક્ષ્મીજી છે. ભગવાનના પાર્ષદોના નાયક વિશ્વવિખ્યાત વિશ્વક્સેન પાંચ રાત્રાદિ આગમ રૂપ છે. ભગવાનના સ્વાભાવિક ગુણ અને અણિમા, મહિમા આદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓને નન્દ, સુનન્દ આદિ આઠ દ્વારપાલ કહે છે ॥20॥
હે બ્રહ્મન્! સ્વયં ભગવાન્ જ વાસુદેવ સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ આ ચાર મૂર્તિઓના રૂપમાં અવસ્થિત છે; તેથી તેમને જ ચતુર્વ્યૂહના રૂપમાં કહેવામાં આવે છે ॥21॥
તે જ જાગ્રત-અવસ્થાના અભિમાની 'વિશ્વ' બની શબ્દ, સ્પર્શ આદિ બાહ્ય વિષયોને ગ્રહણ કરે છે અને તે જ સ્વપ્ન અવસ્થાના અભિમાની 'તૈજસ' બની બાહ્ય વિષયો વિના જ મનોમન અનેક વિષયોને જુએ છે અને ગ્રહણ કરે છે. તે જ સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની

‘પ્રાજ્ઞ’ બની વિષય અને મનના સંસ્કારોથી યુક્ત અજ્ઞાનથી ઢંકાઈ જાય છે અને તે જ બધાના સાક્ષી ‘તુરીય’ રહી સમસ્ત જ્ઞાનોના અધિષ્ઠાન રહે છે ॥22॥
આ પ્રમાણે અંગ, ઉપાંગ, આયુધ અને આભૂષણો થી યુક્ત તથા વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એમ ચાર મૂર્તિઓના રૂપમાં પ્રગટ સર્વ શક્તિમાન ભગવાન્ શ્રીહરિ જ ક્રમશ: વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને તુરીય રૂપથી પ્રકાશિત થાય છે ॥23॥
(બ્રહ્મા આદિ ત્રણ મૂર્તિ ધારણ કરીને જગતની સૃષ્ટિ આદિ તે જ કરે છે એમ નિરૂપણ કરે છે). હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ! એ જ પોતાની ત્રિગુણાત્મક શક્તિ માયાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રરૂપ ધારણ કરી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તેનું પોષણ (રક્ષણ) કરે છે અને તેનો સંહાર કરે છે. વેદોની પ્રવૃત્તિ કરનાર પણ તે જ છે. સર્ગ વગેરે લીલા કરવામાટે ગુણોનો સ્વીકાર કરે છે છતાં આપ પરવશ થતા નથી કેમકે એ સ્વપ્રકાશ છે, નિજાનન્દથી જ પરિપૂર્ણ છે. આ બધાં કર્મો અને નામોથી આપનું જ્ઞાન કદાપિ ઢંકાઈ જતું નથી. સર્વના આત્મા હોવાથી ભેદરહિત હોવા છતાં શાસ્ત્રમાં આપ ભિન્ન હોય તેવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અવશ્ય; છતાં ભગવત્પરાયણ ભક્તો, આ જ સર્વાત્મા ભગવાનને અન્ત:કરણમાં પ્રત્યક્ષ કરી લે છે, બીજા નહિ (શ્લોકમાં ‘શૌનકજી’ માટે ‘દ્વિજઋષભ્’ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ, ના, ના, બ્રાહ્મણોથી પણ શ્રેષ્ઠ એ સમ્બોધન શ્રીભાગવતજીના શ્રોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવે છે) ॥24॥
(જેનાથી ઉપાસના કરવાનું ઉપર કહ્યું તે શ્રીકૃષ્ણને સમ્બોધન કરીને નમસ્કાર કરતાં કહે છે). હે સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ! આપ અર્જુનના સખા છો. આપે યદુવંશ શિરોમણિનાં રૂપમાં અવતાર ગ્રહણ કરી પૃથ્વીના દ્રોહી ભૂપાલોને ભસ્મ કરી દીધા છે. આપનું પરાક્રમ સદા એક રસ રહે છે. વ્રજનાં ગોપીજનો તથા આપના નારદ આદિ પ્રેમી ભક્તો આપના પવિત્ર યશનું નિરન્તર ગાન કર્યા કરે છે. હે ગોવિન્દ! આપના નામ, ગુણ અને લીલા આદિનું શ્રવણ કરવાથી જ જીવનું મંગલ થઈ જાય છે. અમે બધા આપના સેવક છીએ. આપ કૃપા કરીને અમારી રક્ષા કરો ॥25॥
પુરુષોત્તમ ભગવાનના લક્ષણ ચિહ્નભૂત અંગ ઉપાંગ અને આયુધ આદિના આ વર્ણનનું જે મનુષ્ય ભગવાન્માં જ ચિત્ત લગાડી પવિત્ર થઈ પ્રાત:કાલ પાઠ કરશે તેને બધાના હૃદયમાં બિરાજ માન બ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્માનું જ્ઞાન થઈ જશે ॥26॥
શૌનકજીએ કહ્યું : હે સૂતજી! ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીમદ્ ભાગવતજીની કથા રાજર્ષિ પરીક્ષિતને શ્રવણ કરાવતાં (પંચમ સ્કંધમાં) કહ્યું હતું કે ઋષિ, ગન્ધર્વ, નાગ, અપ્સરા, યક્ષ, રાક્ષસ અને દેવતાઓનો એક સૌરગણ હોય છે અને એ સાતેય દરેક મહિને બદલાતા રહે છે. આ બારેય ગણ પોતાના સ્વામી બાર આદિત્યો સાથે રહીને શું કામ કરે છે અને તેમની અન્તર્ગત વ્યક્તિઓનાં નામ શું છે? સૂર્યના રૂપમાં પણ સ્વયં ભગવાન્ જ છે તેથી તેમના વિભાગને અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ તો આપ કૃપા કરીને તે કહો ॥27-28॥
શ્રીસૂતજીએ કહ્યું : સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા ભગવાન્ વિષ્ણુ જ છે. અનાદિ અવિદ્યાથી એટલે કે તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ સમસ્ત લોકોના વ્યવહાર ચલાવનાર પ્રાકૃત

સૂર્યમંડલનું નિર્માણ થયું છે. તે જ લોકોમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે ॥29॥
અસલમાં સમસ્ત લોકોનાં આત્મા અને આદિકર્તા એકમાત્ર શ્રીહરિ જ અન્તર્યામી રૂપથી સૂર્ય બન્યા છે. જો કે તેઓ એક જ છે તો પણ ઋષિઓએ તેમનું અનેક રૂપોમાં વર્ણન કર્યું છે તે જ સમસ્ત વૈદિક ક્રિયાઓનું મૂલ છે ॥30॥
એક ભગવાન્ જ માયાદ્વારા (પ્રાત: આદિ) કાલ, (સમતલ આદિ) દેશ, (યજ્ઞ આદિ) ક્રિયા, (બ્રાહ્મણ આદિ) કર્તા, (સ્ત્રુવા આદિ) કરણ (સાધન), (યાગ આદિ) કર્મ, (આગમ યા વેદરૂપી) મન્ત્રો, (વ્રીહિ-જવ આદિ) દ્રવ્ય અને (સ્વર્ગ આદિ) ફલરૂપથી નવ પ્રકારના કહેવાય છે ॥31॥
કાલરૂપધારી ભગવાન્ સૂર્ય લોકોનો વ્યવહાર બરાબર ચલાવવાને માટે ચૈત્ર આદિ બાર મહિનાઓમાં પોતાના ભિન્ન-ભિન્ન બાર ગણોની સાથે ચક્કર લગાવ્યા કરે છે ॥32॥
હે શૌનકજી! ધાતા નામના સૂર્ય, કૃતસ્થલી અપ્સરા, હેતિ રાક્ષસ, વાસુકિ સર્પ, રથકૃત્ યક્ષ, પુલસ્ત્ય ઋષિ અને તુમ્બુરુ ગન્ધર્વ આ ચૈત્ર માસમાં પોતપોતાનાં કાર્યો સમ્પન્ન કરે છે ॥33॥
અર્યમા સૂર્ય, પુલહ ઋષિ, અથૌજા યક્ષ, પ્રહેતિ રાક્ષસ, પુઞ્જિકસ્થલી અપ્સરા, નારદ ગન્ધર્વ અને કચ્છનીર સર્પ એ સાત વૈશાખ માસના કાર્યનિર્વાહક છે ॥34॥
મિત્ર સૂર્ય, અત્રિ ઋષિ, પૌરુષેય રાક્ષસ, તક્ષક સર્પ, મેનકા અપ્સરા, હા હા ગન્ધર્વ અને રથસ્વન યક્ષ આ જયેષ્ઠ માસના કાર્યનિર્વાહક છે ॥35॥
અષાઢમાં વરુણ નામના સૂર્યની સાથે વસિષ્ઠ ઋષિ, રમ્ભા અપ્સરા, સહજન્ય યક્ષ, હૂહૂ ગન્ધર્વ, શુક્ર નાગ અને ચિત્રસ્વન રાક્ષસ પોતાના કાર્યનો નિર્વાહ કરે છે ॥36॥
શ્રાવણ માસ ‘ઇન્દ્ર’ નામના સૂર્યનો કાર્યકાલ છે. તેની સાથે વિશ્વાવસુ ગન્ધર્વ, શ્રોતા યક્ષ, એલાપત્ર નાગ, અંગિરા ઋષિ, પ્રમ્લોચા અપ્સરા અને વર્ય નામના રાક્ષસ પોતાના કાર્યનું સમ્પાદન કરે છે ॥37॥
ભાદ્રપદના સૂર્યનું નામ વિવસ્વાન્ છે. તેની સાથે ઉગ્રસેન ગન્ધર્વ, વ્યાઘ્ર રાક્ષસ, આસારણ યક્ષ, ભૃગુ ઋષિ, અનુમ્લોચા અપ્સરા અને શંખપાલ નાગ રહે છે ॥38॥
હે શૌનકજી! માઘ માસમાં પૂષા નામના સૂર્ય રહે છે. તેથી સાથે ધનઞ્જય નાગ, વાત રાક્ષસ, સુષેણ ગન્ધર્વ, સુરુચિ યક્ષ, ઘૃતાચી અપ્સરા અને ગૌતમ ઋષિ રહે છે ॥39॥
ફાગણ માસનો કાર્યકાલ પર્જન્ય નામના સૂર્યનો છે. તેની સાથે ક્રતુ યક્ષ, વર્ચા રાક્ષસ, ભરદ્વાજ ઋષિ, સેનજિત્ અપ્સરા, વિશ્વ ગન્ધર્વ અને ઐરાવત સર્પ રહે છે ॥40॥
માગશર માસમાં સૂર્યનું નામ અંશુ હોય છે. તેની સાથે કશ્યપ ઋષિ, તાર્ક્ષ્ય યક્ષ, ઋતસેન ગન્ધર્વ, ઉર્વશી અપ્સરા, વિદ્યુચ્છત્રુ રાક્ષસ અને મહાશંખ નાગ રહે છે ॥41॥
પોષ માસમાં ભગ નામના સૂર્યની સાથે સ્ફૂર્જ રાક્ષસ, અરિષ્ટનેમિ ગન્ધર્વ, ઊર્ણ યક્ષ, આયુ ઋષિ, પૂર્વચિત્તિ અપ્સરા અને કર્કોટક નાગ રહે છે ॥42॥
આશ્વિન માસ એ ત્વષ્ટા સૂર્ય, જમદગ્નિ ઋષિ, કમ્બલ નાગ, તિલોત્તમા અપ્સરા, બ્રહ્માપેત રાક્ષસ, શતજિત્ યક્ષ અને ધૃતરાષ્ટ્ર ગન્ધર્વનો કાર્યકાલ છે ॥43॥

તથા કાર્તિક માસમાં ‘વિષ્ણુ’ નામના સૂર્યની સાથે અશ્વતર નાગ, રમ્ભા અપ્સરા, સૂર્યવર્ચા ગન્ધર્વ, સત્યજિત્ યક્ષ, વિશ્વામિત્ર ઋષિ અને મખાપેત રાક્ષસ પોતપોતાનું કાર્ય સમ્પન્ન કરે છે ॥44॥

હે શૌનકજી! આ બધી સૂર્યરૂપ ભગવાનની વિભૂતિઓ છે. જે મનુષ્યો આનું પ્રતિદિન પ્રાત:કાલ અને સાયંકાલ સ્મરણ કરે છે તેમનાં તમામ પાપનો નાશ થઈ જાય છે ॥45॥

આ સૂર્યદેવો પોતાના છ ગણોની સાથે બારેય માસમાં સર્વત્ર વિચરતા રહે છે અને આ લોક તથા પરલોક માં વિવેક બુદ્ધિનો વિસ્તાર કરે છે ॥46॥

સૂર્ય ભગવાનનાં ગણોમાં ઋષિલોકો તો સૂર્યસમ્બન્ધી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના મન્ત્રોદ્વારા તેમની સ્તુતિ કરે છે અને ગન્ધર્વો એમના સુયશનું ગાન કરતા રહે છે. અપ્સરાઓ આગળ-આગળ નૃત્ય કરતી ચાલે છે ॥47॥

નાગ ગણ રસ્સીની જેમ તેમના રથને બાંધી રાખે છે, યક્ષગણ રથનો સાજ સજાવે છે અને બલવાન રાક્ષસ તેને (રથને) પાછળથી ધકેલે છે ॥48॥

આ સિવાય *‘વાલખિલ્ય’ નામના સાઠ હજાર નિર્મલ સ્વભાવવાળા બ્રહ્મર્ષિ સૂર્યની તરફ મોં રાખી તેમની આગળ-આગળ સ્તુતિનો પાઠ કરતા ચાલે છે ॥49॥

વિશેષ : અંગુષ્ટ પર્વ જેટલા આ સાઠ હજાર વાલખિલ્ય નામના ઋષિઓ વેદના મન્ત્રોની ઋચાઓનો ઉચ્ચાર કરતા-કરતા સૂર્યના રથની આગળ-આગળ પાછા પગે ચાલતા રહે છે અને મન્ત્ર પૂરો થતાં ‘અસ્તુ’ એવો ઉચ્ચાર કરે છે. હવે જો મૃત્યુલોકનો કોઈ માનવ કોઈને અપ શબ્દ કે શાપના શબ્દો કહે અને વાલખિલ્ય ઋષિઓ એ જ વખતે ‘અસ્તુ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે તો તેનું (બોલનારનું) અનિષ્ટ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ વાણીનો ઉચ્ચાર કરે અને જો એ ઋષિઓ ‘અસ્તુ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે તો તેને (બોલનારને) શ્રેષ્ઠ ફલ મળે છે માટે મનુષ્યે શ્રેષ્ઠ વાણીનો જ ઉચ્ચાર હમેશાં કરવો જોઈએ. (વિષ્ણુ પુરાણ)

એવં હ્યનાદિનિધનો ભગવાન્ હરિરીશ્વર: ॥
કલ્પે-કલ્પે સ્વમાત્માનં વ્યૂહ્ય લોકાનવત્યજ: ॥50॥

આ પ્રમાણે અનાદિ, અનન્ત, અજન્મા ભગવાન્ શ્રીહરિ જ કલ્પે-કલ્પે પોતાના સ્વરૂપના વિભાગ કરી લોકોનું પાલન-પોષણ કરતા રહે છે ॥50॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કંધમાં (પાંચમાં અર્થાશ્રય પ્રકરણનો પહેલો અધ્યાય તથા ચાલુ) "ભગવાનનાં અંગ, ઉપાંગ અને આયુધોનું રહસ્ય તથા વિભિન્ન સૂર્ય ગણોનું વર્ણન” નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 12 શ્રીભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષય સુચી

નમો ધર્માય મહતે નમ: કૃષ્ણાય વેધસે।
બ્રાહ્મણેભ્યો નમસ્કૃત્ય ધર્માન્ વક્ષ્યે સનાતનાન્ ॥1॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : ભગવદ્ભક્તિરૂપ મહાન ધર્મને નમસ્કાર કરું છું. વિશ્વવિધાતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. હવે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી હું શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલા સનાતન ધર્મોનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ કહી સંભળાવું છું ॥1॥

હે શૌનક આદિ ઋષિઓ! આપ લોકોએ મને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તે અનુસાર મેં ભગવાન્ વિષ્ણુનું આ અદ્ભુત ચરિત્ર શ્રવણ કરાવ્યું. તે સર્વ મનુષ્યોએ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે ॥2॥

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર સ્વયં ભગવાન્ શ્રીહરિનું જ સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. તે જ બધાના હૃદયમાં બિરાજમાન, બધાની ઇન્દ્રિયોના સ્વામી અને પ્રેમી ભક્તોનું જીવનધન છે ॥3॥

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં પરમ રહસ્યમય અત્યન્ત ગોપનીય બ્રહ્મતત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે બ્રહ્મમાં જ આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની પ્રતીતિ થાય છે. આ પુરાણમાં તે જ પરમ તત્ત્વનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે ॥4॥

હે શૌનકજી! આ મહાપુરાણના પ્રથમ સ્કંધમાં ભક્તિયોગનું સુન્દર રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને સાથે-સાથે ભક્તિયોગથી ઉત્પન્ન અને તેને સ્થિર રાખનાર વૈરાગ્યનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરીક્ષિતની કથા અને વ્યાસજી તથા નારદજીના સંવાદના પ્રસંગમાં નારદ ચરિત્ર પણ કહેવાયું છે ॥5॥

રાજર્ષિ પરીક્ષિત બ્રાહ્મણનો શાપ થતાં કઈ રીતે ગંગાતટ પર અનશન વ્રત લઈને બેસી ગયા અને ઋષિપ્રવર શ્રીશુકદેવજીની સાથે કઈ રીતે તેમનો સંવાદ પ્રારમ્ભ થયો એ કથા પણ પ્રથમસ્કંધમાંજ છે ॥6॥

યોગ ધારણદ્વારા શરીરત્યાગની વિધિ, બ્રહ્માજી અને નારદજી નો સંવાદ, અવતારોની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા તથા મહત્તત્ત્વ આદિના ક્રમથી પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આદિ વિષયોનું વર્ણન દ્વિતીય સ્કંધમાં થયું છે ॥7॥

ત્રીજા સ્કંધમાં પહેલાં વિદુરજી અને ઉદ્ધવજી નો અને પછી વિદુરજી તથા મૈત્રેયજીનો સમાગમ અને સંવાદનો પ્રસંગ છે. ત્યાર બાદ પુરાણ સંહિતાને વિશે પ્રશ્ન છે અને પછી પ્રલયકાલમાં પરમાત્મા કઈ રીતે સ્થિત રહે છે તેનું નિરૂપણછે ॥8॥

ગુણોના ખળભળાટથી પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિ અને મહત્તત્ત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિ-વિકૃતિઓદ્વારા કાર્ય-સૃષ્ટિનું વર્ણન છે. આના પછી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ અને તેમાં વિરાટ પુરુષની સ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે ॥9॥

ત્યાર બાદ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કાલનું સ્વરૂપ, લોક-પદ્મની ઉત્પત્તિ, પ્રલય-સમુદ્રમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરતી વખતે વરાહ ભગવાન્દ્વારા હિરણ્યાક્ષનો વધ; દેવતા, પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યોની સૃષ્ટિ તથા રુદ્રોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ છે. પછી તે અર્ધ-નારી-નરના સ્વરૂપનું વિવેચન છે. જેનાથી સ્વાયમ્ભુવ મનુ અને સ્ત્રીઓની અત્યન્ત ઉત્તમ આદ્ય પ્રકૃતિ શતરૂપાનો જન્મ થયો હતો. કર્દમ પ્રજાપતિનું ચરિત્ર તેદ્વારા મુનિ પત્નીઓનો જન્મ, મહાત્મા ભગવાન્ કપિલજીનો અવતાર અને કપિલદેવ તથા તેમની માતા દેવહૂતિના સંવાદનો પ્રસંગ આવે છે ॥10-13॥
એટલી વાત તૃતીય સ્કંધમાં કહી. ચોથા સ્કંધમાં મરીચિ આદિ નવ પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ, દક્ષયજ્ઞના વિધ્વંસ, રાજર્ષિ ધ્રુવ તેમજ પૃથુના ચરિત્ર તથા પ્રાચીન બર્હિષ અને નારદજી ના સંવાદનું વર્ણન છે. પાંચમા સ્કંધમાં પ્રિયવ્રતનું ઉપાખ્યાન; નાભિ રાજા, ઋષભદેવજી અને ભરત નાં ચરિત્ર કહ્યાં ॥14-15॥
દ્વીપ, વર્ષ, સમુદ્ર, પર્વત અને નદી ઓનાં વર્ણન; જ્યોતિશ્ચક્રના વિસ્તાર અને પાતાલ તથા નરકોની સ્થિતિનું નિરૂપણ પણ પાંચમા સ્કંધમાં જ છે ॥16॥
હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! છઠ્ઠા સ્કંધમાં આ વિષયો આવ્યા છે-પ્રચેતાઓથી દક્ષની ઉત્પત્તિ; દક્ષની પુત્રીઓનાં સન્તાન દેવતા, અસુર, મનુષ્ય, પશુ, પર્વત અને પક્ષીઓનાં જન્મકર્મ; વૃત્રાસુરની ઉત્પત્તિ અને તેની પરમ ગતિ. સાતમાં સ્કંધમાં મુખ્યત્વે દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષનાં જન્મ-કર્મ અને દૈત્યશિરોમણિ મહાત્મા પ્રહ્લાદના ઉત્કૃષ્ટ ચરિત્રનું નિરૂપણ છે ॥17-18॥
આઠમા સ્કંધમાં મન્વન્તરોની કથા, ગજેન્દ્રમોક્ષ, વિભિન્ન મન્વન્તરોમાં થનારા જગદીશ્વર ભગવાન્ વિષ્ણુના અવતાર કૂર્મ, મત્સ્ય, વામન, ધન્વન્તરિ, હયગ્રીવ આદિ; અમૃત પ્રાપ્તિને માટે દેવતાઓ અને દૈત્યોએ કરેલ સમુદ્રમન્થન અને દેવો તથા દૈત્યોનો સંગ્રામ આદિ વિષયોનું વર્ણન છે ॥19-20॥
નવમા સ્કંધમાં મુખ્યત્વે રાજવંશોનું વર્ણન છે; ઈક્ષ્વાકુનાં જન્મ-કર્મ, વંશ-વિસ્તાર; મહાત્મા સુદ્યુમ્ન, ઇલા અને તારા નું ઉપાખ્યાન આ બધાંનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સૂર્યવંશનું વૃત્તાન્ત, શશાદ અને નૃગ આદિ રાજાઓનું વર્ણન, સુકન્યાનું ચરિત્ર; શર્યાતિ, ખટ્વાંગ, માન્ધાતા, સૌભરિ, સગર, બુદ્ધિમાન ક્કુત્સ્થ અને કોસલેન્દ્ર ભગવાન્ રામચન્દ્રજીના સર્વપાપનાશક ચરિત્રનું વર્ણન પણ આ જ સ્કંધમાં છે ત્યાર બાદ નિમિરાજાનો દેહત્યાગ અને જનકોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે ॥21-24॥
ભૃગુવંશશિરોમણિ પરશુરામજીનો ક્ષત્રિયસંહાર, ચન્દ્રવંશી નરપતિ પુરૂરવા, યયાતિ, નહુષ, દુષ્યન્તનન્દન ભરત, શન્તનુ અને તેના પુત્ર ભીષ્મ આદિની સંક્ષિપ્ત કથાઓ પણ નવમા સ્કંધમાં જ છે. બધાના અન્તે યયાતિના મોટા પુત્ર યદુનો વંશવિસ્તાર કહેવાયો છે ॥25-26॥
હે શૌનક આદિ ઋષિઓ! આ જ યદુવંશમાં જગતના પતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લીધો હતો. આપે અનેક અસુરોનો સંહાર કર્યો. આપની લીલાઓ એટલી બધી છે કે કોઈ તેનો પાર પામી શકે નહિ તો પણ દશમા સ્કંધમાં તે લીલાઓનું કંઈક કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

વસુદેવજીની પત્ની દેવકીજીથી આપનું પ્રાગટ્ય થયું. ગોકુલમાં નન્દરાયજીને ત્યાં પધારી મોટા થયા ॥27॥
પૂતનાના દૂધની સાથે તેના પ્રાણોનું પણ આપ પાન કરી ગયા. બાળભાવમાં જ ગાડાને ઊંધું કરી નાખ્યું ॥28॥
તૃણાવર્ત, બકાસુર અને વત્સાસુરને માર્યા, ધેનુકાસુર અને પ્રલમ્બાસુરને એના ભાઈઓ સાથે માર્યા ॥29॥
*દાવાનલમાં સપડાયેલા ગોપોની રક્ષા કરી કાલિયનાગનું દમન કર્યું. અજગરથી નન્દરાયજીને મુક્ત કર્યા ॥30॥
વિશેષ : દસમા સ્કંધમાં અધ્યાય અગિયારમાં વત્સાસુર અને બકાસુરના ઉદ્ધારની, બારમામાં અઘાસુરના ઉદ્ધારની તેરમામાં બ્રહ્માજીનો મોહ, ચાદમામૌં બ્રહ્માજીએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને પંદરમાં અધ્યાયમાં ધેનુકાસુરના ઉદ્ધારની કથા આવે છે. જ્યારે અહીં દશમ સ્કંધની અનુક્રમણિકામાં વત્સાસુર પછી સીધો ધેનુકાસુર આવે છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના મત પ્રમાણે પરમ્પરાથી ચાલ્યા આવતા ઉપલા ત્રણ અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત છે તેને આથી પુષ્ટિ મળે છે. કાશીવાળા શ્રીભાગવતની ‘બાલપ્રબોધિની’ નામની ટીકાના વિદ્વાન લેખક શ્રીગિરિધરજી આનાં એક સો આઠ કારણ આપે છે જેનેમાટે "તત્ત્વાર્થ દીપ નિબન્ધ” ભાગવતાર્થ પ્રકરણનું પરિશિષ્ટ વાંચવા વિનન્તિ છે.
ત્યારબાદ ગોપીઓએ ભગવાનને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરવા વ્રત કર્યું અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈ તેમને ઇચ્છિત વરદાન આપ્યું. ભગવાને યજ્ઞ પત્નીઓ ઉપર કૃપા કરી તેમના પતિઓ બ્રાહ્મણોને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો ॥31॥
ગોવર્ધન ધારણની લીલા કરી ત્યારે ઇન્દ્રે અને કામધેનુએ આવી ભગવાનનો યજ્ઞાભિષેક કર્યો શરદ ઋતુની રાત્રિઓમાં શ્રીકૃષ્ણે ગોપીજનોની સાથે રાસક્રીડા કરી ॥32॥
દુષ્ટ શંખચૂડ, અરિષ્ટ અને કેશી દૈત્યને ભગવાને માર્યા. ત્યાર પછી અક્રૂરજી મથુરાથી વ્રજમાં આવ્યા અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા બલરામજી તેમની સાથે મથુરા પધાર્યા ॥33॥
એ પ્રસંગે ગોપીજનોએ જે વિલાપ કર્યો હતો તેનું વર્ણન છે. રામ અને શ્યામે મથુરા પધારી ત્યાંની સજાવટ જોઈ અને કુવલયાપીડ હાથી, મુષ્ટિક, ચાણૂર અને કંસ આદિનો સંહાર કર્યો ॥34॥
સાન્દીપનિ ગુરુને ત્યાં વિદ્યાધ્યન કરી તેમના મૃત પુત્રને પાછો લાવ્યા. હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જે વખતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં નિવાસ કરી રહ્યા હતા તે વખતે આપે ઉદ્ધવજી અને બલરામજીની સાથે યદુ વંશીઓનું દરેક પ્રકારે પ્રિય અને હિત કર્યું ॥35॥
જરાસંધ કેટલીયવાર ભારે સેના લઈને આવ્યો અને ભગવાને તેનો ઉદ્ધાર કરી પૃથ્વીનો ભાર હલકો કર્યો. કાલયવનને મુચુકુન્દદ્વારા ભસ્મ કરી દીધો. દ્વારકાપુરી વસાવી રાતોરાત બધાને ત્યાં પહોંચાડી દીધાં ॥36॥

સ્વર્ગથી કલ્પવૃક્ષ તથા સુધર્મા સભા લઈ આવ્યા. ભગવાને વિરોધીઓને યુદ્ધમાં હરાવી રુક્મિણીજીનું હરણ કર્યુ ॥37॥
બાણાસુર સાથેના યુદ્ધને પ્રસંગે મહાદેવજી ઉપર એવું બાણ છોડ્યું કે તેઓ બગાસાં ખાવા લાગ્યા અને બાણાસુરના હજાર હાથમાંથી ચાર હાથ રાખી બાકીના કાપી નાખ્યા. પ્રાગ્જ્યોતિષપુરના સ્વામી ભૌમાસુરને મારી નાખી સોળ હજાર રાજકન્યાઓને હરી લાવ્યાં. (અને તેમનું પાણિગ્રહણ કર્યું) ॥38॥
શિશુપાલ, પૌણ્ડ્રક, શાલ્વ, દુષ્ટ દન્તવકત્ર, શમ્બરાસુર, દ્વિવિદ, પીઠ, મુર, પંચજન વગેરે દૈત્યોના બલપૌરુષનું વર્ણન કરીને એ વાત બતાવી કે ભગવાને તેમને કેવી રીતે માર્યા. ભગવાનના સુદર્શન ચક્રે કાશીને બાળી નાખી અને પછી આપે મહાભારતનાં યુદ્ધમાં પાંડવોને નિમિત્ત બનાવી પૃથ્વીનો મોટા ભાગનો ભાર ઉતારી નાખ્યો. (એટલી વાત દશમ સ્કંધમાં કહી) ॥39-40॥
હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! અગિયારમા સ્કંધમાં એ વાતનું વર્ણન આવે છે કે ભગવાને બ્રાહ્મણોના શાપને બહાને કેવી રીતે યદુવંશનો ઉપસંહાર કર્યો. આ સ્કંધમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવજી નો સંવાદ બહુ જ અદ્ભુત છે ॥41॥
તેમાં સમ્પૂર્ણ આત્મવિદ્યા અને સર્વ ધર્મ નિર્ણયનું નિરૂપણ થયું છે. અન્તે એ વાત બતાવવામાં આવી છે કે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આત્મ યોગના પ્રભાવથી અન્તર્ધાન થઈ મૃત્યુલોકનો પરિત્યાગ કેવી રીતે કરી દીધો ॥42॥
બારમા સ્કંધમાં જુદા-જુદા યુગોનાં લક્ષણ અને તેમાં રહેનાર લોકોના વ્યવહારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કલિયુગમાં મનુષ્યોની ગતિ વિપરીત હોય છે. ચાર પ્રકારના પ્રલય (પ્રાકૃતિક, નૈમિત્તિક, આત્યન્તિક અને નિત્ય) અને ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ (પ્રાકૃતિકી, નિત્યા અને નૈમિત્તિકી) નું વર્ણન પણ આ જ સ્કંધમાં આવે છે ॥43॥
ત્યાર બાદ પરમ જ્ઞાની રાજર્ષિ પરીક્ષિતના શરીર ત્યાગની વાત કહેવામાં આવી છે. પછી વેદોના શાખા વિભાજનનો પ્રસંગ આવ્યો છે. માર્કંડેયજીની સુન્દર કથા, ભગવાનનાં અંગ-ઉપાંગોનું સ્વરૂપ-કથન અને સર્વને અન્તે વિશ્વાત્મા ભગવાન્ સૂર્યના ગુણોનું વર્ણન છે ॥44॥
હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! આપ લોકોએ આ સત્સંગના પ્રસંગે મને જે કંઈ પૂછ્યું હતું તેનું વર્ણન મેં કરી દીધું. આ પ્રસંગે મેં ભગવાનની અનેક પ્રકારની લીલાઓ અને આપનાં અવતાર ચરિત્રોનું જ કીર્તન કર્યું છે એમાં કોઈ સન્દેહ નથી ॥45॥
(ઉપરથી કૂવા વગેરેમાં) પડી જતાં, પગ લપસતાં, દુ:ખ ભોગવતાં, છીંક ખાતાં કે વિવશતાથી પણ ઊંચા અવાજથી "હરયે નમ:। બોલી ઊઠે છે તે મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે ॥46॥
જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધકારને નાશ કરી દે છે જેવી રીતે વવાઝોડું વાદળોને વીખેરી નાખે છે તેવી જ રીતે જો દેશ, કાલ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં નામ, લીલા, ગુણ

વગેરેનું સંકીર્તન કરવામાં આવે અથવા તેમના પ્રભાવ, મહિમા વગેરેનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો આપ સ્વયં હૃદયમાં પધારી બિરાજે છે અને શ્રવણ તથા કીર્તન કરનાર પુરુષનાં તમામ દુ:ખ દૂર કરી દે છે ॥47॥

જે વાણીથી ઘટપટવાસી અવિનાશી ભગવાનનાં નામ, લીલા, ગુણ વગેરેનો ઉચ્ચાર થતો નથી તે વાણી ભાવપૂર્ણ હોવા છતાં પણ નિરર્થક છે સારહીન છે, સુન્દર હોવા છતાં પણ અસુન્દર છે અને ઉત્તમોત્તમ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનારી હોવા છતાં પણ અસત્કથા છે. જે વાણી અને વચન ભગવાનના ગુણોથી પરિપૂર્ણ રહે છે તે જ પરમ પાવન છે તે જ મંગલમય છે અને તે જ પરમ સત્ય છે ॥48॥

જે વાણીદ્વારા ભગવાનના પરમ પવિત્ર યશનું ગાન થાય છે તે જ પરમ રમણીય, રુચિકર તેમજ ક્ષણે-ક્ષણે નવીન લાગે છે તેથી અનન્ત કાલ સુધી મનને પરમાનન્દનો અનુભવ થતો રહે છે. મનુષ્યના તમામ શોકને પછી ભલેને તે સમુદ્રના જેટલો વિસ્તૃત અને અગાધ હોય તો પણ તે વાણી જ તેને સૂકવી નાખે છે. (દૂર કરે છે) ॥49॥

રસ, ભાવ, અલંકાર આદિથી યુક્ત વાણી પણ જો જગતને પવિત્ર કરવાવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં યશોગાન ક્યારેય કરતી ન હોય તો તે કાગડાઓને માટે એઠવાડ ફેંકવાના સ્થાન સમાન અત્યન્ત અપવિત્ર છે. માનસ સરોવરમાં રહેનારા હંસ અથવા બ્રહ્મધામમાં વિહાર કરનારા પરમહંસ ભક્તો તેનું ક્યારેય સેવન કરતા નથી. નિર્મળ હૃદયવાળા ભક્તો તો જ્યાં ભગવાન્ નિરન્તર વસે છે એવા પરમ પવિત્ર સન્તોના સંગમાં જ નિવાસ કરે છે ॥50॥

તેથી ઊલટું જેમાં સુન્દર રચના પણ નથી અને જે વ્યાકરણ વગેરેની દૃષ્ટિએ દૂષિત શબ્દોવાળી છે, પરન્તુ જેના પ્રત્યેક શ્લોકમાં ભગવાનના સુયશ સૂચક નામ જડેલાં છે તે વાણી લોકોનાં તમામ પાપોનો નાશ કરી દે છે કારણ કે સત્પુરુષો એવી જ વાણીનું શ્રવણ, ગાન અને કીર્તન કર્યા કરે છે ॥51॥

(જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં પણ ભગવાનની ભક્તિ ઉત્તમ છે એ વાતને હવે કહે છે) મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાક્ષાત્ સાધન તે નિર્મલ જ્ઞાન પણ જો ભગવાનની ભક્તિ વિહોણું હોય તો તેની એટલી શોભા હોતી નથી તો પછી જે કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવતું નથી તે ગમે તેટલું શ્રેષ્ઠ હોય તો પણ તે સર્વદા અમંગલરૂપ, દુ:ખદાયક જ છે. તો તે શોભાસ્પદ કેવી રીતે બની શકે? તેથી જ્ઞાન અને કર્મ તો ભક્તિનાં સહાયક છે, સ્વતન્ત્ર રીતે તે કદાપિ મુખ્ય ફળસાધક થતાં નથી ॥52॥

વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું પાલન, તપસ્યા અને અધ્યયન આદિને માટે જે ભારે પરિશ્રમ કરવામાં આવે છે તેનું ફલ માત્ર યશ કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ જ છે, પરન્તુ ભગવાનના ગુણ, લીલા, નામ આદિનું સ્મરણ, કીર્તન વગેરે તો આપના શ્રીચરણકમલોની અવિચલ સ્મૃતિ પ્રદાન કરે છે ॥53॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલોની અવિચલ સ્મૃતિ તમામ પાપ, તાપ અને અમંગલોને નષ્ટ કરી દે છે અને પરમ શાન્તિનો વિસ્તાર કરે છે. તેનાથી જ અન્ત:કરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે,

ભગવાનની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ પરમ વૈરાગ્ય સહિત ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે ॥54॥

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! આપ લોકો પ્રેમપૂર્વક નિરન્તર આપના હૃદયમાં બિરાજમાન સર્વના આત્મામાં બિરાજતા અન્તર્યામીરૂપ, સર્વ શક્તિમાન આદિદેવ, બધાના આરાધ્ય દેવ તેમજ સ્વયં બીજા આરાધ્ય દેવથી રહિત નારાયણ ભગવાનને તમારા હૃદયમાં સ્થાપિત કરીને અનન્યતાથી ભજો છો તેથીજ આપ લોકો બહુજ ભાગ્યવાન છો. આપને ધન્યવાદ છે ॥55॥

જે વખતે રાજર્ષિ પરીક્ષિત અનશનનું વ્રત લઈ મહાન ઋષિઓની ભરી સભામાં બધાની સમક્ષ શ્રીશુકદેવજી મહારાજ પાસે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા શ્રવણ કરી રહ્યા હતા તે વખતે ત્યાં જ બેસી મેં પણ તે જ પરમઋષિના મુખથી આ આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કર્યું હતું. આપ લોકોએ તેનું સ્મરણ કરાવી મારા ઉપર મહાન અનુગ્રહ કર્યો છે. હું એમાટે આપનો અત્યન્ત ઋણી છું ॥56॥

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! ભગવાન્ વાસુદેવની એક-એક લીલા સર્વદા શ્રવણ અને કીર્તન કરવા જેવી છે મેં આ પ્રસંગે તેમના જ મહિમાનું વર્ણન કર્યુ છે જે અશેષ અશુભ સંસ્કારોને મિટાવી દે છે ॥57॥

જે મનુષ્ય એકાગ્ર ચિત્તથી પ્રતિદિન (સમય હોય તો) એક પહોર અથવા (સમય ઓછો હોય તો) એક ક્ષણ પણ આનું કીર્તન કરે છે તે (ભગવત્કથાના કથન કે શ્રવણ રૂપી સ્નાનથી માત્ર દેહજ નહિ પરન્તુ) શરીર સહિત અન્ત:કરણને પણ પવિત્ર કરી દે છે ॥58॥

(શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ, શ્રવણ, કીર્તન દરરોજ કરવા જોઈએ, પરન્તુ દરરોજ સમય ન જ મળતો હોય તો) જે પુરુષ દ્વાદશી કે એકાદશી (જે દિવસે વ્રત હોય તે તિથિ) ના દિવસે આનું શ્રવણ કરે છે તે *દીર્ઘાયુ થઈ જાય છે અને જે સંયમપૂર્વક નિરાહાર રહી પાઠ કરે છે તેનાં આગાઉનાં સર્વ પાપોનો તો નાશ થઈ જ જાય છે, પરન્તુ પાપની પ્રવૃત્તિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે ॥59॥

વિશેષ : "આયુષ્યવાન્ ભવેત્। આયુર્વર્ધતેનેનેતિ આયુષ્ય: ધર્મ:। આયુ જેનાથી વધે તે આયુષ્ય અર્થાત્ ધર્મ. "ધર્મેણ વર્ધતે ચાયુ:। એવું શાસ્ત્ર વચન છે. હા. તો ધર્મથી આયુષ્ય વધે છે એટલે 'આયુષ્યવાન્' એટલે 'ધર્મવાન્। એટલે ફલિત અર્થ એ થયો કે પાઠ આદિ કરનાર "સર્વ ધર્મ ભાગ્ભવતિ। અર્થાત્ બધા ધર્મો આચરણમાં મૂક્યા હોય અને જે ફલ મળે તે ફલ તેને મળે છે અથવા પાઠ કરનારનું અકાલમૃત્યુ અથવા અપમૃત્યુ થતું નથી. વળી ગ્રહ આદિ અરિષ્ટ (દુર્ભાગ્ય, દુશ્મન) થી થતો આયુષ્યનો ક્ષય પણ શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠ આદિના પ્રભાવથી થતો નથી.

જે મનુષ્ય એકાગ્ર મનથી ઉપવાસ કરીને પુષ્કર, મથુરા કે દ્વારકામાં આ પુરાણ સંહિતાનો પાઠ કરે છે તે સંસારના સર્વ ભયથી મુક્ત થાય છે. તેને સંસાર સતાવી શકતો નથી ॥60॥

જે મનુષ્ય શ્રીભાગવતની આ કથાનું ઉચ્ચારણ કે શ્રવણ કરે છે તેના કીર્તનથી કે શ્રવણથી દેવતા, મુનિ, સિદ્ધ, પિતર, મનુ અને રાજા સન્તુષ્ટ થાય છે અને તેની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરે છે ॥61॥

ઋગ્વેદનું અધ્યયન અને પાઠ કરનાર બ્રાહ્મણને ત્યાં મધની નદીઓ, યર્જુવેદનું અધ્યયન અને પાઠ કરનાર બ્રાહ્મણને ત્યાં ઘીની નદીઓ અને સામવેદનું અધ્યયન અને પાઠ કરનાર બ્રાહ્મણને ત્યાં દૂધની નદીઓ વહે છે. તે ત્રણે ફલ એક માત્ર શ્રીભાગવતજીનો પાઠ કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે. (મધ, ઘી અને દૂધની નદીઓ વહે છે અર્થાત્ દરેક પ્રકારની સુખ સમુદ્ધિ મળે છે અથવા પુષ્કળ મધ, ઘી અને દૂધ સાથે અન્નનું દાન કરનારને જે ફલ મળે છે તે જ ફળ શ્રીભાગવતજીનું એકલું પારાયણ કરવાથી જ મળે છે) ॥62॥

જે દ્વિજ સંયમપૂર્વક આ પુરાણ સંહિતાનું અધ્યયન કરે છે. તેને જેનું વર્ણન સ્વયં ભગવાને કર્યુ છે તે જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥63॥

આના અધ્યયનથી બ્રાહ્મણને ઋતમ્ભરા-પ્રજ્ઞા(તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર બુદ્ધિ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ક્ષત્રિયને *ભૂમિ પ્રાપ્ત થાય છે. વૈશ્ય ધનવાન બને છે અને શૂદ્ર આ પુરાણનું બ્રાહ્મણ પાસેથી શ્રવણ કરે તો તે બધા પાપોથી મુક્ત થાયછે ॥64॥

વિશેષ : મૂલમાં "ઉદધિમેખલામ્" છે. જે 'ભૂમિ' નું એક નામ છે. જેવી રીતે નાના ગામડાંના ઠાકોર કે ભાયાત પણ 'નરેન્દ્ર' કહેવાય છે; ઠાકોર સાહેબને માટે 'નરેન્દ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તેથી તે પૃથ્વી ઉપરના બધા મનુષ્યોનો ઇન્દ્ર (રાજા) બનતા નથી તેવી રીતે અહીં ક્ષત્રિયને "ઉદધિમેખલા" પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. 'ઉદધિ' એટલે સમુદ્ર છે 'મેખલા'-કંદોરો જેનો તે આખી પૃથ્વી મળી જતી નથી પણ તેને ભૂમિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવી જ રીતે "વૈશ્યોનિધિપતિત્વમ્। નિધિ એટલે પદ્મ વગેરે નવ નિધિનો પતિ કુબેર. વૈશ્ય શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કરે તો તે ધનવાન થાય. 'ભવિષ્ય પુરાણ'માં શૂદ્રને પુરાણોનું શ્રવણ બ્રાહ્મણ મુખથી કરવાનું વિધાન છે, સ્વઅધ્યયન કરવાનું નહિ તેથી શૂદ્રોએ બ્રાહ્મણ પાસેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરવું.

(બીજાં બધાં પુરાણો કરતાં આ શ્રીમદ્ભાગવતનું માહાત્મ્ય અધિક છે અને તેથી તેનું ફલ પણ અધિક છે અધિક મહાત્મ્યનું કારણ કહે છે કે) ભગવાન્ જ બધાના સ્વામી છે જે કલિના દોષના સમુદાયનો નાશ કરનાર અને સર્વના દુ:ખને હરનાર છે. આમ તો ભગવાન્નું વર્ણન કરનારાં ઘણાં પુરાણો છે પરન્તુ તેમાં સર્વત્ર અને નિરન્તર ભગવાન્નું વર્ણન મળતું નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં તો પ્રત્યેક કથા પ્રસંગમાં, શબ્દે-શબ્દે, સર્વસ્વરૂપ ભગવાન્નું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ॥65॥

આપ જન્મ-મૃત્યુ આદિ વિકારોથી રહિત, દેશ, કાલ આદિકૃત પરિચ્છેદોથી મુક્ત અને સ્વયં આત્મતત્ત્વ જ છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય પણ જેની શક્તિઓ (રજસ્, સત્ત્વ અને તમસ્) થી જ થાય છે; બ્રહ્મા, શંકર, ઇન્દ્ર આદિ લોકપાલ પણ જેમની સ્તુતિ કરવાનું લેશ માત્ર જાણતા નથી તે જ એક રસ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું ॥66॥

જેમણે પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા એ નવ શક્તિઓની વૃદ્ધિ કરી આ ચરાચર જગતની સૃષ્ટિ કરી છે અને જે તેના અધિષ્ઠાન રૂપથી સ્થિત છે તથા જે જ્ઞાન સ્વરૂપ દેવતાઓના આરાધ્ય દેવ છે તેવા સનાતન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં હું નમસ્કાર કરું છું ॥67॥

સ્વસુખનિભૃતચેતાસ્તદ્ વ્યુદસ્તાન્યભાવો ઽપ્યજિતરુચિર લીલા કૃષ્ટસારસ્તદીયમ્।
વ્યતનુત કૃપયા યસ્તત્ત્વદીપં પુરાણં તમખિલવૃજિનઘ્નં વ્યાસસૂનું નતોઽસ્મિ ॥68॥

(પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરી હવે પોતાના ગુરુદેવ-શ્રીશુકદેવજીને નમસ્કાર કરે છે) શ્રીશુકદેવજી મહારાજનું ચિત્ત સ્વરૂપાનન્દથી જ પૂર્ણ હતું અને તેથી જ બીજે બધેયથી તેમની મનોવૃત્તિ હટી ગઈ હોવા છતાં પણ મુરલી મનોહર શ્યામ સુન્દરની મધુ મયી મંગલમયી, મનોહારિણી લીલાઓએ તેમની વૃત્તિઓને પોતાની તરફ આકર્ષી લીધી અને તેમણે જગતનાં પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરીને ભગવત્તત્ત્વને પ્રકાશિત કરનાર આ મહાપુરાણનો વિસ્તાર કર્યો. હું તે જ સર્વપાપહારી વ્યાસ નન્દન ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીનાં ચરણોમાં નમસ્કાર કરું છું ॥68॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કંધમાં (પાંચમા અર્થાશ્રય પ્રકરણનો બીજો અધ્યાય તથા ચાલુ)
"શ્રીભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષય સૂચી" નામનો
બારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 13 વિભિન્ન પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા અને શ્રીમદ્ ભાગવતનો મહિમા

વિશેષ : પુરાણોના શ્લોકની સંખ્યા ક્રમવડે આ તેરમા અધ્યાયમાં કહી છે તથા શ્રીમદ્ભાગવતના દાન વગેરેનું ફલ પણ અહીં જ કહે છે.

યં બ્રહ્માવરુણેન્દ્રરુદ્રમરુત: સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈ: સ્તવૈ: વેદૈ: સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્-ગાયન્તિ યં સામગા:।

ધ્યાનાવસ્થિત તદ્ગતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો યસ્યાન્તં ન વિદુ: સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમ: ॥1॥

શ્રીસૂતજી બોલ્યા : બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુદ્ગણ દિવ્ય સ્તુતિઓ દ્વારા જેના ગુણગાનમાં સંલગ્ન રહે છે; સામ સંગીતના મર્મજ્ઞ ઋષિમુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદો સહિત વેદો દ્વારા જેમનું ગાન કરતા રહે છે; યોગી લોકો ધ્યાનદ્વારા સ્થિર અને તલ્લીન મનથી જેમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે; પરન્તુ આ બધું કરવા છતાં દેવતા, દૈત્ય, મનુષ્ય કોઈ પણ જેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પૂરેપૂરું ન જાણી શક્યા તે સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. (આથી શ્રીસૂતજી એમ સૂચવે છે કે આ પુરાણના પાઠથી આવા ભગવાન્માં સ્તુતિ, સંકીર્તન અને ધ્યાન અત્યન્ત અલ્પ પ્રમાણમાં મેં કર્યા છે. મને આપના સ્વરૂપનું પૂરેપુરું જ્ઞાન નથી જ થયું) ॥1॥

જે (સમુદ્રમન્થન) વખતે ભગવાને કૂર્મ (કાચબાનું) રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને આપની પીઠ ઉપર ગગન ચુમ્બી મન્દરાચલ પર્વત રવૈયાની જેમ ઘમર-ઘમર ઘૂમી રહ્યો હતો તે વખતે તેના પથ્થરોની ધારો પીઠ ઉપર ઘસાવવાથી કૂર્મ ભગવાનને જાણે કે ખંજવાળવાથી થોડું સુખ થયું. પરિણામે આપ નિદ્રાળુ થતાં પોઢી ગયા. તેથી શ્વાસની ગતિ થોડી વધી ગઈ. તે શ્વાસ વાયુથી સમુદ્રના જલને ધક્કો લાગ્યો હતો તેના સંસ્કારોનો થોડોક જ અંશ આજે પણ તેમાં દેખાય છે. આજે પણ સમુદ્ર તે જ શ્વાસવાયુની થપ્પડના પરિણામરૂપે રાત-દિવસ ભરતી અને ઓટ રૂપે ચડતો ઊતરતો રહે છે તેને અત્યાર સુધી આરામ મળ્યો નથી. ભગવાનનો તે જ પરમ પ્રભાવશાળી શ્વાસવાયુ આપ લોકો શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કરનાર, અધ્યયન કરાવનાર, શ્રોતા અને વક્તા નું બલ, ઓજ વગેરેના દાનદ્વારા રક્ષણ કરો. (કારણ કે શ્રી ભા. 11।4માં યોગીશ્વર દ્રુમિલજી કહે છે કે "યસ્યેન્દ્રિયૈસ્તનુભૃતામ્ ઉભયેન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનં સ્વત: શ્વસનતો બલમોજ ઈહા" ભગવાનની ઇન્દ્રિયોથી જ સમસ્ત દેહધારીઓની ઇન્દ્રિયો બની છે. તેમના સ્વરૂપથી જ સ્વત:સિદ્ધ જ્ઞાનનો સંચાર થાય છે. તેમના શ્વાસ-પ્રશ્વાસથી બધાં શરીરોમાં બળ આવે છે તથા ઇન્દ્રિયોમાં ઓજસ્ (કાર્ય કરવાની શક્તિ) અને કર્મ કરવાની શક્તિ આવે છે. પોતાના સ્વરૂપને દેવ, દાનવ કે માનવ કોઈ પિછાની શકતું નથી તે વાત સમુદ્ર મન્થન વખતે કૂર્મ અને મોહિની અવતાર લઈને ભગવાને બતાવી આપી હતી. સમુદ્રમન્થન તો ભગવાને પોતે કૂર્મરૂપથી કર્યું હતું, દેવોની તો નામમાત્રની નિમિત્તતા હતી. તેવી જ રીતે આ

અપાર વેદોરૂપી મહાસાગરનું મન્થન ભગવાને પોતે જ કર્યું છે, વ્યાસજી, શુકદેવજી, સૂતજીની તો માત્ર નિમિત્તતા છે. જે ભગવાને સમુદ્રમન્થન કર્યું તે જ ભગવાને મોહિની સ્વરૂપથી અસુરોને છેતરી પોતાના ભક્તો દેવોને સમુદ્રમન્થનનું ફલ અમૃત આપ્યું. તેવી જ રીતે વેદરૂપી સમુદ્રના મન્થનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું આ ભક્તિરૂપી અમૃત શ્રીમદ્ભાગવતરૂપે, અભક્તોરૂપી અસુરોને છેતરી તમને ભક્તોને આપ્યું છે. આમ આ શ્લોકમાં ભક્તોને આર્શીવાદ આપવામાં આવ્યા છે) ॥2॥

(જેવી રીતે ચક્રવર્તી સમ્રાટ આગળ તેના ખિંડયા રાજાઓની તેમનાં નામ સાથે ગણતરી કરવામાં આવે છે તેવી રીતે મહાપુરાણ ચક્રવર્તી શ્રીમદ્ભાગવતની સન્નિધિમાં પુરાણોની ગણના કરવામાં આવે છે). હે શૌનકજી! હવે પુરાણોની અલગ-અલગ શ્લોક સંખ્યા તેમનો સરવાળો, શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય અને તેનું પ્રયોજન પણ સાંભળો; સાથે-સાથે તેના દાનની પદ્ધતિ તથા દાન અને પાઠ આદિનો મહિમા પણ આપ સાંભળો ॥3॥

બ્રહ્મપુરાણમાં દસ હજાર, પદ્મપુરાણમાં પંચાવન હજાર, શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં ત્રેવીસ હજાર અને શિવપુરાણમાં ચોવીસ હજાર શ્લોક છે ॥4॥

શ્રીમદ્ભાગવતમાં અઢાર હજાર, નારદપુરાણમાં પચીસ હજાર, માર્કંડેયપુરાણમાં નવ હજાર તથા અગ્નિપુરાણમાં પંદર હજાર ચાર સો શ્લોક છે ॥5॥

ભવિષ્ય પુરાણની શ્લોકસંખ્યા ચૌદ હજાર પાંચ સો, બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણની અઢાર હજાર અને લિંગપુરાણની અગિયાર હજાર છે ॥6॥

વરાહપુરાણમાં ચોવીસ હજાર, સ્કધદપુરાણમાં એકાશીહજાર એકસો અને વામન પુરાણમાં દસ હજાર શ્લોકો છે ॥7॥

કૂર્મપુરાણ સત્તર હજાર, મત્સ્યપુરાણ ચાદૈ હજાર, ગરુડપુરાણ ઓગણીસ હજાર અને બ્રહ્માંડ પુરાણ બાર હજાર શ્લોકોનું છે ॥8॥

આ પ્રમાણે *બધાં પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા કુલ ચાર લાખ થાય છે તેમાં પહેલાં કહેવાયું તેમ શ્રીમદ્ભાગવત અઢાર હજાર શ્લોકોનું છે ॥9॥

વિશેષ : મહાભારત તો ઇતિહાસ છે અને રામાયણ વાલ્મીકિ ઋષિએ રચેલું કાવ્ય છે તેથી તે બનનેની ગણના પુરાણોમાં નથી.

હે શૌનકજી! સૌ પ્રથમ ભગવાન્ વિષ્ણુએ પોતાના નાભિકમલ પર સ્થિત અને સૃષ્ટિની રચના કરીશ તો (મોક્ષ વિરોધી) સંસાર થશે એવા ભયથી ડરી ગયેલા બ્રહ્માજી ઉપર પરમ કરુણા કરીને આ પુરાણ પ્રકાશિત કર્યું હતું. (ભગવતા પ્રોક્તમિતિ ભાગવતનામ નિરુક્તિ:। આ પુરાણનું નામ 'ભાગવત' એટલામાટે પડ્યું છે કે તે સાક્ષાત્ 'ભગવાને' કહ્યું છે. સંસાર નિવૃત્તિ તેનું ફલ છે અને કરુણા કરીને પ્રકાશિત કર્યું તે એની દુર્લભતા બતાવે છે) ॥10॥

તેના પ્રારમ્ભ, મધ્ય અને અન્ત માં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી ઘણી કથાઓ છે. આ મહાપુરાણમાં ભગવાન્ શ્રીહરિની જે લીલાકથાઓ છે તે તો અમૃતસ્વરૂપ છે જ; તેમના સેવનથી સત્પુરુષો અને દેવતાઓને અત્યન્ત આનન્દ મળે છે* ॥11॥

વિશેષ : અહીં કથાને અમૃત કહી છે. અમૃતનું પાન દેવોએ કર્યું હતું, કથાનું પાન ભક્તો કરે છે. દેવોને અમૃતનું પાન મોહિની ભગવાને કરાવ્યું હતું તેવી જ રીતે આ કથારૂપી અમૃતનું પાન ભક્તોને આ શ્રીમદ્ભાગવત કરાવે છે તેથી મોહિની ભગવાને જે કાર્ય કર્યું હતું તે જ કાર્ય શ્રીમદ્ભાગવત કરે છે એમ ફલિત થાય છે. સમુદ્રમન્થન પછી અમૃતની વહેંચણી કરતી વખતે બીજાઓ (અસુરો) ને ખબર ન પડે તેમ દેવોને ભ્રૂવિભંગ (હાવભાવ) થી મોહિની ભગવાન્ જણાવે છે કે આ મારા આવિર્ભાવનું પ્રયોજન અસુરોને છેતરીને તમને જ અમૃતપાન કરાવવાનું છે; જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને ન જાણનાર અસુરોને ભ્રૂવિલાસથી એમ જણાવે છે કે તમને વિજય પ્રાપ્ત કરાવવો એ જ મારું કર્તવ્ય છે. તમને અમૃતનું દાન કરવું એ પ્રયોજન તો ગૌણ છે. મુખ્ય પ્રયોજન તો તમારા ગૃહમાં સ્થિતિ કરી તમને નિત્ય આનન્દ ચમત્કારની પ્રાપ્તિ કરાવવી તે છે. તે દરમિયાન આ બિચારી અતિ દીન-હીન દેવોને અમૃતનો છાંટો નાખી દઉં. એવી જ રીતે "પરોક્ષં ચ મમ્ પ્રિયમ્। પરોક્ષ કથન મને પ્રિય છે" એમ ભગવદ્વાણી પ્રમાણે. પોતાનું તત્ત્વ જાણનારા ભક્તો પ્રત્યે, અભક્તો ન જાણી શકે તેમ "હરિલીલા વ્રાતા મૃતાનન્દિત સત્સુરમ્" એમ અગિયારમાં શ્લોકમાં ઉત્તરાર્ધમાં વ્યઞ્જના વૃત્તિથી શ્રીભાગવતનું મુખ્ય પ્રયોજન કહીને, પોતાના સ્વરૂપને નહિ સમજનાર પણ પિંડત મનાયેલા શુષ્ક જ્ઞાનીઓ પ્રત્યે શ્રીભાગવતના વાચ્ય અને પ્રયોજન બીજી જ બે વસ્તુઓ કહે છે અને તે એ કે સમસ્ત ઉપનિષદો-વેદાન્તનો સાર બ્રહ્મ છે અને આત્માના એકત્વરૂપ અદ્વિતીય સદ્વસ્તુ અને તેના નિર્માણનું પ્રયોજન કૈવલ્ય-મોક્ષ છે.

કેટલાક આનો અર્થ આ પ્રમાણે ઘટાવે છે-આ શ્રીભાગવત શાસ્ત્રના પ્રારમ્ભ (1।2)માં "ધર્મ: પ્રોજ્ઝિતકૈતવોત્ર પરમો। અહીં (શ્રીભાગવતમાં) નિષ્કપટ પરમ ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે જે ક્ષણે પરમ ભાગ્યવાન પુરુષ આનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે જ ક્ષણે કર્તું "અકર્તું, અન્યથા કર્તું સમર્થ ઈશ્વર તેના હૃદયમાં પધારી તેના બંદી બની જાય છે" આથી ભગવત્પ્રેમ એ જ આનું પ્રયોજન છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે આ શ્રીભાગવતનો મોહિની ભગવાન્ જેવા ધર્મ બતાવનાર પ્રકટ અર્થ થયો. અભ્યન્તર અર્થ આ પણ છે-"બ્રહ્માત્મૈકત્વલક્ષણં યદ્વસ્તુ તન્નિષ્ઠં તતોપિ નિ:સૃત્ય તિષ્ઠતીતિ તન્નિષ્ઠમ્। બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા તેમાંથી પણ બહાર નીકળી જઈને જ્ઞાન, કર્મ, મોક્ષ વગેરેની અભિલાષા રહિત જે હોય તે 'કેવલ' અનન્ય ભક્તો. તેમનો ભાવ તે 'કૈવલ્ય' તે જ જેનું પ્રયોજન છે તે અર્થાત્ ભગવત્પ્રેમ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. એ જેના નિર્માણનું પ્રયોજન છે તેવું શ્રીભાગવત છે.

આપ લોકો જાણો જ છો કે સમસ્ત ઉપનિષદનો સાર બ્રહ્મ છે અને આત્માના એક રૂપત્વ અદ્વિતીય સદ્વસ્તુ તે જ શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. તેના નિર્માણનું પ્રયોજન એકમાત્ર કૈવલ્ય-મોક્ષ છે ॥12॥

જે પુરુષ ભાદ્રપદ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે શ્રીમદ્ભાગવતને સોનાના સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન કરી તેનું દાન કરે છે તેને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે* ॥13॥

સન્તોની સભામાં બીજાં પુરાણોની શોભા ત્યાં સુધી જ થાય છે જ્યાં સુધી અમૃતના સાગરરૂપ સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્વયં શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણનું દર્શન કે શ્રવણ થતું નથી. શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી અમૃતનું પાન કરતાં જ સત્પુરુષોની બીજાં પુરાણોમાં રુચિ થતી નથી ॥ 14॥

આ શ્રીમદ્ભાગવત સમસ્ત ઉપનિષદોનો સાર છે જે આ રસસુધાનું પાન કરી મસ્ત બની ચૂક્યો છે તેને બીજાં કોઈ શાસ્ત્ર પુરાણમાં આનન્દ ન આવે ॥15॥

જેવી રીતે નદીઓમાં ગંગાજી, દેવતાઓમાં વિષ્ણુ ભગવાન્ અને વૈષ્નવોમાં શ્રીશંકરજી સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત સર્વોત્તમ છે ॥16॥

હે શૌનકાદિ ઋષિઓ! જેવી રીતે બધાં ક્ષેત્રોમાં કાશી સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે બધાં પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવતનું સ્થાન સૌથી ઊંચું છે ॥17॥

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ પ્રાકૃતદોષ રહિત એટલે પરમ પવિત્ર અને શુદ્ધિ કરનારું છે, ભગવાનના પ્રિય ભક્તો (વૈષ્ણવો) ને અતિપ્રિય છે. આ પુરાણમાં જીવન્મુક્ત પરમહંસોના સર્વશ્રેષ્ઠ, અદ્વિતીય અને માયાના લેશથી રહિત જ્ઞાનનું ગાન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રન્થની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે આનું નૈષ્કર્મ્ય, અર્થાત્ કર્મોની આત્યન્તિક નિવૃત્તિ પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિયુક્ત છે. જે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ, પઠન અને મનન કરે છે તેને ભગવાનની ઉત્તમ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે ॥18॥

(ગ્રન્થના આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં મંગલાચરણ કરવું જોઈએ એવો શિષ્ટાચાર છે તેથી શ્રીમદ્ભાગવતના પહેલા જ શ્લોકમાં "સત્યં પરં ધીમહિ" મંગલાચરણ કર્યું હતું. તે જ રીતે ગ્રન્થનો ઉપસંહાર કરતાં મંગલાચરણ કરે છે તેમાં પણ "સત્યં પરં ધીમહિ" બધા તે જ પરમ સત્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીએ છીએ" એ જ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. વળી ગાયત્રીમાં પણ 'ધીમહિ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. તેથી આ શ્રીમદ્ભાગવત બ્રહ્મવિદ્યા છે એમ કહ્યું). આ શ્રીમદ્ભાગવત ભગવત્ ત્તત્ત્વજ્ઞાનનો એક શ્રેષ્ઠ પ્રકાશક છે. બીજું કોઈ પણ પુરાણ તેની તુલના કરી શકે એમ નથી. કલ્પના આરમ્ભમાં સૌથી પહેલા સ્વયં ભગવાન્ નારાયણે આ બ્રહ્માજીને માટે પ્રગટ કર્યું હતું. પછી તેમણે બ્રહ્માજીરૂપે દેવર્ષિ નારદજીને ઉપદેશ કર્યો અને નાદરજીના રૂપમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસજીને હૃદયમાં પ્રકટ કર્યો. ત્યાર પછી તેમણે (ભગવાને) જ વ્યાસજીના રૂપે યોગીન્દ્ર શ્રીશુકદેવજીને અને શ્રીશુકદેવજીના રૂપથી અત્યન્ત કરુણાવશ રાજર્ષિ પરીક્ષિતને ઉપદેશ કર્યો. તે ભગવાન્ પરમ શુદ્ધ અને માયામલથી રહિત છે શોક અને મૃત્યુ તેમની પાસે પણ ફરકી શકતાં નથી. આપણે બધા તે જ પરમ સત્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીએ છીએ. (શ્લોકમાં "વિભાસિતોયમતુલોજ્ઞાનપ્રદીપ: પુરા। શબ્દો છે જેવી રીતે ભગવાને મહાવૈકુંઠનું દર્શન કરાવ્યું હતું તેમ અહીં આ પ્રદીપ "વિભાસિત: પ્રકાશિત:" પ્રકાશિત કર્યો, "ન તુ વિરચિતં ભાગવતમ્। અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતની રચના કરી નથી તેને 'વિભાસિત' વિભાસિત કર્યું છે. અહીં "વિમલં, વિશોકં, અમૃતમ્" ત્રણ શબ્દોનો

તાત્પર્યથી એક જ અર્થ છે તે પુનરુક્તિ શ્રીમદ્ભાગવત સર્વથા સંસારભયનો નાશ કરે જ છે એમ ભાર મૂકવામાટે જ છે ॥19॥
(શાસ્ત્રની સમાપ્તિ કરતાં પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રણામ કરે છે). આપણે બધા તે સર્વસાક્ષી ભગવાન્ વાસુદેવને નમસ્કાર કરીએ છીએ જેમણે કૃપા કરીને મોક્ષના અભિલાષી બ્રહ્માજીને આ શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણનો ઉપદેશ કર્યો.(ભગવાનને સર્વ સાક્ષી કહ્યા છે તેનો ભાવ એવો છે કે "હું તેનો ભક્ત હોઉં કે અભક્ત, શિષ્ટ હોઉં કે દુષ્ટ, ભગવાનના હૃદયના અભિપ્રેત અર્થની વ્યાખ્યા કરતાં મને આવડતી હોય કે ન હોય તે બધું તે ભગવાન્ સાક્ષાત્ જુએ છે તેથી આપની કૃપા એ જ મારું તો શરણ છે. બ્રહ્માજી પણ જે શ્રીભાગવતનો અર્થ ભગવત્કૃપા વિના પામી ન શકે ત્યાં મારા જેવા પામર પ્રાણીની શી વિસાત છે? વળી સૃષ્ટિની રચના પહેલાં બ્રહ્માજીને મુમુક્ષા (સૃષ્ટિરચનાના કાર્યથી હું બંધાઉં નહિ તેવી ઇચ્છા) હતી પણ શ્રીભાગવતનો ઉપદેશ શ્રવણ કર્યા પછી તો તેમને ભગવત્પ્રેમની આકાંક્ષા થઈ અને મોક્ષ પ્રત્યે ઉદાસીનતા થઈ) ॥20॥
આ સાથે અમે તે યોગીરાજ બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રીશુકદેવજીને પણ નમસ્કાર કરીએ છીએ જેમણે સંસારરૂપી સર્પે જેને દંશ દીધો હતો તેવા રાજર્ષિ પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ શ્રવણ કરાવી મુક્ત કર્યા. (અર્જુનનો મોહ ગીતાજીનો ઉપદેશ કરી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે દૂર કર્યો, ઉદ્ધવજીનો મોહ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને ઉપદેશ આપી દૂર કર્યો તેવી રીતે પરીક્ષિતનો સંસાર શ્રીશુકદેવજીએ દૂર કર્યો. લોકપ્રતીતિને લક્ષમાં રાખીને જ આ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી સર્પનું વિષ હરી લેનાર મન્ત્રો લોકમાં અર્થજ્ઞાનની પણ અપેક્ષા રાખતા નથી. વિષ ઉતારનાર મનુષ્ય મન્ત્રનો અર્થ જાણતો હોય કે ન જાણતો હોય પણ મન્ત્ર બોલવાથી જેને સર્પ કરડ્યો હોય તેનું વિષ ઉતરી જ જાય છે તેવું તેનું સ્વરૂપ બલ છે. એવી જ રીતે, શ્રીભાગવતનો પાઠ કરનાર અર્થ સમજતો હોય કે ન સમજતો હોય તો પણ સંસાર-વિષને તે નિર્મૂલ કરી દે છે ॥21॥
હે દેવતાઓના આરાધ્ય દેવ સર્વેશ્વર! આપ જ અમારા એક માત્ર સ્વામી અને સર્વસ્વ છો. હવે આપ એવી કૃપા કરો કે વારંવાર જન્મ લેવા છતાંય આપનાં ચરણકમલોમાં અમારી અવિચલ દૃઢ ભક્તિ નિરન્તર રહે ॥22॥
નામસંકીર્તનં યસ્ય સર્વપાપ પ્રણાશનમ્ ॥
પ્રણામો દુ:ખશમનસ્તં નમામિ હરિં પરમ્ ॥23॥
જે ભગવાનનાં નામોનું સંકીર્તન તમામ પાપોનો સર્વથા નાશ કરી દે છે તથા જે ભગવાનના ચરણકમલને કરેલ એક જ પ્રણામ સદાને માટે સર્વ પ્રકારનાં દુ:ખોને નષ્ટ કરી દે છે તે જ પરમ તત્ત્વરૂપ શ્રીહરિને હું નમસ્કર કરું છું ॥23॥

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વાદશસ્કંધમાં (પાંચમા અર્થાશ્રય પ્રકરણનો ત્રીજો તથા ચાલુ) "વિભિન્ન પુરાણોની શ્લોક સંખ્યા અને શ્રીભાગવતનો મહિમા" નામનો તેરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

દ્વાદશસ્કંધ સમ્પૂર્ણ